

અવતરણ :- તથા = વળી અન્ય પણ પ્રજ્ઞાપનીય ઉપદેશ જણાવે છે -

અણિગૂહણા^૨ બલમ્મિ^૧, સવ્વથ્થ^૩ પવત્તણં^૪ પસંતીણં^૫ ।

ણિયલાભચિંતણં^૬ સઙ્ગ^૭, અણુગ્ગહો^૮ મે^૯ ત્તિ ગુરુવચણે^{૧૦} ॥ ૩૪ ॥

“અનિગૂહના”=અપ્રચ્છાદના બલે શારીરે ઔચિત્યપ્રયોગે, એતદ્વિ યદન્યથાગતં ગતમેવ નિષ્ફલમિત્યેતદાલોચ્ય તથા “સર્વત્ર”=શ્રમણયોગે ઉપધિપ્રત્યુપેક્ષણાદૌ પ્રવર્તનં પ્રશાન્ત્યા, ક્ષાન્ત્યાદિમન્થરમિત્યર્થઃ । નિજલાભચિન્તનં સદા નિર્જરાફલમઙ્ગીકૃત્ય । “ગુરુવચને” ગુર્વાજ્ઞાયામિતિ સમ્બન્ધઃ । કથમ્ ? ઇત્યાહ-“અનુગ્રહો મમેતિ”= યદયમિત્યમાહ, “ઇતિ” એવં, દુર્લભાઃ ખલુ ચિત્રરોગાભિભૂતાનાં સદુપદેશદાતારઃ સુવૈદ્યા ઇત્યાદ્યુદાહરણૈઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

ગાથાર્થ :- (૪) શારીરિક બળનું અગોપન, (૫) ધર્મસંબંધી સર્વ કાર્યોમાં પ્રશમભાવથી પ્રવર્તન, (૬) ગુરુજ્ઞના વચનને અનુસરવામાં સદા આત્મલાભ જ છે એવી વિચારણા તથા તેમાં મારો અનુગ્રહ (ઉપકાર) જ છે એવી સતત વિચારણા કરવી. ॥ ૩૪ ॥

ટીકાનુવાદ :- (૪) શારીરિક બળનું અનિગૂહન કરવું : નિગૂહન એટલે પ્રચ્છાદન, ઢાંકવું, સંતાડવું, છુપાવવું અને અનિગૂહન એટલે ન છુપાવવું. તપ-સંયમ-સ્વાધ્યાય-અને ગુરુસેવાદિ જે જે પોતાને ઉચિત ધર્મકાર્યો છે તે કાર્યોમાં શારીરિક પ્રાપ્તબળનો સદા ઉપયોગ કરવો, પોતાના બળને છુપાવવું નહીં. હિ=કારણ કે યદ્-એતદ્ જે આ શારીરિક બળ છે તે જો અન્યથાગતમ્=અનિગૂહનથી અન્યથાભાવને પામે એટલે નિગૂહિત થાય. અર્થાત્ જો બળ છુપાવવામાં આવે તો તે બળ ગતમેવ=ગયું જ સમજવું-ચાલ્યું ગયું જ સમજવું. અર્થાત્ નિષ્ફળ જ છે એમ જાણવું, આવો વિચાર કરીને બળનું સદા અનિગૂહન કરવું.

આત્મા શરીરની સાથે પ્રદેશે પ્રદેશે વ્યાપ્ત છે. તેથી આ આત્માને સ્ત્રી-પુત્ર-ધન-પરિવારાદિ કરતાં પણ શરીર અતિશય વધુ મમતાનું ક્ષેત્ર છે, તેને જ દેહાધ્યાસ કહેવામાં આવે છે. આ દેહાધ્યાસ જ ધર્મકાર્યોમાં વિઘ્નભૂત બને છે, અને તેથી બળની નિગૂહના કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે, પરંતુ અનંત ભવોએ પણ દુર્લભ એવો આ માનવભવ, જૈનધર્મ, અને રત્નત્રયીનો જે યોગ મળ્યો છે, તે અતિશય દુર્લભ છે, માટે મોહનો પરાભવ કરવા માટે દેહાધ્યાસ ત્યજીને શક્ય બને તેટલું બળનું અનિગૂહન કરી ધર્મકાર્યોમાં લીન થવું.

ધર્મકાર્યો કરતી વખતે શરીરની સુખશીલતા વૃત્તિ જે સેવવામાં આવે છે, તે મોહદશા છે. ઉપસર્ગો અને પરિષદો સહન કરવાની પણ અંશે અંશે ટેવ પાડવી જોઈએ. ગામાનુગામ વિહાર કરતાં કરતાં આહાર, નિહાર અને વિહારોની પ્રતિકૂળતાઓ ઉપસ્થિત થાય તો પણ આત્મા સમભાવ રાખી કર્મ-નિર્જરા સાધી શકે-એવો આત્મા સહનશીલ બનાવવો. અન્યથા આર્તધ્યાનથી કર્મબંધ જ થયા કરે માટે ધર્મકાર્યોમાં સુખશીલતા ત્યજી બળનું અનિગૂહન કરવું.

૮૬

(૫) સર્વત્ર પ્રશમભાવે પ્રવૃત્તિ

પ્રતિક્રમણ-પડિલેહણ-ગોચરીચર્યા-સ્વાધ્યાય-વાચના-વિનય આદિ સર્વ ધર્મકાર્યો પ્રશમભાવપૂર્વક કરવાં, સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મનની સમવૃત્તિ રાખવી, ક્ષમાદિ દશવિધ યતિધર્મોનું શક્ય તેટલું યથાર્થ પાલન કરવું. અનાદિકાલીન મોહની વાસનાના બળે આ આત્મા જે ધર્માનુષ્ઠાનમાં જોડાય છે તે કાળે તે પછીનાં મનમાં કરવા માટે ધારેલા ધર્માનુષ્ઠાનની તાલાવેલીથી ચાલુક્રિયામાં “જલ્દી કરો જલ્દી કરો” એમ અધીરાઈ આવી જાય છે અને તેના પછીની બીજી ક્રિયામાં જોડાય ત્યારે તેની પછીની ત્રીજી ક્રિયાની ઉત્સુક્તાથી આ બીજી ક્રિયા પણ અપ્રશાન્ત ચિત્તવાળી બની જાય છે. આવા પ્રકારના ચિત્તના આઠ દોષોને ત્યજવા પૂર્વક સ્વીકૃત ધર્મક્રિયામાં દત્તચિત્ત બની કષાયોનો વિજય કરી પ્રશાન્તભાવવાળા બનવું.

(૬) ગુરુઆજ્ઞામાં નિજલાભ ચિંતન :-

ગુરુજીના વચનને અનુસરવામાં જ કર્મોની નિર્જરા થવા સ્વરૂપ નિજલાભચિંતન=મને મારા આત્માનો લાભ પ્રાપ્ત થવાનો છે એમ વિચારવું. તે કેવી રીતે વિચારવું? તો આચાર્ય શ્રી જણાવે છે કે :- અતિશય નિઃસ્પૃહ, તરણતારણ, પૂર્ણઆત્માર્થી, પરમોપકારી એવા આ ગુરુજી મને પુત્રની જેમ ઘણા જ વાત્સલ્યભાવથી દરરોજ ધર્મોપદેશ આપે છે, તેઓ મારો ઘણો જ અનુગ્રહ કરે છે, અર્થાત્ અતિશય ઉપકાર કરે છે. જે આ રીતે શારીરિક પરિશ્રમ, કાળક્ષેપ આદિને ગણકાર્યા વિના સતત દેશનાનો ધોધ વરસાવે છે. વળી ચિત્ર-વિચિત્ર એટલે કે અનેક પ્રકારના શારીરિક રોગોથી પીડાતા દર્દીને રોગના યથાર્થ નિદાન અને યથાર્થ ઔષધ આપનારા સુવૈદ્યો આ જગતમાં પ્રાપ્ત થવા જેમ દુર્લભ છે, તેમ રાગ-દ્વેષાદિ ભાવરોગોથી પીડાતા અર્થાત્ અભિભૂત થયેલા એવા મને આવા વીતરાગપ્રભુ પ્રણીત યથાર્થ મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક તરણતારણ ગુરુ પ્રાપ્ત થવા અતિદુર્લભ છે. જેવી રીતે જંગલમાં ભૂલા પડેલાને સાચો માર્ગ બતાવનાર મળવા દુર્લભ છે, તેવી રીતે આવા ગુરુ મળવા દુર્લભ છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણોથી ગુરુજીની નિશ્રામાં પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત થતા લાભો વિચારવા.

માર્ગ ઉપર આવવાને યોગ્ય એવા જે પાત્ર શિષ્યો જણાય, તેના ઉપર ગુરુજી કોઈ વખત પ્રસન્નતા પણ બતાવે અને કોઈ વખત ઉદાસીનતા પણ બતાવે, કોઈ વખત વાત્સલ્યતા પણ બતાવે અને કોઈ વખત તિરસ્કાર પણ બતાવે. જે જીવોનું જે પ્રકારે હિત થાય તેમ દેખાય તે જીવો ઉપર તે રીતે વર્તે. આવી ગુરુઓની પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતી પ્રવૃત્તિઓ પણ શિષ્યહિત માટે જ હોય છે. ગુરુજીનો અનુગ્રહ જેમ ઉપકારક છે. તેમ નિગ્રહ કરવા રૂપ કૃપા પણ ઉપકારક છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે લાગણીશીલ અધ્યાપકો જેમ ક્યારેક વાત્સલ્યથી ભણાવે તેમ ક્યારેક શિક્ષા પણ કરે, ગુસ્સો પણ કરે અને માર પણ મારે, પરંતુ તેઓના તે સર્વપ્રસંગોમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવવા રૂપ શિષ્યહિત જ હોય છે.

માત્ર એકલી મીઠાશ વરસાવનારા, મસ્કાબાજ ગુરુઓ શિષ્યોના સાચા હિતેચ્છુઓ નથી, ભારે તાવ (આકરો તાવ) વગેરે રોગોને દૂર કરવા સુવૈદ્યો અત્યન્ત કડવી દવા પણ આપે, દવા ન લે તો ઠપકો-ગુસ્સો પણ કરે, અને આંખ લાલ કરીને કડવી દવા પણ પાય છે. તે સર્વપ્રસંગોમાં સર્વત્ર રોગીનું હિત જ સમાયેલું છે. તેની જેમ શિષ્યોમાં રહેલા અનાદિના ઘર કરીને ગાઢ થઈને જામેલા

૮૭

દોષોને દૂર કરવા ક્યારેક મીઠાશથી ઉપદેશ આપે તેમ ક્યારેક શિક્ષા-ઠપકો-ગુસ્સો પણ કરે અને ક્વચિત્ તાડન પણ કરે, સર્વત્ર હૃદયમાં શિષ્યહિત જ હોય છે. આત્મહિતના લાભ માટે આવી શિક્ષા અને તાડન પ્રાપ્ત થાય એ પણ અસીમગુરુકૃપા જ છે. એમ વિચારવું. ॥ ૩૪ ॥

અવતરણ :- તથા = વળી અન્ય પણ સાધુને યોગ્ય ઉપદેશ જણાવે છે :-

સંવરણિચ્છિદ્રુત્તં, સુદ્ધંજીવણં સુપરિસુદ્ધં ।

વિહિસજ્ઞાઓ મરણાદવેક્ષણં જઙ્ગણુવણ્સો ॥ ૩૫ ॥

“સંવરણિચ્છિદ્રુત્તં” આશ્રવણિચ્છિદ્રુત્તં યતેરુપદેશઃ । સંવરચ્છિદ્રં હિ ગિરિશિખરાત્ પાતાલતલપાતઃ । તથા “શુદ્ધોજ્જીવણં” આધાકર્માદિત્યાગેન સુપરિશુદ્ધં કલ્પનીત્યનુસારતઃ । તથા “વિધિસ્વાધ્યાયઃ”=વિધિના વન્દનાદિલક્ષણેન વાચનાદ્યનુષ્ઠાનમ્ તથા “મરણાદ્ય-પેક્ષણં=મરણપ્રમાદજકર્મફલાદ્યપેક્ષણં, “યતિજનોપદેશઃ” इत्ययमेवम्भूतो यतिजनस्योपदेशः । इति गाथार्थः ॥ ૩૫ ॥

ગાથાર્થ :- (૭) સંવરના કાર્યોમાં નિશ્ચિદ્ર બનવું, (૮) નિર્દોષ ગોચરી ચર્યાનું સુપરિશુદ્ધ પાલન કરવું, (૯) વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાય કરવો, (૧૦) પ્રતિદિન મરણ નિકટ આવે છે, એમ નિરીક્ષણ કરવું. આવા પ્રકારનો દશ પ્રકારે ધર્મોપદેશ મુનિઓને ગુરુજીએ આપવો. ॥૩૫ ॥

ટીકાનુવાદ :- (૭) સંવરમાં નિશ્ચિદ્રતા.

સાધુ જીવનમાં કર્મોને રોકવા માટે ૫૭ ભેદોવાળો સંવરધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે. (૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૧૦ યતિધર્મ, ૧૨ ભાવના, ૨૨ પરિષદો અને ૫ ચારિત્ર) “અહિંસા સંયમ અને તપ” એ ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ દશવૈકાલિકમાં કહ્યો છે તે ત્રણમાં “અહિંસાધર્મ” એ સાધ્ય છે. “સંયમધર્મ” એ સાધન છે. અને “તપધર્મ” એ અતિચારોની શુદ્ધિ છે. આ ત્રણે પ્રકારના ધર્મમાં મોહરૂપી ચોરો ઘૂસી ન જાય તેટલા માટે જ ૫૭ ભેદોવાળા સંવરની મુનિના આત્માએ દિવાલ બનાવી છે. હવે જો તે દિવાલમાં છિદ્ર પડી જાય તો મોહરૂપી ચોરો અંદર ઘૂસી જાય અને પ્રાપ્તધર્મનો વિનાશ કરી નાખે માટે આ ૫૭ ભેદોવાળા સંવર રૂપ દિવાલમાં આશ્રવો રૂપી છિદ્રો પડવા દેવાં જોઈએ નહીં, પ્રાપ્તસંવરને નિશ્ચિદ્ર રાખવો એટલે તે સંવરમાં આશ્રવો રૂપી છિદ્રતાથી રહિતપણું પ્રાપ્ત કરવું. જો આ પ્રાપ્ત સંવરધર્મ છિદ્રવાળો બને તો ઊંચા એવા પર્વતના શિખર ઉપરથી પાતાળના તળીયે પડવા જેવું બને, કારણ કે મહાદુર્લભ એવા આ સાધુધર્મની પ્રાપ્તિ રૂપ શિખર ઉપર અનેકવિધ મુશ્કેલીઓથી ચડીને પણ મોહરૂપી શત્રુઓ ઘૂસી જવાથી આ આત્માનું પાતાલપતનની જેમ અધઃપતન થાય છે, માટે પોતાના આત્મહિત માટે છિદ્રો પડવા દેવાં નહીં.

(૧) આત્મપ્રશંસા, (૨) પરનિન્દા, (૩) રસલાલસા, (૪) કામવાસના અને (૫) કષાયો આ પાંચ છિદ્રો કહેવાય છે. એમ ઉપદેશમાલામાં શ્રી ધર્મદાસગણિએ કહ્યું છે.

૮૮

**સુદ્ધુ વિ ઉજ્જમમાણં, પંચેવ કરિંતિ રિત્તયં સમણં ।
અપ્પથુઈ પરિંદા, જિબ્ભોવત્થા કસાયા ચ ॥૭૨॥**

(૮) શુદ્ધ ઉચ્છવન-ગોચરીયર્યા જીવન

આધાકર્માદિ ગોચરીયર્યાના ઠર દોષો વર્જને અત્યન્ત સાવધાનીપૂર્વક પરિશુદ્ધપણે આહારાદિનું લાવવું-વાપરવું ઈત્યાદિ કાર્ય કરવું. સાધુના નિમિત્તે બનાવેલી ગોચરી વાપરવી તે આધાકર્મી, ગૃહસ્થને આગળ-પાછળ રસોઈ બનાવવી પડે તે રીતે ગોચરી વહોરવી તે પૂર્વકર્મ અને પશ્ચાત્કર્મ, આવા પ્રકારના સાધુજીવનને ઉદ્દેશી ગોચરીના ઠર દોષો છે, તે દોષોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આહારનું લાવવું તે બાહ્યથી શુદ્ધિ કલ્પનીતિ=સાધુજીવનના આચારોની નીતિને અનુસારે પાળવી. તથા આહાર લાવ્યા પછી વાપરતી વખતે માંડલીના પાંચ દોષો ત્યજીને આહાર વાપરવો તે અભ્યંતર શુદ્ધિ પણ કલ્પનીતિને અનુસારે પાળવી-સંયોજનાદિ પાંચ દોષો ત્યજવા તે અભ્યંતર શુદ્ધિ અને આહાર લાવવાના ઠર દોષ ત્યજવા તે બાહ્યશુદ્ધિ એમ બન્ને શુદ્ધિ સાચવવાપૂર્વક આહાર ગ્રહણ કરવો. ઉપદેશમાલામાં માંડલીના ભોજનના પાંચ દોષો શ્રી ધર્મદાસગણિએ આ પ્રમાણે કહ્યા છે કે જે શ્રી ધર્મદાસગણિ પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના હસ્તદીક્ષિત હતા.

સંજોઅઈ અઈબહુઅં, ઙંગાલ સધૂમગં અણઢાણ ।

ભુંજઈ રૂવબલઢા, ન ઢરેઈ અ પાયપુંછણયં ॥ ૩૧ ॥

(૯) વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાય કરવો -

ગુરુને વંદનાદિ કરવાપૂર્વક સાધુઓએ નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો. આ સ્વાધ્યાય એ એક અભ્યન્તરતપ છે. આત્માની પરિણતિને અતિશય નિર્મળ બનાવવામાં પ્રધાનતમ કારણ છે. ઉત્તમ આલંબન વિના ગમે ત્યાં ભટકતું મન વિષય-વિકાર અને વાસનાઓ તરફ ખેંચાતાં સંસારાભિમુખતા વધતાં આત્માનું પતન થાય છે. માટે સાધુએ સતત સ્વાધ્યાય અવશ્ય કરવો. નવા-નવા ગ્રંથોનું દોહન કરતાં, ભક્તિગીતો ગાતાં, સંવેગ-નિર્વેદગર્ભિત આત્મ-પરિણતિનો જે રસાસ્વાદ આવે છે તે તો તેના અનુભવી જ જાણી શકે.

વાચના-પૃચ્છના, પરાવર્તના-અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા સ્વરૂપ પાંચ પ્રકારનો આ સ્વાધ્યાય એ પણ એક પ્રકારનો અભ્યંતર તપ છે. બાહ્યતપ પણ આ અભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે જ છે. અનાદિકાળથી આ આત્મામાં ઉંડા પડેલા મોહના દોષોને સ્વાધ્યાય દ્વારા થતી આત્મરમણતા જ દૂર કરી શકે, માટે સ્વ-પર કલ્યાણકારક એવો સ્વાધ્યાય સાધુએ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

આ સ્વાધ્યાય વિધિપૂર્વક કરવો એટલે કે ભક્તિ-બહુમાનથી દેવ-ગુરુને પ્રણામ કરીને, વાચના આપનારા પ્રત્યે હાર્દિક અત્યન્ત સદ્ભાવ ધારણ કરીને, સેવા-શુશ્રૂષા અને ભક્તિનો પરિણામ રાખીને, હૈયામાં પૂજ્યતાની પરાકાષ્ઠા ધારણ કરીને, જ્ઞાન-જ્ઞાની-જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે અતિશય આદરમાન આદરીને સાધુઓએ નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો. આવા પ્રકારનો ઉપદેશ ગુરુજીએ સાધુઓને આપવો.

૮૯

(૧૦) મરણ અપેક્ષણ :-

મરણ બે પ્રકારનાં છે : (૧) દ્રવ્યમરણ અને ભાવમરણ. ઈન્દ્રિયાદિ દશવિધ દ્રવ્યપ્રાણોનો જે વિયોગ તે દ્રવ્યમરણ. જન્મ્યા ત્યારથી જ જેમ જેમ દિવસો જાય છે, તેમ તેમ આ દ્રવ્યમરણ નિકટ આવી રહ્યું છે. અમદાવાદથી ઉપડેલી ગાડી જેમ જેમ માઈલો કાપે તેમ તેમ મુંબઈ નિકટ આવે છે તેની જેમ, જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ મરણ નિકટ આવતું હોવાથી આ આત્મા વ્યવહારથી મોટો થાય છે. પરંતુ જે માનવજીવન જીવવાનું છે તે અલ્પ થતું જતું હોવાથી નિશ્ચયથી નાનો થતો જાય છે એમ વિચારવું. જો હું ચેતીશ નહીં તો મરણ આવીને ઊભું જ રહેશે, અને આવેલું મરણ તમારાં કામો પુરાં થયાં છે ? કે નથી થયાં ? એવી રાહ જોતું નથી. તેમજ કોઈથી પણ નિવારી શકાતું નથી. માટે હે આત્મા ! તું ચેતી જા.

આત્માનું પૌદ્ગાલિક ભાવોમાં અંજાવું-તન્મય બનવું-સાંસારિક સુખોની અતિશય આસક્તિ તે પ્રમાદ કહેવાય છે. તેને ભાવમરણ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં મરણો પ્રત્યે આવો વિચાર કરવો.

આ જીવન વિજળીના ચમકારા જેવું ક્ષણભંગુર છે. ભરયુવાવસ્થામાં વર્તતા આત્મા મરણ પામે છે. હાર્ટ ફેઈલ, એક્ષીડેન્ટ, અને અસાધ્ય રોગ આદિથી અકાલે મૃત્યુ પામતા જીવો નજરે દેખાય છે. તો પછી હે આત્મા! તું અમર રહેવાનો છે એમ કેમ કહી શકાય? પ્રતિદિવસે મરણ નજીક જ આવે છે. ક્યારે આવશે તે નક્કી નથી, પરંતુ આવવાનું છે તે નક્કી જ છે. ફરીથી આવા દુર્લભ સાનુકુળ સંજોગો પ્રાપ્ત થવા મુશ્કેલ છે. માટે હે આત્મન્ ! વેલાસર ધર્મારાધન કરી લે.

પ્રમાદથી બેફામ પાપકર્મો તું બેફીકરાઈથી કરે છે. પરંતુ તે કર્મોનાં ફળો ભવાન્તરમાં તારે જ ભોગવવાનાં છે. ભોગવ્યા વિના છુટકારો થતો નથી. પ્રમાદજન્ય કર્મોનાં ફળો જ્યારે ભોગવવાનાં આવશે ત્યારે સુંદર સમજણવાળો આ માનવભવ નહીં હોય. નરક-નિગોદાદિના અત્યન્ત દુઃખી અજ્ઞાની અને પરવશ ભવો હશે ત્યારે હે આત્મન્ ! તું શું કરી શકીશ ? ત્યાં આર્ત-રૌદ્રધ્યાનથી નવાં કર્મો જ બાંધીશ, માટે વેલાસર ચેતી જા અને આવાં મરણોને જોઈને આત્મસાધન કરી લે.

આ પ્રમાણે ગાથા-૩૩-૩૪-૩૫ એમ ત્રણ ગાથામાં કહેલો સંક્ષેપમાં કુલ-૧૦ પ્રકારનો સદુપદેશ ઉત્તમગુરુજીએ પોતાના શિષ્યોને તેઓના આત્મહિત માટે નિઃસ્પૃહભાવે અવશ્ય આપવો. એમ સંક્ષેપમાં તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે. છતાં અનુભવી ગીતાર્થ મહાત્માઓએ બીજા બીજા દૃષ્ટાન્તો અને દલીલો આપીને શિષ્યોને આ સદુપદેશ તેઓના આત્મામાં સમવતાર પામે તે રીતે વિસ્તારથી સમજાવવો. અતિશય સંક્ષેપમાં દશવિધ ઉપદેશ આ પ્રમાણે-

(૧) ગુરુકુલવાસ	(૬) ગુરુવચનમાં આત્મલાભ ચિંતન
(૨) ઉચિત વિનયકરણ	(૭) સંવરમાં નિશિષ્ટતા
(૩) વસતિ પ્રમાર્જનાદિ	(૮) શુદ્ધ ઉચ્છજીવન
(૪) વીર્યનું અનિગૂહન	(૯) વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાયકરણ
(૫) સર્વત્ર પ્રશમભાવે પ્રવૃત્તિ	(૧૦) મરણ અપેક્ષણ.

ઉપરોક્ત દશવિધ ઉપદેશ જાણવો. ॥ ૩૫ ॥

૯૦

૩વવેસોઽવિસયમ્મી, ૩વિસવે ૪વિ ૫અણીઙ્ગસો ૬અણુવવેસો ।

૭બંધનિમિત્તં ૮ણિયમા, ૯જહોઙ્ગઓ ૧૦પુણ ૧૧ભવે ૧૨જોગો ॥ ૩૬ ॥

“ઉપદેશ:”= અનન્તરોદિત: સામાન્યેન વા “અવિષયે”= અપુનર્બન્ધકાદિત્રયાદન્યત્ર સંસારાભિનન્દિનિ અનુપદેશ ઇતિ સમ્બન્ધ:। તત્ત્વાવબોધાદિકાર્યાકરણાદ્ વિપર્યયસાધનાચ્છેતિ । ઉક્તં ચ :-

અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્ર-સદ્ભાવપ્રતિપાદનમ્ । દોષાયાભિનવોદીર્ણે, શમનીયમિવ જ્વરે ॥

ઇત્યનુપદેશ:। તથા “વિષયેઽપિ”=અપુનર્બન્ધકાદૌ “અનીદૃશ:” ઉક્તવિપરીત: ક્ષયોપશમાનુગુણ્યાભાવેન અનુપદેશ:, પુરુષમાત્રાપુરુષવદ્ વિશિષ્ટસ્વકાર્યાકરણાત્ । અયં ચૈવમ્ભૂત ઉપદેશોઽનુપદેશ:। કિમ્ ? ઇત્યાહ બન્ધનિમિત્તં નિયમાત્, શ્રોત્રનિષ્ઠાપાદનાદ્ આજ્ઞાવિરાધનાચ્છ । અત ઇત્થં ન કાર્ય:। “યથોદિત: પુન:”= આજ્ઞાપરિશુદ્ધ્યા ભવતિ યોગ:, મોક્ષેણ યોજનાત્ । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥ ૩૬ ॥

ગાથાર્થ :- ઉપદેશના અવિષયમાં (એટલે કે અપાત્રમાં) અપાતો ઉપદેશ, તથા ઉપદેશના વિષયમાં (એટલે કે પાત્રમાં) પણ અનીદૃશ=એટલે ઉપર સમજાવ્યું તેનાથી વિપરીત એવો જે ઉપદેશ તે અનુપદેશ કહેવાય છે. કારણ કે તે નિયમા કર્મબંધનું કારણ બને છે, પરંતુ યોગ્ય પાત્રવ્યક્તિને અપાતો યથોદિત ઉપદેશ તે જ યોગ્ય કહેવાય છે. ॥૩૬॥

ટીકાનુવાદ :- અપુનર્બન્ધકાદિ ત્રણ^૧ પ્રકારની વ્યક્તિઓ ઉપદેશને યોગ્ય છે. (૧) અપુનર્બન્ધક, (૨) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૩) અને દેશ તથા સર્વ ચારિત્ર સંપન્નાત્મા. આ ત્રણ પ્રકારના જીવોથી અન્યત્ર એટલે કે સંસારને જ ઘણું અભિનંદન આપનારા એવા સાંસારિક જીવોમાં અનન્તરમાં (હમણાં ઉપરની ગાથા-૨પથી ૩પમાં) કહેલો ધર્મોપદેશ અથવા સામાન્યથી કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મોપદેશ આપવો તે અનુપદેશ જ છે. કારણ કે તેવા સાંસારિક જીવોમાં વાસ્તવિક યથાર્થ તત્ત્વબોધ થવા રૂપ કાર્ય અને તેનાથી ધર્માભિમુખતા, સંવેગ, વૈરાગ્ય, સમ્યક્ત્વ આદિ ધર્મકાર્યો કરવામાં આ ઉપદેશ અસમર્થ જ બને છે. તથા વિપરીત પાત્ર હોવાથી વિપરીત ફળ આપવામાં સાધન બને છે. માટીનો કાચો ઘડો અને આગમાં પકાવેલો પાકો ઘડો, એમ બન્ને ઘટપણે સમાન હોવા છતાં કાચો ઘડો જલાધારની ક્રિયામાં અપાત્ર હોવાથી જો તેમાં પાણી ભરવામાં આવે તો જલાધાર થવા સ્વરૂપ કાર્ય કરવામાં તો અકરણ બને જ. પરંતુ કાચો ઘડો ફૂટી જવા રૂપ વિપરીત ફળને પણ આપે છે. જેમ સર્પને પાવામાં આવતું દૂધ વિષવર્ધક જ બને છે. તેમ ભવાભિનન્દી જીવો ભોગના ખૂબ જ વિલાસી છે. તેથી જ અહંકારી, કદાગ્રહી, કુટિલ અને અપ્રજ્ઞાપનીય છે. માટે તેવાને અપાતો ઉપદેશ આત્મહિત સાધવામાં અકરણ (અસાધન) બને છે અને વિપરીતકાર્ય કરવામાં સાધન બને છે તેથી ત્યાં અપાત્રમાં અપાતો

(૧) અહીં દેશચારિત્રવાન અને સર્વચારિત્રવાન બન્ને સાથે ગણીને ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. હકીકતથી જે ચાર પાત્રો છે તેનો જ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે. (૧) અપુનર્બન્ધક (૨) અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ (૩) દેશ તથા સર્વ એમ બન્ને પ્રકારના ચારિત્રવાન.

૯૧

આ ઉપદેશ અનુપદેશ છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. આ જ કારણથી ચંડકૌશિક જેવાને સામેથી સમજાવવા જનારા પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામી સામેથી નિકટ આવેલા સંગમદેવને સમજાવવામાં મૌન રહ્યા, કારણ કે ચંડકૌશિક પ્રજ્ઞાપનીય હતો અને સંગમ અપ્રજ્ઞાપનીય હતો. માટે જ્યાં ત્યાં ઉપદેશ આપવો નહીં.

લોકતત્ત્વસાર નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે :-

“શરીરમાં નવો જ શરૂ થયેલો તાવ જલદી શમાવવામાં આવે તો અંદરથી ગરમી નીકળેલી હોવાથી દોષ માટે જ થાય છે. અર્થાત્ ઉતર્યા પછી ડબલવેગે તાવ આવે છે. તેની જેમ અપ્રશાન્તમતિવાળા જીવોમાં શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોનું પ્રતિપાદન પણ દોષ માટે જ થાય છે.”

તથા અપુનર્બન્ધકાદિ ૩/૪ પ્રકારના ઉપદેશને યોગ્ય એટલે કે ઉપદેશના વિષયભૂત એવા આત્માઓમાં પણ જો અનીદશ એટલે કે ઉપર સમજાવ્યો તેમ અનુરૂપ નહિ પરંતુ વિરૂપ ઉપદેશ જો અપાય તો તે પણ અનુપદેશ જ કહેવાય છે. અહીં ઉપદેશને યોગ્ય વિષયભૂત પાત્રો ચાર બતાવ્યાં અને તેઓને યોગ્ય ઉપદેશ પણ જુદો જુદો ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો. હવે જે જે પાત્ર જે જે ઉપદેશને યોગ્ય હોય તે તે પાત્રને તે તે ઉપદેશ આપવો તે ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી ઉપદેશ કહેવાય છે. પરંતુ અપુનર્બન્ધકને સર્વવિરતિનો, અને સર્વવિરતિધરને દેશવિરતિધરનો, અને દેશવિરતિધરને અપુનર્બન્ધકપણાનો, એમ આડો-અવળો અસ્ત-વ્યસ્ત ઉપદેશ આપવો તે ક્ષયોપશમની અનુગુણતાને અનુસાર ન હોવાથી ક્ષયોપશમને અનુરૂપ ન હોવાથી એટલે કે ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિનો હેતુ ન હોવાથી અનુપદેશ જ કહેવાય છે.

આ વિષય સમજાવવા આચાર્યશ્રી એક દૃષ્ટાન્ત સમજાવે છે કે બહારથી પુરુષ રૂપે માત્ર દેખાતી વ્યક્તિ અંદરથી અપુરુષ (નપુંસક) હોય તો સંતતિજન્માદિ રૂપ સ્વકાર્ય જેમ કરી શકતી નથી, તેની જેમ અવિષયમાં અપાતો આ ઉપદેશ પણ સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે, માટે અનુપદેશ જ છે. તથા અયોગ્યમાં અપાતો આવા પ્રકારનો આ ઉપદેશ અનુપદેશ કેમ છે ? તો જણાવે છે કે એક કારણ એ છે કે નિયમા કર્મબંધનું કારણ બને છે. જ્યાં સુધી પાત્રતા, નમ્રતા અને પ્રજ્ઞાપનીયતા પ્રગટી ન હોય અને અહંકાર-આવેશાદિ જોરમાં હોય ત્યારે અપાતો ઉપદેશ વધુ રોષ-ઈર્ષ્યા-દાઝનું કારણ બનવાથી તે જીવને વધુ ને વધુ ચીકણાં કર્મો બાંધવાનું કારણ બને છે.

બીજું કારણ એ છે કે શ્રોતાઓને અનિષ્ટ (અપ્રીતિ-અરુચિ) ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે જીવો હજુ ભવાભિનન્દી જ છે, સંસારસુખમાં જ મસ્ત છે. તેઓને ધર્મનો માર્ગ સાંભળતાં જ અરુચિ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. વધારે ને વધારે વેર-ઝેરનું કારણ બને છે. તેના તરફથી અસહ્ય ઉપસર્ગ-પરિષદો આવવાનો પણ સંભવ છે.

ત્રીજું કારણ એ છે કે તીર્થંકર ભગવાનની આજ્ઞાની વિરાધના છે. અપાત્રમાં દેશના અનર્થકારી હોવાથી ભગવાનની આજ્ઞા નથી, છતાં જો આપણે દેશના આપીએ તો ભગવાનની આજ્ઞાની વિરાધનાનો દોષ લાગે છે.

૯૨

આ પ્રમાણે અવિષયમાં કરાતો ઉપદેશ, અને વિષયમાં પણ અયોગ્ય રીતે કરાતો ઉપદેશ તે બન્ને પણ અનુપદેશ છે. માટે વિષયમાં (જે જે પાત્ર જે જે ઉપદેશને યોગ્ય હોય તે તે પાત્રમાં તેને તેને) યોગ્ય જો યથોદિત ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી-આત્મહિત કરનાર છે. અને કહેનાર તથા સાંભળનારના આત્માને મોક્ષની સાથે જોડનાર હોવાથી તીર્થંકર ભગવાનની આજ્ઞા વડે પરિશુદ્ધ એવો આ યોગ્યને યોગ્ય ઉપદેશ આપવો તે જ યથાર્થ “યોગ” કહેવાય છે. ॥ ૩૬ ॥

અવતરણ :- एवं सामान्येन उपदेशानुपदेशे प्रयोजनमभिधाय प्रत्यपाय-परिजिहीर्षया विशेषतोऽभिधित्सुराह-

આ પ્રમાણે અપાત્રને અપાત્રો અને પાત્રને અયોગ્ય રીતે અપાત્રો ઉપદેશ તે અનુપદેશ છે. તે બાબતમાં સામાન્યથી પ્રયોજન બતાવીને હવે પ્રત્યપાય રૂપ=પાપ સ્વરૂપ એવા તે ઉપદેશને તથા તેવા ઉપદેશથી આવનારા વિઘ્નોને ત્યજાવવાની ઈચ્છાથી આચાર્યશ્રી તે જ અનુપદેશની બાબતમાં વિશેષથી પ્રયોજન જણાવે છે :-

गुरुणो अजोगिजोगो, अच्चंतविवागदांरुणो णेओ।

“जोगीगुणहीलणा, णट्टुणासणा धम्मलाघवओ ॥ ३७ ॥

“ગુરો:”- આચાર્યસ્ય યોગિનઃ इत्यर्थः, “અયોગિયોગ:” અયોગિવ્યાપારો વિપરીતો-પદેશાદિઃ અત્યન્તવિપાકદારુણો જ્ઞેયઃ અતિશયેન દારુણ इत्यर्थः। કુતઃ ? इत्याह યોગિગુણ-હીલનાત્ કારણાત્। एवं हि विडंबकप्रतिपत्तिन्यायेन तद्गुणा हीलिता भवन्ति। “उत्तमपद-સ્થસ્ય તદ્ધર્માનનુપાલનમઘોષણા વિડમ્બના इति वृद्धाः। તથા નષ્ટનાશનાત્=નષ્ટા एते प्राणिनोऽयोग्यतया विपरीतोपदेशेन नाशिता भवन्ति। તથા “ધર્મલાઘવાત્” હેતોઃ વિપરીતોપદેશાદિઃ तत्त्वाप्रतिपत्त्या वितथासेवनेन धर्मलाघवम्। इति गाथार्थः ॥ ३७ ॥

ગાથાર્થ :- અયોગિમાં (યોગને યોગ્ય એવા ૪ પાત્રોથી ભિન્ન એવા ભવાભિનન્દિ જીવોમાં) કરાયેલો યોગનો ઉપદેશ ગુરુજીને અત્યન્ત દારુણવિપાક આપનાર સમજવો, તેનાં ત્રણ કારણો જાણવાં (૧) યોગીઓના ગુણોની અવહેલના થાય છે. (૨) નષ્ટનું (પતિતનું) વધારે નાશન (પતન) થાય છે. અને (૩) જિનેશ્વર પ્રભુના ધર્મની લઘુતા થાય છે. ॥૩૭॥

ટીકાનુવાદ :- ઉપદેશક એવા આચાર્યભગવન્ત જો અયોગિ વ્યાપાર કરે, એટલે કે (૧) અયોગ્યને ઉપદેશ આપે, અથવા (૨) વિપરીતોપદેશ આપે અર્થાત્ અપુનર્બન્ધકને સર્વવિરતિ આદિની જેમ જે જીવને જે ઉપદેશ યોગ્ય ન હોય તે જીવને તે ઉપદેશ આપે, તો આ બન્ને

(૧) આ ગાથામાં કહેલા “અયોગિયોગ” શબ્દના બે અર્થો સંગત થાય છે. એક અર્થ એ છે કે અયોગીને (ભવાભિનન્દિને) કરાતો ઉપદેશાત્મક જે યોગ તે ગુરુજીને કર્મ બંધનનું કારણ બને છે. બીજો અર્થ એ છે કે ગુરુજી યોગી હોવા છતાં અયોગ્યને ઉપદેશ આપવા રૂપ આચરેલો, યોગીને ન શોભે તેવો, અર્થાત્ અયોગીને યોગરહિત આત્માને શોભે તેવો યોગ-એટલે ઉપદેશાત્મક વ્યાપાર તે ગુરુજીને કર્મબંધનું કારણ બને છે. એમ બન્ને અર્થો અપેક્ષાથી અહિ સંગત થાય છે.

૯૩

પ્રવૃત્તિઓ સ્વરૂપ કરાતો ‘અયોગિવ્યાપાર’ ઉપદેશક એવા આચાર્યને અતિ ભયંકર કર્મવિપાક સ્વરૂપ ફળને આપનાર બને છે. ઉપદેશ આપવો એ કેટલી જવાબદારીભર્યું કાર્ય છે ? ઉપદેશક થતાં પહેલાં પોતે એવા યોગ્ય-ગંભીર-વિચક્ષણ-આત્માર્થી અને પાત્રાપાત્રના જાણ બનવું પડે છે. જો ગફલત થઈ જાય તો પરનું અહિત કરવા રૂપ ચીકણું અને વિપાકમાં દારૂણ એવું કર્મ બંધાઈ જાય છે. અપાત્રને ઉપદેશ આપવાથી અને યોગ્યપાત્રને અયોગ્ય ઉપદેશ આપવાથી નીચે મુજબ ત્રણ નુકશાનો મોટા પાયે થાય છે. તેથી ઉપદેશકને પણ તીવ્રકર્મબંધ થાય છે. માટે ઉપદેશકે આ વાત ગંભીરતાથી વિચારવી જોઈએ.

ક્યાં કારણોથી ? તો તે કારણો જણાવે છે -

(૧) યોગીના ગુણોની હિલના (નિન્દા) ઉપદેશક જે ગુરુજી છે તે યોગી છે. યથાર્થ યોગી છે. અને યોગી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ગીતાર્થ છે. પરહિતકારક છે. છતાં અયોગ્યને ઉપદેશ આપે, અથવા યોગ્યને અનુચિત ઉપદેશ આપે તો તે અયોગ્ય વ્યક્તિ ગુરુજી ઉપર અને ધર્મ ઉપર રોષે ભરાય, ધર્મથી વધુ વિમુખ બને, ધર્મસ્થાનોમાં ગમે તે કારણોથી પણ આવતો હતો તે સદંતર બંધ થઈ જાય, તેને કાળાન્તરે ધર્મમાર્ગે વાળવાનું પણ અસંભવિત થઈ જાય. ધર્મ પ્રત્યેનાં દ્વેષનાં બીજાં ઉંડાં રોપાઈ જાય. તમામ શ્રમણવર્ગ પ્રત્યે અપ્રીતિવાનું બને. આવો વ્યવસાય જે યોગીએ કર્યો તે વ્યવસાય તે યોગીને ન છાજે તેવો છે એટલે ‘અયોગિયોગ:’ અયોગીને એટલે યોગી મહાત્માને ન શોભે તેવો ઉપદેશ આપવારૂપ જે યોગ સેવ્યો, વ્યવસાય સેવ્યો, વ્યાપાર કર્યો તે વ્યવસાય યોગી મહાત્માને તીવ્ર કર્મ બંધાવનાર છે. કારણ કે યોગી મહાત્મામાં જે “યોગીપણું” છે તેની જગતમાં હિલના (હાંસી-મશ્કરી) અર્થાત્ વિડંબના થાય, તથા યોગીની વિડંબના થયે છતે તે યોગી મહાત્મામાં બીજા પણ જે જે સારા ગુણો હોય તે ગુણો પણ આવા અયોગ્ય જીવો દ્વારા નિન્દિત કરાય. અયોગ્ય જીવો તેમના ગુણોની ચોરે અને ચૌટે નિન્દા કરે.

“જે વ્યક્તિ જે પદાધિરૂઢ હોય” તે વ્યક્તિ જો તે પદને અનુસારે જીવન ન જીવે અર્થાત્ તે તે પદના ધર્મને અનુરૂપ પાલન જો ન કરે તો ગામમાં ઢંઢેરો પીટાયા વિના જ તે પદની, અને તે પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ વ્યક્તિની વિડંબના (નિન્દા) જગતમાં થાય છે. એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે.

“અનુરૂપ ઉપદેશ આપવા” રૂપ આચાર્યશ્રીની “અનાવડતતા”ની (એટલે કે બીન અનુભવીપણાની) ધીરે ધીરે ચોતરફ પ્રસિદ્ધિ થતાં તે યોગીની અને તે યોગીના તમામ ગુણોની હિલના કરાયાનું મહાપાપ આવા ઉપદેશકને લાગે છે.

(૨) નષ્ટનાશનાત્ -

“પડેલાને વધારે પાડનાર હોવાથી” વળી આ સંસારાભિલાષી જીવોને ભોગસુખો જ અતિપ્રિય હોવાથી ધર્મોપદેશને માટે અયોગ્ય છે. તીવ્ર મોહને લીધે બીચારા તે જીવો ઉપદેશની અયોગ્યતાને લીધે સાચા મોક્ષમાર્ગથી નષ્ટ થયેલા જ છે. સંસારમાં પડેલા જ છે. અને તેવાને ગુરુજી જો ધર્મોપદેશ

૯૪

આપે તો તે જીવોને વધારે ને વધારે અરુચિ થાય, ધર્મ તરફ, ધર્મી તરફ, ધર્મના ઉપદેશ તરફ, ધર્મનાં સ્થાનો તરફ, ધર્મ કરનારા જીવો ઉપર અરુચિ-દ્વેષ-અભાવ વધતો જાય, કોઈ બીજાં કારણોસર પણ ધર્મસ્થાનોમાં ક્વચિત્ પણ જે આવતા હતા તે પણ બંધ થઈ જાય અને ધર્મ તથા ધર્મી ઉપરના અતિદ્વેષને લીધે તીવ્ર મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ બાંધે. તીવ્ર કષાયો વડે ચીકણાં કર્મો બાંધીને અનંત સંસારમાં રડળે, એટલે આ જીવો ભવાભિનન્દિ હોવાથી મોક્ષમાર્ગથી તો પતિત=નષ્ટ હતા જ, પરંતુ એવા અયોગ્યને ઉપદેશ આપવાથી અથવા જે આત્મા જે ઉપદેશને યોગ્ય નથી તેવા આત્માને તેવો વિપરીત ઉપદેશ આપવાથી અપ્રીતિ-દ્વેષ વધવાથી વધુ પતિત થાય છે. માટે અયોગ્યને અપાતો ઉપદેશ અને અનનુરૂપ (વિપરીત) અપાતો ઉપદેશ સંસારમાં પતિત એવા જીવોને દ્વેષ વધારવા દ્વારા વધારે પાડનાર બને છે.

(૩) ધર્મલાઘવાત્ -

“ધર્મની લઘુતા થવાના કારણથી” અયોગ્યને ઉપદેશ આપવાથી તથા અનનુરૂપ ઉપદેશ આપવાથી તે તે જીવોની તેટલી પાત્રતા, ક્ષયોપશમ, અને જિજ્ઞાસા ન હોવાથી જોઈએ તેવી તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ (શ્રદ્ધા=રુચિ) થાય નહિ, મન ફાવે તેમ સૂત્રાર્થો ગોઠવે, પોતાના મનમાનિત અર્થમાં સૂત્રને ખેંચી જાય, વિપરીત અર્થો કરે, યોગ્યતા ન હોવાથી અને તાત્ત્વિકરુચિ ન હોવાથી અવિધિએ ધર્માનુષ્ઠાનો આચરે, દેખાદેખીથી અથવા દબાણથી ધર્માનુષ્ઠાનો આચરે, તેવાં આચરાતાં ધર્માનુષ્ઠાનો ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત કરવાથી વિતથ=ખોટી રીતે આસેવન કરવાથી જગતમાં ધર્મની અવહેલના થાય, તથા ધર્મની લઘુતા થાય. તે જીવો ગમે તેમ વિતથ આચરણા કરે તે જોઈને બીજા જીવો પણ “આ જ વિધિ હશે” એમ સમજીને એવા અવિધિના જ માર્ગો વળે, પરંપરાએ ધર્મને બદલે અધર્મની જ વૃદ્ધિ થાય અને ધર્મ તો તદ્દન લઘુતાને જ પામી જાય. આ પ્રમાણે અયોગ્યને અપાતો ઉપદેશ અને અનનુરૂપ અપાતો ઉપદેશ કેટલો ભયંકર છે તે જણાવ્યું. માટે જ ઉપદેશક આત્માએ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના બહુ જ વિચક્ષણ થવું, શાસનને અને સંઘને કદાચ લાભ ન થાય તો તે ઠીક છે. પરંતુ નુકશાન તો ન જ થાય તે બારીકાઈથી જોવું જોઈએ, પછી જ ઉપદેશ આપવો. ॥ ૩૭ ॥

અવતરણ :- एवं सप्रसङ्गमुपदेशविधिमभिधाय एतत्परिणत्युत्तरकालं यत् कार्यं, तद्गतं विधिमभिधातुमाह-

આ પ્રમાણે પ્રસંગપૂર્વક ઉપદેશ આપવાની તમામ વિધિને સવિસ્તર સમજાવીને તે ઉપદેશ શિષ્યોમાં પરિણામ પામ્યા પછી જે કાર્ય કરવા જેવું છે તે કાર્યગત વિધિ જણાવવા માટે કહે છે :-

एयमिं परिणयमिं, पवत्तमाणस्सं अहिगठाणेसु^३ ।

एसं विहीं अइनिउणं, पायं साहारणो णेओ^० ॥ ३८ ॥

“एतस्मिन्”=उपदेशे परिणते भावप्रतिपत्तिद्वारेण । किम् ? इत्याह-प्रवर्तमानस्य सतः ।

૯૫

ક્વ ? इत्याह-“अधिकस्थानेषु”=औचित्यापेक्षया तदुत्तरोत्तरगुणरूपेषु। किम् ? इत्याह-
 “एषः विधिः”=वक्ष्यमाणलक्षणः, “अतिनिपुणम्”= क्रियाविशेषणमेतत्। “प्रायः=बाहुल्येन
 अपुनर्बन्धकादिव्यवच्छेदार्थमेतत्, अणुव्रतादेरारभ्येति भावः। “साधारणः” सामान्यो ज्ञेयः।
 “अतिनिपुणम्” प्रारब्धसिद्ध्यङ्गतया, विपर्यये विपर्ययभावात्। इति गाथार्थः ॥ ३८ ॥

गाથાર્થ :- ઉપરની ગાથાઓમાં (૨૫ થી ૩૭માં) કહેલો તે તે જીવોને યોગ્ય એવો તે તે ઉપદેશ તે તે જીવોમાં પરિણત થયે છે તે અધિક અધિક ગુણોમાં પ્રવર્તમાન એવા તે તે જીવોને હવે કહેવાતો આ ધર્મકાર્ય કરવાનો વિધિમાર્ગ પ્રાયઃ સાધારણપણે અતિશય નિપુણતાપૂર્વક શ્રોતાઓએ પોતે જ જાણવા જેવો છે. ॥ ૩૮ ॥

ટીકાનુવાદ :- ઉપરોક્ત ગાથા ૨૫ થી ૩૭માં જે જે જીવોને યોગ્ય જે જે ઉપદેશ બતાવ્યો, તે તે જીવોમાં તે તે ઉપદેશ હૈયાથી પરિણામ પામે છે તે=હૈયાના ભાવપૂર્વક સ્વીકારવા દ્વારા તે તે પોતપોતાને ઉચિત ધર્મકાર્યોમાં પ્રવર્તમાન થયેલા એવા શ્રોતા આત્માઓએ હવે તેનાથી ઊંચી ઊંચી ભૂમિકામાં જવા માટે નીચે મુજબ સ્વયં વિચારો કરવા. અપુનર્બન્ધકાવસ્થા પામેલા શ્રોતા આત્માએ સમ્યગ્દષ્ટિના ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરવા માટે, સમ્યગ્દષ્ટિ અવસ્થાને પામેલા શ્રોતા આત્માએ દેશવિરતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે, અને દેશવિરતિ મેળવેલા આત્માએ સર્વવિરતિ મેળવવા માટે હવે કહેવાતા લક્ષણોવાળો આ વિધિમાર્ગ અતિનિપુણતાપૂર્વક વિચારવો.

(૧) પ્રથમ ગુરુજીએ આપેલો આ ઉપદેશ હૈયામાં પરિણામ પમાડવો. મનમાં વિચારવું કે આ ગુરુજી તારક છે, ગીતાર્થ છે, સંવેગપરિણામી છે, પરહિતચિંતક છે, નિઃસ્વાર્થભાવે ધર્મોપદેશક છે. જેમ કોઈ સાચા અને સારા ડોક્ટર દર્દીના દર્દનું યથાર્થ નિદાન કરે અને યથાર્થ ઔષધ આપે તો તે દર્દીનું અર્ધ દર્દ તો તે જ વખતે હળવું થઈ જાય, કાળાન્તરે સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ જાય, અને તે દર્દી આનંદિત-પ્રફુલ્લિત થાય, તેમ હે આત્મનૂ ! તને પણ આ ગુરુજી અને તેમનો ઉપદેશ ડોક્ટર અને ઔષધની જેવા યથાર્થ મળ્યા છે. માટે તું તેને હૈયામાં ભાવથી ઉતારી લે, આ ઉપદેશમાં અને તેમણે બતાવેલા ધર્માનુષ્ઠાનોમાં જોડાઈ જા. આ જ હિતકારક છે. આવો ધર્મપરિણામ હૈયામાં પરિણત થયે છે તે વિચારવું કે -

(૨) ભાવથી પોત-પોતાને યોગ્ય ધર્માનુષ્ઠાનો આચરવામાં હે આત્મનૂ ! તું પ્રવૃત્તિ કર. જે જે પ્રતિબંધકભાવો આવે તેનો સામનો કરી પોતાને પ્રાપ્ત ગુણમાં સ્થિર થા. પ્રાપ્ત ગુણોમાં પ્રવર્તતો છતો તેના પછીના ઉત્તર-ઉત્તર અધિકગુણોને મેળવવા માટે બે બે પ્રકારની “ઔચિત્યતા”ની અપેક્ષા રાખવાપૂર્વક હવે પછીની ૪૦મી ગાથામાં કહેવાતો વિધિમાર્ગ અપનાવવો જોઈએ.

(૩) બે પ્રકારની ઔચિત્યતા આ પ્રમાણે છે :- (૧) જે આત્માને યોગની જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ભૂમિકામાં બરાબર દૃઢ થવું, તે ભૂમિકાને શોભાવે-દીપાવે તેવો જીવનવ્યવહાર ઘડવો, સંસારના બીજા જીવોને પણ જે આલંબન રૂપ બને, બીજાને પણ તારક બને, એવું

૯૬

સુંદર તે ગુણઠાણું સુશોભિતપણે જીવનમાં અપનાવવું. જેમ કે દેશવિરતિની ભૂમિકા આવી હોય તો દેશવિરતિ ગુણઠાણું યથાર્થ દૃઢ કરવું, તેને શોભાવે એવું જીવન ઘડવું. જો દેશવિરતિનું પણ ઠેકાણું ન હોય અને સર્વવિરતિ સ્વીકારે તો તે યથાર્થ આચરી શકે નહિ માટે પ્રાપ્તગુણમાં યથાર્થ મજબૂત થવું. તે પ્રથમ ઔચિત્ય. (૨) પોતાને યોગની જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ છે તેની ઉપરની ભૂમિકામાં જવાની તાલાવેલી લાગવી, અને તેના માટેનું સત્ત્વ મારામાં છે કે નહિ ? હું તે પાળી શકીશ કે નહિ ? ઈત્યાદિ ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકોના સત્ત્વ માટેની વિચારણા કરવી તે બીજું ઔચિત્ય. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તગુણોની સ્થિરતા, અને ઉત્તરગુણોની પ્રાપ્તિ માટેની તાલાવેલી તથા તેના સત્ત્વની ગવેષણા કરવાપૂર્વક હવે કહેવાતો વિધિમાર્ગ વિચારવો.

(૪) હવે કહેવાતો આ વિધિમાર્ગ અતિનિપુણતાપૂર્વક વિચારવો, “અતિનિપુણ” એવો ગાથામાં જે શબ્દ છે તે “જ્ઞેયઃ” એવા ક્રિયાપદનું ક્રિયાવિશેષણ છે. આગળ કહેવાતો વિધિમાર્ગ ઘણો ઊંડો, સૂક્ષ્મ અને અતિગંભીર છે. પૂર્વાપરની સંકલનાપૂર્વક વિચાર કરવાનો છે. તેથી ધીરજપૂર્વક આ વિચાર કરવો.

(૫) વળી હવે પછીની ૪૦મી ગાથામાં કહેવાતો આ “સામાન્ય વિધિમાર્ગ” દેશચારિત્રવાન અને સર્વચારિત્રવાન એમ પાછળના બે યોગીઓને જ વિચારવાનો છે. પરંતુ અપુનર્બન્ધક અને અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને વિચારવાનો નથી. કારણ કે હજુ તે જીવોને હવે જણાવાતા અતિ ઊંચા વિચારો કરવાની કક્ષા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેથી તે ભાવો તેમને ઉપકારક નથી. માટે તે અપુનર્બન્ધકાદિ પ્રથમના બે યોગીઓના વ્યવસ્થેદ માટે જ ગાથામાં “પ્રાયઃ” શબ્દ જણાવ્યો છે. પ્રાયઃ એટલે ઘણું કરીને-બહુલતાએ અર્થાત્ અપુનર્બન્ધકાદિ પ્રથમના બે યોગીને છોડીને અણુવ્રતધારી આદિ પાછળના બે યોગીને આશ્રયી આ વિધિ જાણવો.

(૬) હવે કહેવાતો આ વિધિમાર્ગ જો કે “સાધારણ” છે. અર્થાત્ સામાન્ય છે. સમજાઈ જાય તેમ છે. દેશ ચારિત્રવાન અને સર્વચારિત્રવાન એમ બન્ને માટે હોવાથી સાધારણ છે. તથાપિ અતિનિપુણતાએ તે વિધિમાર્ગ અપનાવવા જેવો છે. એટલે કે પ્રારબ્ધ ગુણની સિદ્ધિનું અંગ કેમ બને ? તે રીતે આ વિધિમાર્ગ અપનાવવો. આપણા આત્મામાં ધારો કે જઘન્ય દેશવિરતિની કક્ષા આવી હોય તો મધ્યમદેશવિરતિપણું કેમ આવે ? અને મધ્યમદેશવિરતિપણું આવ્યું હોય તો ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિપણું કેમ આવે ! અને ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિપણું આવ્યું હોય તો સર્વવિરતિપણું કેમ આવે ? તે રીતે આ વિધિમાર્ગ અપનાવવો, કારણ કે પ્રાપ્ત થયેલો નીચેનો ગુણ પ્રારંભેલા નિકટના ઉપરના ગુણની સિદ્ધિનું અંગ બને છે. જો તેમ કરવામાં ન આવે અને વિપર્યય કરવામાં આવે એટલે કે જઘન્ય દેશવિરતિની કક્ષા હાલ હોય છતાં ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિની કક્ષા મનથી માની લઈ સર્વવિરતિ માટે સીધો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સર્વવિરતિ રૂપ ફળની સિદ્ધિ તો થતી નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત જઘન્યદેશવિરતિ પણ ચાલી જવા રૂપ વિપર્યયભાવ આવે છે. પોતાની શક્તિ ન હોય અને અધિક ધંધો ખેલે તો વધુ કમાવાને બદલે પ્રાપ્ત મૂડી પણ ખોઈ

૯૭

બેસે છે. ચાલવાની પણ પૂરી શક્તિ ન હોય અને જો દોડવા જાય તો રહ્યા-સહ્યા પણ પગ ભાગી જાય છે. માટે વિપરીત આચરણ કરવામાં સિદ્ધિને બદલે વિપરીત ફળ આવે છે. પ્રાપ્તગુણનો પણ નાશ થાય છે. ॥૩૮॥

અવતરણ :- કિંવિશિષ્ટોઽયં વિધિ:-

આ વિધિમાર્ગ શું છે ? કેવા પ્રકારનો છે ? તે જણાવે છે :-

નિયયસહાવાલોચનું, જણવાયાવગમ-જોગસુદ્ધીર્હિ^૩ ।

ઉચિયત્^૪ ણારુણં, નિમિત્તઓ^૫ સર્ઙ્ પયટ્ટેર્જા ॥ ૩૯ ॥

“નિજસ્વભાવાલોચન-જનવાદાવગમ-યોગશુદ્ધિભિઃ”=કરણભૂતાભિઃ ઉચિતત્વં જ્ઞાત્વા તત્તદ્ગુણસ્થાનકાપેક્ષયા આત્મનસ્તતઃ “નિમિત્તતઃ” નિમિત્તાત્ કાયિકાદેઃ સદા પ્રવર્તેત તસ્મિંસ્તસ્મિન્ ગુણસ્થાનકે ઇતિ । તત્ર નિજસ્વભાવાલોચનમ્ “કીદૃશો મમ સ્વભાવઃ”=કેન ગુણસ્થાનકેન સંવાદી વિસંવાદી વા ? ઇત્યેવંરૂપમ્, ન હિ તત્સ્વભાવાનાનુગુણયે તદ્ઙ્ઙીકરણં શ્રેયઃ, તત્સિદ્ધ્યસંભવાદ્ વિડમ્બનામાત્રત્વાત્ ।

ગાથાર્થ :- (૧) હંમેશાં પ્રથમ આત્મસ્વભાવોનું આલોચન કરવું. (૨) જનવાદાવગમ વિચારવો. (૩) યોગશુદ્ધિ આદિ વડે પોતાનું ઉચિતપણું જાણીને હંમેશાં કાયિકાદિ નિમિત્તો પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી. ॥ ૩૯ ॥

ટીકાનુવાદ :- આત્મામાં હાલ જે ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું છે તે ગુણસ્થાનકને ઉચિતપણું મારામાં આવ્યું કે નહિ ? તે બાબતનો નિર્ણય (૧) પોતાના સ્વભાવોની આલોચના, (૨) લોકો શું કહે છે તેનું જાણવું, (૩) અને યોગશુદ્ધિ, આ ત્રણ કારણો વડે પોતાનું ઉચિતપણું બરાબર જાણીને ત્યારબાદ કાયિકાદિ શુભનિમિત્તો વડે તે ગુણસ્થાનકોમાં સદા પ્રવૃત્તિ કરવી.

સારાંશ એ છે કે મારો આત્મા હાલ જે ગુણસ્થાનકને પામ્યો છે તેની ભૂમિકા મારામાં બરાબર વિકસી છે કે નહિ ? આ ગુણસ્થાનક મારામાં બરાબર યથાર્થ જામ્યું છે કે નહિ ? તે, તથા ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં જવાની તાલાવેલી તો લાગી છે. પરંતુ તેના માટેની મારામાં યોગ્યતા છે કે કેમ ? આ બન્ને યોગ્યતાઓનું નિજસ્વભાવાલોચનાદિ ત્રણ કારણોથી ઉચિતપણું બરાબર જાણીને પછી જ કાયિક-વાચિક-અને માનસિક શુભનિમિત્તોનો આશ્રય લઈને અને અશુભનિમિત્તોને ટાળીને આગળ ગુણોના વિકાસ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૧) નિજસ્વભાવાલોચન :-

પોતાના સ્વભાવનો વિચાર કરવો, અત્યારે હું જે ગુણસ્થાનક પામ્યો છું તે ગુણસ્થાનકની સાથે શું સંવાદી (અનુરૂપ) સ્વભાવ છે ? કે વિસંવાદી (વિરૂપ) સ્વભાવ મારામાં છે ? પોતે જ પોતાના આત્માની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવી. આ ગુણસ્થાનક ખરેખર સાચું હું પામ્યો છું ? સાચું પાળું છું ? કે કપટથી ? દેખાદેખીથી ? માન-મોભાથી કે ઈતર કોઈ કારણથી ? આ બાબત ગંભીરતા પૂર્વક વિચારવી.

યો. ૭

૯૮

તથા ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં જવાની જે તમન્ના છે, તેના માટે પણ શું સંવાદી (અનુરૂપ) સ્વભાવ મારામાં છે કે વિસંવાદી (વિરૂપ) સ્વભાવ મારામાં છે ? આ બાબત સાચા હૃદયથી અતિનિપુણતા પૂર્વક વિચારણા કરવી. કારણ કે પ્રાપ્તગુણસ્થાનક કે સ્વીકાર્યગુણસ્થાનકને અનુરૂપ સ્વભાવ જો મારામાં ન હોય અર્થાત્ તે ગુણસ્થાનકોને અનાનુગુણ્ય = (અનુકૂળ નહિ તે એટલે કે) પ્રતિકૂળ સ્વભાવો જો મારામાં હોય તો તે ગુણસ્થાનકનું અંગીકરણ કરવું, તે શ્રેયસ્કર નથી, કારણ કે તે તે ગુણસ્થાનકને અનુરૂપ સ્વભાવ વિના નામમાત્ર વડે ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવાથી વાસ્તવિક તે ગુણોની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી. જેમ કે શ્રાવકનાં કે સાધુનાં વ્રતો ગમતાં ન હોય, રૂચતાં ન હોય, બરાબર પળાતાં પણ ન હોય અને વ્રતો ગ્રહણ કરી “વ્રતધારી” નામ માત્ર ધારણ કરવાથી તે તે ગુણસ્થાનકની સ્પર્શના થતી નથી. તે તે ગુણપ્રાપ્તિ રૂપ ફળની સિદ્ધિનો અસંભવ છે. ઉલટું લોકોમાં હાંસી થાય, માનહાનિ થાય, અને મન વિના ગ્રહણ કરેલાં આ વ્રતો ભાર-ભાર લાગે એટલે વિડંબના માત્ર રૂપ જ બને. મનમાં દુઃખ માત્ર જ આપનાર બને, માટે પ્રથમ નિજસ્વભાવનું આલોચન કરવું.

તથા જનવાદાવગમ:- “કિં જનો મમ વક્તિ ? કિં નુ ગુણસ્થાનકમઙ્ગીકૃત્ય યોગ્યતાં સમ્ભાવયતિ ?” તત્રૈવ પ્રવૃત્તિન્યાય્યા, નેતરત્ર, અસ્ય માનનીયત્વાત્ । તથા યોગશુદ્ધિઃ કાયમનોવાગ્વ્યાપારશુદ્ધિઃ, “કીદૃશાઃ મન યોગાઃ ? કસ્ય ગુણસ્થાનકસ્ય સાધકાઃ ? ન હોતત્પ્રતિકૂલમપિ સર્વથા ગુણસ્થાનકં પ્રતિપત્તું ન્યાય્યમ્, “ઉપહાસ્યપ્રાયમેતદ્ અનિષ્ટફલં ચ” ઇત્યાચાર્યાઃ । અતઃ એભિર્નિજસ્વભાવાલોચનાદિભિઃ ઉચિતત્વં જ્ઞાત્વા નિમિત્તતઃ સદા પ્રવર્તેત । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૩૧ ॥

(૨) જનવાદાવગમઃ :-

“લોકવાયકા જાણવી” = લોકો મારા વિષે શું કહે છે ? તે પણ વિચારવું. કેટલીક વખત પોતાની જાતને તપાસવામાં પોતે કરેલો નિર્ણય ખોટો પણ હોય, ઊંચી ગુણવત્તા ન હોય અને ઊંચી ગુણવત્તા માની લીધી હોય, આવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે, તે ભૂલ સુધારવા માટે લોકવાયકાનો પણ આશ્રય જાણવો જરૂરી છે કે લોકો મારા વિષે શું બોલે છે ?

આપણું પોતાનું જીવન આગળ-પાછળ વિવિધ દૂષણોથી દૂષિત બન્યું હોય, અનેક કલંકોથી કલંકિત બન્યું હોય, અનેક પ્રકારનાં વ્યસનોને લીધે નિન્દિત બન્યું હોય, ચોરે-ચોટે લોકો આપણા વિષે હલકી જ વાતો કરતા હોય કે આ માણસ આવી આવી કુટેવો વાળો છે તે શ્રાવકનાં કે સાધુનાં વ્રતો લઈને પણ શું પાળવાનો ? ઈત્યાદિ, તો આવી હવા સુધારવા માટે વ્રત ગ્રહણ કરતાં પૂર્વે બધી જ કુટેવો હૃદયથી ત્યજી દઈ, જીવન અતિશય ગુણીયલ અને વાસ્તવિક સંસ્કારી બનાવી લોકપ્રતિભા સુધારવા પૂર્ણા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને જો પ્રથમથી જ જનવાદ=લોકવાયકા સારી જ હોય અને આપણે પણ તે વ્રતોને માટે સાચે જ યોગ્ય હોઈએ તો ઉપરના ગુણસ્થાનકને સ્વીકારવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો.

૯૯

લોકો મારા વિષે શું કહે છે ? ક્યા ગુણસ્થાનકને આશ્રયી યોગ્યતા મારામાં લોકો સંભાવિત કરે છે ? જે ગુણસ્થાનક સંબંધી યોગ્યતાની મારામાં લોકો સંભાવના કરતા હોય ત્યાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી એ ન્યાયયુક્ત છે. પરંતુ ઈતર ગુણઠાણમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ ન્યાયયુક્ત નથી, કારણ કે આ લોકમત પણ અવશ્ય માનનીય છે. સંસારના આટલા બધા લોકો જે અભિપ્રાય આપતા હોય તે પ્રાયઃ જરૂર સત્ય હોઈ શકે. માટે લોકમતને યથાર્થપણે જાણીને તેઓએ જે ગુણસ્થાનકની યોગ્યતા મારામાં સંભાવિત કરી હોય તે તે ગુણસ્થાનકમાં જ મારે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

(૩) તથા યોગશુદ્ધિઃ -

તથા મન-વચન અને કાયાના યોગોની પણ શુદ્ધિ અવશ્ય તપાસવી. મારા મન-વચન-કાયાના વ્યવસાયો કેવા છે ? ક્યા ગુણસ્થાનકના સાધક છે ? જે ગુણસ્થાનકના સાધક (અનુકૂળ) હોય તે જ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવા હું પ્રયત્ન કરું. કારણ કે **एतत्=આ** યોગોને પ્રતિકૂળ એવું (ઊંચું) ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવું તે પણ સર્વથા ઉચિત નથી, તેમ કરવાથી એ પ્રયત્ન હાંસીપાત્ર થાય છે. તથા ગુણસ્થાનકને અનુકૂળ યોગો ન હોવાથી લોકનિન્દા, રાગ-દ્વેષાદિનાં પરિણામો, હૃદયમાં ઉદ્વેગ-અરતિ, અને પરિણામે તીવ્ર કર્મબંધ આદિ રૂપ અનિષ્ટફળની જ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ વૃદ્ધાચાર્ય પુરુષો કહે છે.

સારાંશ કે આ જીવ દંભથી બહાર જાહેરમાં સારો દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ અંદરથી તે કેવો છે ? એ વાત તે પોતે જ જાણતો હોય છે. અંદરથી સંસારાભિલાષી, વિષયલંપટ, અને કષાયોથી વ્યાપ્ત હોય, છતાં બહારથી ત્યાગી-તપસી અને વૈરાગી પણ દેખાય છે. આવો ખોટો માણસ પણ બહારના દેખાવના કારણે લોકવાયકામાં (જનવાદમાં) સારા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય છે, એવું પણ જગતમાં બને છે. માટે એકલો જનવાદ (લોકવાયકા) જ ઉપરના ગુણઠાણે જવામાં પુરતું કારણ નથી, તેમાં છેતરાવાનો ભય છે. પોતાની અસલી જાત પોતે જ જાણે છે. અંધકાર અને એકલતામાં માણસ પોતે મોહાધીન છે કે મોહનો વિજયી છે ? તે જણાય છે તેથી પોતે જ પોતાના યોગોની શુદ્ધિને યથાર્થપણે તપાસવી કે મારી માનસિક-વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિઓ (યોગો) પ્રાપ્ત અને સ્વીકાર્ય ગુણસ્થાનકને અનુરૂપ છે કે નહિ ? અને અનુરૂપ હોય તો જ પ્રયત્ન કરવો. ખોટો કુદકો મારવો નહીં. ખોટા કુદકાથી જેમ હાડકાં ભાંગી જાય તેમ અહીં ખોટા કુદકાથી જીવ દુર્લભબોધિ થાય, લોકનિન્દા થાય, ધર્મ, ધર્મી અને ધર્મનાં સાધનો ઉપર દ્વેષ અરતિ-અપ્રીતિ અને કષાયોની વૃદ્ધિ થાય, જેના કારણે ચીકણાં કર્મબંધો કરી અનંત સંસારમાં રજળવા રૂપ **अनिष्टफलनी** પ્રાપ્તિ થાય.

अतः=આ કારણથી નિજસ્વભાવાલોચનાદિ ઉપરોક્ત ત્રણ કારણો દ્વારા પ્રાપ્ત અને સ્વીકાર્ય એવા ગુણસ્થાનક માટેની પોતાની ઉચિતતા (યોગ્યતા)ને જાણીને પુરેપુરી ચોકસાઈપૂર્વક તપાસીને પછી જ મન-વચન-કાયાના શુભયોગો રૂપ નિમિત્તો પૂર્વક ઉત્તર ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ॥ ૩૯ ॥

૧૦૦

અવતરણ :- તત્ર યોગશુદ્ધિમધિકૃત્યાહ:-

આ ત્રણ નિમિત્તો પૈકી ત્રીજું જે નિમિત્ત યોગશુદ્ધિ છે તેને આશ્રયી ૨૫૪ સમજાવે છે કે :-

ગમનાઙ્ઘ્રિં^૨ કાયં^૩, ણિરવજ્ઞેહિં^૪ વયં^૫ ચ ભણિઙ્ઘ્રિં^૬ ।

સુહચિંતણેહિં^૭ ય મણં^૮, સોહેઝ્ઞાં જોગશુદ્ધિ ત્તિં^૯ ॥ ૪૦ ॥

“ગમનાદિભિઃ”=ગમનાસનસ્થાનૈઃ, “કાયં”=દેહમ્, કિમ્ભૂતૈઃ ? इत्याह “નિરવઘૈઃ”=અપાપૈઃ વાચં ચ ભણિતૈઃ નિરવઘૈરેવ । “શુભચિન્તનૈશ્ચ” ધર્માવિરોધિભિઃ સાધકૈર્વા મનઃ શોધયેત્ । ણિ યોગશુદ્ધિઃ । તથા મધ્યમાદિભેદેન તત્તદ્ગુણસ્થાનાપેક્ષયત્યેવં નિજ-સ્વભાવાલોચન-જનવાદાવગમયોરપિ શુદ્ધિઃ સ્વબુદ્ધ્યા દ્રષ્ટવ્યા । इति गाथार्थः । ॥ ૪૦ ॥

ગાથાર્થ :- નિરવઘ એવા ગમનાદિ દ્વારા કાયાને, અને નિરવઘ એવા ભાષણ દ્વારા વચનને, તથા નિરવઘ એવા શુભચિંતનો વડે મનને શોધવું જોઈએ, તેને યોગશુદ્ધિ કહેવાય છે. ॥૪૦॥

ટીકાનુવાદ :- નિરવઘ એટલે નિષ્પાપ અર્થાત્ પાપરહિત એવાં ગમન (ચાલવું), આસન (બેસવું), અને સ્થાન (ઉભા રહેવું), આદિ શબ્દથી શયનાદિ દ્વારા કાયાની શુદ્ધિ વિચારવી. તથા નિષ્પાપ એવાં જ વચનોનું ઉચ્ચારણ કરવા દ્વારા વચનયોગની શુદ્ધિ વિચારવી. તથા નિષ્પાપ એવાં જે શુભચિન્તનો, એટલે કે ધર્મનાં અવિરોધિ અથવા ઉત્તરોત્તર ધર્મસાધક એવાં શુભચિન્તનો દ્વારા મનયોગની શુદ્ધિ વિચારવી. આ જ સાચી યોગશુદ્ધિ કહેવાય છે.

કાયાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ત્રણ છે. ગમન-આસન-અને સ્થાન. જ્યારે કાયા ગમનમાં પ્રવર્તે ત્યારે ઈર્ષ્યા સમિતિ સાચવવી, આસનાત્મક બને ત્યારે પન્નાસન-પર્યકાસન આદિ આસનો સાચવવાં, અથવા અંગ-ઉપાંગોને યથાસ્થિત સાચવવાં, વિકાર-વાસના જન્મે તેમ ખુલ્લાં અને વિસ્તૃત ન રાખવાં, તથા શરીરનો મોહ વધે તેવી રીતે આવૃત પણ ન રાખવાં, અસભ્ય રીતે બેઠક ન કરવી, તથા સ્થાનાત્મક બને ત્યારે કાયોત્સર્ગાદિ આસનો પૂર્વક વિવેકયુક્ત કાયા રાખવી, આદિ શબ્દથી જ્યારે કાયા શયનાત્મક બને ત્યારે “કુક્કુડી પાયપસારેણ” ગાથામાં કહ્યા મુજબ અંગોપાંગનું સંગોપન કરવા પૂર્વક સંયમભાવની વૃદ્ધિ થાય, પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનક શોભાયમાન બને અને સ્વીકાર્યગુણસ્થાનક નિકટ આવે તેવી કાયશુદ્ધિ જાળવવી.

પ્રિય (મીઠું-મધુર), પથ્ય (સ્વ-પરહિતકારી), અને તથ્ય (સાચું-યથાર્થ), એવું વચન બોલવું, તે પણ પરિમિત શબ્દોવાળું જ વચન ઉચ્ચારણ કરવું. આવા પ્રકારની ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિ સાચવવાપૂર્વક વચનશુદ્ધિ સાચવવી. તથા મનમાં જે જે વિચારો આવે તે તે વિચારો પ્રાપ્ત ધર્મની સાથે અવિરોધિ હોવા જોઈએ અને ઉત્તરધર્મના સાધક હોવા જોઈએ તેવી મનગુપ્તિ પાળવા દ્વારા મનની શુદ્ધિ સાચવવી. એમ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ સાચવવી.

તથા તે તે ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ આ યોગશુદ્ધિ જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટાદિ ભેદો દ્વારા કરવી. દાખલા તરીકે હાલ આપણો જીવ દેશવિરતિધર થયો હોય તો તે ગુણસ્થાનકને

૧૦૧

યોગ્ય પ્રથમ જઘન્યયોગશુદ્ધિ મેળવવી, પછી મધ્યમ, પછી ઉત્કૃષ્ટ, પછી જ્યારે સર્વવિરતિધર આ આત્મા થાય ત્યારે ત્યાં પણ ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ યોગશુદ્ધિ મેળવવી. આ પ્રમાણે ક્રમશઃ વિકાસ થતાં ઉપર-ઉપરના ગુણસ્થાનકની નિકટ જવાય છે. આરોહણ સરળ અને સફળતાદાયક બને છે.

જેમ યોગશુદ્ધિ ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ જઘન્ય-મધ્યમ-અને ઉત્કૃષ્ટ કહી તેમ નિજસ્વભાવાલોચન અને જનવાદાવગમની પણ શુદ્ધિ ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ જઘન્યાદિ ભેદો યુક્ત સ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવી. (૧) ક્રોધાદિ કષાયો ઉપર મજબૂત પકડ રાખવી, (૨) ગુણગ્રાહી બનવું, (૩) નિંદક સ્વભાવનો ત્યાગ કરવો, (૪) કરુણાળુ બનવું, (૫) પરોપકાર પરાયણ બનવું, (૬) મોટાને માન આપવું. ઇત્યાદિ ગુણો મેળવવા દ્વારા પોતાના સ્વભાવનું આલોચન એવું નક્કર બનાવવું કે પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનક દીપી ઉઠે, અત્યંત પરિપક્વ બની જાય, અને સ્વીકાર્યગુણસ્થાનકની ભૂમિકા અદ્ભુત તૈયાર થઈ જાય. વર્તમાનમાં ઠેકાણું ન હોય અને એકદમ કુદકો મારીએ તો પડી જવાય, ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ ન થાય. તેવી જ રીતે લોકોમાં આપણું જીવન અકલંકિત, નિષ્પાપ, અને અશઠ, તરીકે પંકાયેલું હોવું જરૂરી છે. તેના જઘન્યાદિ ભેદો ગુણસ્થાનકોની ભૂમિકા પ્રમાણે સમજી લેવા-ગૃહસ્થ જીવનમાં ન્યાયસંપન્નદ્રવ્ય આદિ દ્વારા, અને સાધુજીવનમાં પાંચ મહાવ્રત આદિના પાલન દ્વારા લોકવાયકા પણ નિર્મળ હોવી જરૂરી છે. ॥ ૪૦ ॥

અવતરણ :- इहैव मतान्तरमभिधातुमाह :-

આ (યોગશુદ્ધિ)ની જ બાબતમાં અન્યદર્શનીઓના મતાન્તરને જણાવતાં કહે છે :-

सुहसंठाणां अण्णो^० कायं^२, वायं^३ च सुहसरेणं^३ तु ।

सुहसुविणेहिं^४ च मणं^६, जाणेज्जां साहुं^५ सुद्धिं^५ त्तिं ॥ ४१ ॥

“શુભસંસ્થાનમ્”=उन्मान-मान-गति-सारादिशुद्धात् पुरुषलक्षणोपलक्षणमेतत्, “અન્યે=” તન્નાન્તરીયા એવં મન્યન્તે, कायं तद्योगोचितं जानीयात् इति योगः। तथा वाचं च “शुभस्वरेण” गम्भीरमधुराज्ञापकादिभेदभिन्नेन तद्योगोचितां जानीयात्। तथा “शुभस्वजैश्च” शुक्लस्वप्नरूपैः समुद्र-नदी-हृद प्रतरणादिभिः सन्ततेतरभेदभिन्नैः मनो जानीयात्। तत्तद्योगौचित्यमङ्गीकृत्येति प्रक्रमः। “साधु शुद्धिरिति”=शोभनैव योगशुद्धिः। इति गाथार्थः। ॥ ४१ ॥

ગાથાર્થ :- સુંદર આકૃતિ દ્વારા કાયાની, સુંદર સ્વર વડે વાચાની, અને સુંદર સ્વપ્નો વડે મનની સારી એવી શુદ્ધિ થાય છે. એમ અન્યદર્શનકારો માને છે. ॥ ૪૧ ॥

ટીકાનુવાદ :- અન્ય દર્શનકારો આ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ બીજી રીતે પણ જણાવે છે. આ બાબતમાં અન્યદર્શનકારોનો મત અહીં ટાંકતા ગ્રંથકારશ્રીનો આશય એ છે કે આ શુદ્ધિ પણ અમને માન્ય છે. પરંતુ તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે આ તન્નાન્તરીયામાન્ય યોગશુદ્ધિ બાહ્ય છે. એટલે

૧૦૨

એકાન્તે જરૂરી છે એમ નથી. જ્યારે જૈનમત સમ્મત યોગશુદ્ધિ અભ્યંતર છે જે એકાન્તે જરૂરી છે. અને જો ઉભય યોગશુદ્ધિ હોય તો સોનામાં સુગંધની જેમ વધુ આવકાર્ય છે.

શરીરના અંગોની ઊંચાઈ-પહોળાઈ-જાડાઈ આદિ પ્રમાણોનું વર્ણન જે શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રોને “સામુદ્રિક શાસ્ત્રો” અથવા અંગશાસ્ત્રો કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શરીરના અંગોની ઉન્માન (ઉંચાઈ-લંબાઈ), માન (જાડાઈ-પહોળાઈ), ગતિ (પગની ચાલ), તથા સારાદિ (સર્વાંગસુંદરતા-પરિપૂર્ણઅંગતા) આદિ શબ્દથી કોઢ-રસોળી-ખુંધ આદિ દોષોથી રહિત, દેદીપ્યમાન, અને વિશિષ્ટ રૂપ તથા આકૃતિ દ્વારા દેહશુદ્ધિ જાણવી. ઉન્માનાદિ ચાર પ્રકારની જે આ કાયશુદ્ધિ જણાવી તે પુરુષનાં શેષ લક્ષણોના ઉપલક્ષણ રૂપ સમજવી. એટલે કે આ ચારના કથનથી શેષ અંગોની સુંદરતા, પ્રતિભાસંપન્નતા, રૂપવત્તા, આકર્ષકતા, મહાત્માઓને શોભે એવી દેહાકૃતિ ઈત્યાદિ કાયશુદ્ધિ પણ સમજી લેવી. બહારથી દેખાતી કાયાની પ્રતિભા પણ શ્રોતાઓને ગુણવૃદ્ધિનું અને આકર્ષણનું કારણ બને છે. આવી શુદ્ધિવાળી જે કાયા, તે યોગને ઉચિત કાયા સમજવી એવો ભાવ છે.

તથા વાણી પણ ગંભીર-મધુર-અલ્પાક્ષર-તથા આજ્ઞાપક (ગુરુ કહેતા હોય ત્યારે ત્યારે ઈચ્છં-તહત્તિ-ઈત્યાદિ યોગ્ય આલાવા બોલવા પૂર્વકની), ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન અનેક પ્રકારના ભેદો વડે તે તે યોગને ઉચિત એવી વાગશુદ્ધિ જાણવી.

તથા (૧) હું સમુદ્ર તરું છું, (૨) હું નદી તરું છું, (૩) હું સરોવર તરું છું, ઈત્યાદિ સતત (દરરોજ) અથવા ઈતર (કવચિત્) ભિન્ન ભિન્ન એવાં ઉજ્જવલ સ્વપ્નો નિદ્રામાં દેખવા વડે મનની શુદ્ધિ પણ સ્વયં સમજી લેવી.

આ પ્રમાણે તે તે ગુણઠાણાના યોગની ઉચિતતાને અંગીકાર કરીને યોગની શુદ્ધ ભૂમિકા પ્રમાણે તે સમજી લેવી. આવી બાહ્ય મન-વચન અને કાયા સંબંધી આ શુદ્ધિ પણ સુંદર યોગશુદ્ધિ જ કહેવાય છે. જે પોતાને અને પરને પ્રાપ્ત અને સ્વીકાર્ય ગુણસ્થાનકમાં સ્થિરતા અને ઉર્ધ્વારોહણ કરાવનારી છે. આ બાહ્યશુદ્ધિ વિષે આચાર્યમહારાજશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે :-

एतदपि तन्त्रान्तरीयमतं साध्वेव, न ह्यमहापुरुषा योगिनो भवन्ति, योगस्य भावै-
श्र्यादेरमहापुरुषाभावतोऽस्य गुरुतरत्वोपपत्तेः, दृश्यन्ते चैवंविधानामेव महापुरुषाणां
तदितरमहापुरुषेभ्यो भावसारमनिन्दितप्रतिपत्त्यादीनि। कृतं प्रसङ्गेन।

અન્યદર્શનકારોનો આ અભિપ્રાય પણ સારો જ છે. કારણ કે જે આત્માઓ પ્રકૃતિએ “અમહાપુરુષ” હોય છે તે યોગી કહેવાતા નથી, અર્થાત્ જે પ્રકૃતિએ મહાત્મા હોય છે તે જ યોગી બની શકે છે. આ યોગ એ આત્માનું ભાવ ઐશ્વર્ય છે. કર્મોનો ક્ષયોપશમ, અને ગુણીયલતાની પ્રાપ્તિ રૂપ ભાવધન છે. એટલે ભાવધન=ભાવ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ એવો આ યોગ આત્મામાંથી જેમ જેમ “અમહાપુરુષતાનો= હલકી હલકી વૃત્તિઓનો અભાવ થાય, તેમ તેમ તે

૧૦૩

હલકી વૃત્તિઓના અભાવથી જ ગુરુતરતાને પ્રાપ્ત કરે છે. સારાંશ કે અમહાપુરુષતા જીવનમાંથી દૂર થવાથી જ આ યોગની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આવા પ્રકારના ભાવઐશ્વર્ય રૂપ ધનને પામેલા મહાત્માપુરુષોમાં તેમનાથી ઈતર એવા મહાપુરુષો કરતાં અત્યંત ભાવસાર (જેમાં શ્રેષ્ઠ ભાવો ઘણા ભર્યા છે) એવી અનિન્દિત (શિષ્ટજનોને સન્માન્ય) પદાર્થોની પરિણતિ રૂપ યથાર્થ તત્વની પ્રતિપત્તિ આદિ સ્વરૂપ યોગશુદ્ધિ પણ હોય છે.

યોગશુદ્ધિ બે પ્રકારની છે : (૧) બેતાલીસ પુણ્ય પ્રકૃતિઓના ઉદયજન્ય અને (૨) મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય, પહેલી બાહ્ય છે બીજી અભ્યંતર છે વાદીઓને જીતવામાં, મોટી સભામાં શ્રોતાવર્ગને પ્રતિબોધ કરવામાં, અને બાળ જીવોને ધર્મમાં આકર્ષવામાં શરીરની સુંદરતા, વાણીની મધુરતા, અને મનના શુભસંકલ્પો (શુભ સ્વપ્નો) અવશ્ય સહાયક છે કારણ છે. નિમિત્ત છે. તેથી જ છેદસૂત્રાદિ આગમોમાં જ્યારે જૈનાચાર્યો વાદિઓની સામે વાદ-વિવાદ કરવા રાજ્યસભામાં ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેઓને સુંદર-સ્વચ્છ અને સુઘડ એવાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાનું પણ કહ્યું છે. પરંતુ આ બાહ્યયોગશુદ્ધિ આત્યંતિક જરૂરી છે એમ નથી. જ્યારે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ઈર્યાસમિતિજન્ય કાયશુદ્ધિ, ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિજન્ય વચનશુદ્ધિ, અને મનગુપ્તિજન્ય મનશુદ્ધિ પ્રાપ્તગુણસ્થાનકની સ્થિરતામાં અને સ્વીકાર્યગુણસ્થાનકના ઉર્ધ્વારોહણમાં અત્યંત આવશ્યક છે. એક પુણ્યકર્મના ઉદયજન્ય છે અને બીજી મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય છે. માટે આચાર્ય મહારાજશ્રી બીજા દર્શનકારોને માન્ય એવી યોગશુદ્ધિનો નિષેધ કરતા નથી. “સાધ્વેવ” કહીને સમ્મતિ આપે છે. પરંતુ તેની પ્રધાનતા બતાવવામાં તેઓશ્રી દૂર રહે છે. ॥૪૧॥

અવતરણ :- एवं तावदोघत एवौचित्यगतमिहविधिमभिधाय अत्रैव-प्रतिपत्ति गतमभिधित्सुराह :-

આ પ્રમાણે અહીં પ્રાપ્તગુણસ્થાનકની સામાન્યથી જ ઉચિતતા સંબંધી વિધિ જણાવીને હવે ઉપરના સ્વીકાર્યગુણસ્થાનક સંબંધી બીજી ઉચિતતાની વિધિ આચાર્યશ્રી જણાવતાં કહે છે કે:-

एत्थं उवाओ^१ य इमो^२ सुहदव्वाइसमवायमासज्जं^३ ।

पडिवज्जइ^४ गुणठाणं^५, सुगुरुसमीवम्मि^६ विहिणा^७ तु ॥ ४२ ॥

“અત્ર”=ઔચિત્યે સત્યધિક સ્થાનપ્રતિપત્તૌ, “ઉપાયશ્રાય”=સાધન= પ્રકારવિશેષ:, યદુત શુભં દ્રવ્યાદિસમુદાયં=દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-સંયોગમ્, “આશ્રિત્ય”=અધિકૃત્ય પ્રતિપદ્યતે “ગુણસ્થાન” દેશસામાયિકાદિ । ક્વ ? इत्याह- “સુગુરુસમીપે”=તદધિકગુણોપેતવિધિજ્ઞમહાપુરુષગુરુસકાશો પ્રાયશો ભાવાદ્ ભાવપ્રસૂતિ: ક્વચિત્ કેવલાદપ્યાજ્ઞારાધનાદ્ આજ્ઞાસમયે કર્મવૈચિત્ર્યાદ્ અજ્ઞાર-મર્દકકુગુરુશિષ્યન્યાયેન અત: સુગુરુસમીપે પ્રતિપદ્યતે इत्ययमुपाय: । તથા “વિધિના” તત્રાપિ વન્દનશુદ્ધ્યાદિલક્ષણેન । ન हि सुगुरोरविधिरिति विधिसिद्धावपि विधि-ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थमदुष्टम् । इति गाथार्थः । ॥ ४२ ॥

૧૦૪

ગાથાર્થ :- શુભ દ્રવ્યાદિ (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવાદિ) મય નિમિત્તોના સમૂહને અંગીકાર કરીને સુગુરની સમીપે વિધિપૂર્વક ઉપરનું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવું. એ જ અહીં સાચો ઉપાય છે. ॥ ૪૨ ॥

ટીકાનુવાદ :- અત્યારે આત્માએ જે ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેની ઉચિતતા સંપૂર્ણતયા પોતાનામાં આવે છે, તથા ઉપરોક્ત ઉપાયોથી તે ઉચિતતાનો યથાર્થ નિર્ણય થયે છે, તેનાથી ઉપરના અધિક ગુણસ્થાનકોની પ્રાપ્તિ કરવામાં હવે જણાવાતા આ ઉપાય છે. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા હોય તો દેશવિરતિધર્મ ગ્રહણ કરવામાં, અને દેશવિરતિધર હોય તો સર્વવિરતિધર્મ ગ્રહણ કરવામાં તથા સર્વવિરતિધર હોય તો પરિહારવિશુદ્ધિ યા જિનકલ્પાદિ ગ્રહણ કરવામાં, એમ ઉત્તરોત્તર અધિક ગુણસ્થાનક ગ્રહણ કરવામાં હવે કહેવાતો આ ઉપાય એટલે કે સાધનનો પ્રકાર વિશેષ છે કે :-

શુભ એવાં દ્રવ્યાદિ (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિ) ચારનો સમૂહ સ્વીકારીને જ તેના જ આશ્રયે ઉપરનું દેશવિરતિ આદિ ગુણસ્થાનક સ્વીકારવું. તે આ પ્રમાણે-

- (૧) દ્રવ્યથી = અશોક વૃક્ષ, ત્રણ ગઢ, સિંહાસન, પ્રભુપ્રતિમા, શુદ્ધ અક્ષત, શ્રીફળ, આસો-પાલવાદિ ઉત્તમદ્રવ્યોનો મંડપ, ઈત્યાદિ. હોય ત્યાં ઉપરનું ગુણસ્થાનક સ્વીકારવું.
- (૨) ક્ષેત્રથી = તીર્થસ્થાનો, તીર્થકરભગવન્તોના જન્માદિ કલ્યાણકોની ભૂમિઓ, ઉપાશ્રયો, વારંવાર જ્યાં ત્યાગી સાધુસંતોનો ચરણસ્પર્શ થયો હોય તેવી ભૂમિઓ, વારંવાર સામાયિકાદિ ધર્માનુષ્ઠાનો કરાતાં હોય તેવાં સ્થાનકો, ઉપવનો, ઈત્યાદિ.
- (૩) કાળથી = સારી તીથિ, નક્ષત્ર-વાર, ચોઘડીયું, ચંદ્રમાનો યોગ, શુભ ગ્રહોનો સંયોગ, ઈત્યાદિ.
- (૪) ભાવથી = વ્રત ગ્રહણ કરનાર, આપનાર ગુરુજી, અને અપાવનાર કુટુંબીઓ, સ્નેહી મિત્રમંડળો, અને હિતેચ્છુ સજ્જનોનો હૈયાનો અતિશય વીર્યોલ્લાસ વધતો હોય ત્યારે, ઈત્યાદિ.

આવા પ્રકારના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એમ ચારે પ્રકારની શુદ્ધિ આવે છે તે વ્રતગ્રહણ કરવું. ઉપરનું ગુણસ્થાનક સ્વીકારવું.

પ્રશ્ન :- આવી શુદ્ધિ આવે છે તે ઉપરનું વ્રતગ્રહણ ક્યાં કરવું ? કોની પાસે કરવું ?

ઉત્તર :- “સુગુરુ સમીપે” = (૧) વ્રતગ્રહણ કરનાર કરતાં અતિશય ઘણા જ ગુણોથી ભરેલા અર્થાત્ તેનાથી અધિકગુણોપેત એવા ગુરુ પાસે વ્રતગ્રહણ કરવું, (૨) વ્રત ગ્રહણ કરાવવાની શાસ્ત્રીય વિધિના યથાર્થ જાણકાર અર્થાત્ વિધિજ્ઞ એવા ગુરુ પાસે વ્રતગ્રહણ કરવું, (૩) મહાત્મા પુરુષોમાં હોવા જોઈએ એવા સંવેગ, વૈરાગ્ય, સમ્યગ્જ્ઞાન અને પરહિતચિંતાદિ ગુણોથી જેઓ મહાપુરુષ થયેલા છે એવા ગુરુજી પાસે વ્રતગ્રહણ કરવું. કારણ કે વ્રત આપનાર

૧૦૫

ગુરુ પ્રશાન્તાદિ જેટલા ઊંચા ભાવવાળા હોય છે તેટલા જ ઊંચા ભાવો વ્રત ગ્રહણ કરનાર શિષ્યોમાં આવે છે. તેઓની છાયા તેમાં પડે છે. જેમ ચંદનના સંયોગથી ઈતરદ્રવ્ય પણ સુગંધી બને, શર્કરાના સંયોગથી દુગ્ધાદિદ્રવ્યો પણ મધુર બને, તેની જેમ ઘણું કરીને ઊંચા ભાવોવાળી વ્યક્તિથી વ્રતગ્રહણ કરનાર શિષ્યવર્ગમાં પણ ઊંચા ભાવોની પ્રસૂતિ થાય છે.

જો કે આ ન્યાય પ્રાયઃ છે. અર્થાત્ ક્વચિત્ ગુરુ ગુણીયલ ન હોય તો પણ શિષ્ય પોતાના ભાવે ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઊંચા ભાવવાળો હોઈ શકે છે. જેમ કે અંગારમર્દક આચાર્ય અભવ્ય હતા, તેમનું આન્તરિક જીવન સારું ન હતું, પરંતુ બાહ્ય જીવન સારું ત્યાગી દેખી તેમની આજ્ઞા (એ જ જિનેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞા હશે એમ સમજીને તેમની આજ્ઞા)નું જ કેવળ આરાધન કરવાથી પણ આજ્ઞાપાલનના સમયે પૂર્વબદ્ધ ચારિત્ર મોહનીય નામનું જે કર્મ, તે કર્મ આત્માની ભાવપરિણતિની શુદ્ધિના જોરે તુટી જવાથી અથવા મંદ થવાથી એમ કર્મની વિચિત્રતાથી આવા કુગુરુ પાસે પણ ઘણા શિષ્યોનું હિત થયું છે અને થાય છે, તથાપિ તે ક્વચિત્ બને છે. માટે તે રાજમાર્ગ રૂપે ન સમજવું. આ કારણથી આવું ઉત્તમ વ્રતગ્રહણ શિષ્યે સુગુરુ પાસે જ સ્વીકારવું એ જ સાચો પરમ ઉપાય છે.

સુગુરુઓના સમજાવવાથી, ભયથી, લજ્જાથી, સહવાસથી, વારંવાર ટોકવાથી, ક્વચિત્ ગુસ્સાપૂર્વક દંડ-શિક્ષા કરવાથી, ક્વચિત્ મમતાભરી મીઠી વાણીથી, ક્વચિત્ રિસામણાં આદિથી એમ અનેક પ્રકારે સુગુરુ પાસે શિષ્યોનું વ્રતગ્રહણ અને વ્રતપાલન હિતકારક બને છે તેથી જ ગુરુકુલવાસ આવશ્યક જણાવ્યો છે. તથા સુગુરુની પણ અતિશય જવાબદારી બતાવી છે કે જે આત્માઓએ પોતાના કલ્યાણ માટે સમગ્ર જીવન ગુરુજીના ચરણે સમર્પિત કર્યું છે, તેના આત્માનું અધિકાધિક હિત કેમ થાય ? તેવી રીતે સાયણા-વાયણા-ચોયણા અને પડિચોયણાના પ્રકારે શિષ્યોનું કલ્યાણ કરવામાં સહાયક થાય. સતત વાચના આપે, દીક્ષા આપ્યા પહેલાં જેટલી તેની સારસંભાળ લે, તેના કરતાં અનેકગણી તેને માર્ગે ચડાવવાની સારસંભાળ દીક્ષા આપ્યા પછી રાખે, શિષ્યો પાસે કામ કરાવવાની અલ્પ પણ અપેક્ષા ન રાખે, “પરસ્પૃહા મહાદુઃખં, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખં” એ ભાવ હૈયે વસ્યો હોય, તથા ગુરુજીના ગુણોથી રંગાયેલા અને ઉપકાર પામેલા શિષ્યો સદા પ્રત્યુપકારની ભાવના વડે ગુરુજીનાં તમામ કાર્યો કરવાની (ઉપાડી લેવાની) વૃત્તિવાળા જ બને. ગુરુજી નિઃસ્પૃહ હોય, શિષ્યો ગુરુજીનાં કાર્યો કરવામાં વીર્યોલ્લાસવંત હોય. ન કલેશ, ન દંભ, ન આવેશ, આવા ગુણીયલ ગુરુ પાસે આત્માર્થી જીવોએ વ્રતગ્રહણ કરવું.

તથા “વિધિના” આવા ગુરુ પાસે પણ વંદનશુદ્ધિ આદિ લક્ષણ સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત વિધિ અવશ્ય સાચવવી. એટલે કે સુગુરુ પાસે પણ વ્રતપ્રતિપત્તિ કરતાં ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન, તથા વસ્ત્રાદિના દાનાદિથી ગુરુભક્તિ, વગેરે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક જ વ્રતગ્રહણ કરવું. અહીં એક વાત સમજવા જેવી એ છે કે આ ચાલુ મૂળગાથામાં જ “સુગુરુસમીવમ્મિ” એમ કહ્યું છે એટલે આ વ્રતગ્રહણ સુગુરુ પાસે જ કરવાનું છે. અને જ્યારે વ્રત આપનાર સુગુરુ હોય તો ત્યાં સુગુરુ પાસે અવિધિ

૧૦૬

હોઈ શકતી જ નથી. અર્થાત્ સુગુરુ પોતે સુગુરુ હોવાથી શિષ્યોને વિધિપૂર્વક જ વ્રતગ્રહણ કરાવવાના છે. તેથી “વિહિના તુ” એ પાઠ મૂળમાં ન લખીએ તો પણ વિધિપૂર્વક વ્રતગ્રહણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. છતાં પણ મૂળગાથામાં જે વિધિશબ્દનું પુનર્ગ્રહણ આચાર્યશ્રીએ કર્યું છે તે વિધિની પ્રધાનતા બતાવવા માટે કહ્યું છે. વિધિ સાચવવી અતિ આવશ્યક છે. એમ જણાવવા માટે કરેલું છે તેથી અદુષ્ટ જ છે એમ સમજવું. ॥ ૪૨ ॥

અવતરણ :- અત એવ વિશેષતો વિધિમભિધાતુમાહ :-

ઉપરની ગાથામાં નવા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ માટેની સામાન્યવિધિ કહેલી છે. એ કારણથી જ હવે આ ગાથામાં તે અપૂર્વગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ માટે વિશેષવિધિ જણાવે છે :-

વંદનામૈર્ઁ ડ વિહીર્, નિમિત્તસુદ્ધી પહાળૈમો ડેઠોર્ ।

સમ્મર્ અવેક્ષિવ્યવ્ઠોર્, ંસાર્, ઈહરૈર્ વિહીર્ ણર્ ભવેર્ ॥ ૪૩ ॥

વન્દનાદિઃ પુનર્વિધિઃ તુલાદણ્ડમધ્યગ્રહણનીત્યા ક્ષેત્રશુદ્ધિ-તત્સત્કાર-જિનપૂજારૂપઃ, તથા ચૈત્યવન્દન-તદ્વન્દન-નિરૂદ્ધાદિરૂપશ્ચ ગૃહ્યતે। અયં ચ નિમિત્તશુદ્ધિપ્રધાન એવ જ્ઞેયઃ, સ્વ-પરગતકાયિકાદિનિમિત્તશુદ્ધિપ્રધાન ઇત્યર્થઃ। “ભાવિન ઇષ્ટાદેઃ સૂચકાનિ નિમિત્તાનિ” ઇત્યેતચ્છુદ્ધિરપેક્ષણીયા, અત એવાહ-સમ્યગપેક્ષિતવ્યા “એષા” નિમિત્તશુદ્ધિઃ।

“ઇતરથા” = તદનપેક્ષાયાં વિધિર્ન ભવતિ આજ્ઞાવિરાધનાત્। લેશાભિધાનમેતત્, અત્ર તુ વિશેષો વિશેષગ્રન્થાનુસારત એવ દ્રષ્ટવ્યઃ। સર્વથા નેદં લોકવ્યવહારવદ્ યથા-કથચ્છ્રિત્પ્રતિપન્નં પ્રતિપન્નં ભવતિ। કિન્તુ શાસ્ત્રાનુસારત ઇતિ શાસ્ત્રમેવાનુસરણીયમ્, અન્યથા પ્રત્યપાયભાવાદિતિ। ઉક્તં ચ-

યોગબિન્દૌ ગાથા ૨૨૨ - ૨૨૬ -

ગાથાર્થ :- વ્રતગ્રહણ કરતી વખતે અને કરાવતી વખતે વંદનાદિની આ વિધિ નિમિત્ત શુદ્ધિની પ્રધાનતા પૂર્વક સમ્યગ્ પ્રકારે આચરવી જોઈએ અન્યથા કરાયેલી વિધિ પણ વિધિ રહેતી નથી. ॥ ૪૩ ॥

ટીકાનુવાદ :- વ્રતગ્રહણ કરતી વખતે આ વન્દનાદિની વિધિ અવશ્ય સાચવવી. એમ પૂર્વની ૪૨મી ગાથાના ચરમપદમાં કહ્યું છે. તથાપિ ત્રાજવાની ડાંડીના મધ્યભાગને ઊંચો કરવાથી જેમ બન્ને બાજુના છેડા ઊંચા થાય જ છે કરવા પડતા નથી. તેમ “વન્દનવિધિ” એ મધ્યભાગનું ગ્રહણ કરાયે છતે તેના પૂર્વવર્તી “ક્ષેત્રશુદ્ધિ અને પશ્ચાદ્વર્તી એવી જિનપૂજાદિનું પણ ગ્રહણ તુલાદંડના મધ્યગ્રહણની નીતિથી સમજી લેવું. એટલે પ્રથમ ક્ષેત્રશુદ્ધિ, વચ્ચે તત્સત્કાર અર્થાત્ વંદનવિધિ, અને અન્તે જિનપૂજા એમ ક્ષેત્રશુદ્ધિ-તત્સત્કાર-જિનપૂજારૂપ વિધિ સમજવી, તથા મૂળગાથામાં વંદનાદિ પદમાં લખેલ “આદિ” શબ્દથી ચૈત્યવંદન-તદ્વંદન (ગુરુવંદન) અને નિરુદ્ધ એટલે કાયોત્સર્ગ કરવા આદિ રૂપ વિધિ પણ લેવાની છે.

૧૦૭

સારાંશ એ છે કે અણુવ્રત અથવા મહાવ્રત આદિ વ્રતો ગ્રહણ કરતી વખતે જે ક્ષેત્રમાં આ વ્રતગ્રહણ કરવાનું હોય તે ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની અશુચિ પડી હોય તો તે દૂર કરવી, કચરો કાઢવા આદિ વડે ભૂમિ ચોખ્ખી કરવી, જળ છંટકાવ, પુષ્પવર્ષા, અને આસોપાલવાદિનાં તોરણોની શોભા આદિ કરવા રૂપ પ્રથમ ક્ષેત્રશુદ્ધિ કરવી. જે વ્રતગ્રહણ કરનારના, કરાવનારના, અને તે વિધિ જોનારા, અનુમોદન કરનારા સમસ્ત સંઘના પરિણામોનું, વીર્યોલ્લાસનું, નિર્મળ શુદ્ધિનું પરમ કારણ છે. ત્યારબાદ વસ્ત્ર-પાત્ર-ઔષધ અને આહારાદિ ગુરુજીને વહોરાવવા પૂર્વક તત્સત્કાર કરવો તથા ગુરુજીને વંદન કરવું. ત્યારબાદ સ્નાનાદિ કરવા દ્વારા શરીરશુદ્ધિ કરીને તીર્થંકર પરમાત્માની સ્નાત્રાદિ ભણાવવા રૂપ અથવા નવાંગે પૂજા કરવા રૂપ જિનપૂજા કરવી. આ પ્રમાણે પ્રથમ ક્ષેત્રશુદ્ધિ, પછી તત્સત્કાર અને ત્યારબાદ જિનપૂજા કરવારૂપ વિધિ સાચવવી. તથા “વંદનમાહ” પદમાં કહેલા આદિ શબ્દથી ત્યાર પછી ચૈત્યવંદન-ગુરુવંદન અને યથાયોગ્ય કાયોત્સર્ગાદિ રૂપ મંગલભૂત કાર્યો કરવાં. વ્રતગ્રહણ એ જીવનનું એક અમૂલ્યકાર્ય છે. તેથી તેની પૂર્વે ઉપરોક્ત માંગલિકકાર્યો કરવા પૂર્વક મંગલભૂત એવું વ્રતગ્રહણ કરવું.

વળી ઉપરોક્ત વંદનાદિ કરવા પૂર્વકની સમસ્ત આ વિધિ નિમિત્તોની શુદ્ધિની પ્રધાનતા પૂર્વક જ કરવી, એમ સમજવું. એટલે કે પોતાની કે પરની કાયાદિમાં રહેલાં નિમિત્તોની શુદ્ધિની પ્રધાનતા પૂર્વક જ વિધિ જાળવવી. પુરુષનું જમણું અંગ અથવા નેત્ર ફરકે તો શુભ અને ડાબું ફરકે તો અશુભ, તથા સ્ત્રીનું ડાબું અંગ અથવા નેત્ર ફરકે તો શુભ અને જમણું ફરકે તો અશુભ, તથા વિધવાનું દર્શન, નાણાના દીપકનું બુઝાઈ જવું, નિસ્તેજ થઈ જવું, વ્રતગ્રાહકનો મંદોત્સાહ, અંતઃકરણમાં સ્વજનોના વિયોગનો ડંખ, ઓઘો લઈને નાયતાં પડી જવું, બાજુમાં કોઈનું મૃત્યુ થવું, કલ્પાન્તરુદન થવું, આ બધાં અશુભનિમિત્તો છે અને તેનાથી વિપરીત તે શુભનિમિત્તો છે. વંદનાદિ વિધિ વખતે આ શુભાશુભ નિમિત્તોની શુદ્ધિ અવશ્ય સાચવવી. એટલે કે શુભ નિમિત્તોનો આશ્રય કરવો અને અશુભ નિમિત્તોનો ત્યાગ કરવો.

પ્રશ્ન :- શું શુભાશુભ નિમિત્તો આપણી ભાવિ પરિસ્થિતિનાં કર્તા છે ? કે આપણા કર્મો ભાવિ પરિસ્થિતિનાં કર્તા છે ? જો કર્મજન્ય જ ભાવિપરિસ્થિતિ હોય તો શુભનિમિત્તોનો આશ્રય અને અશુભનિમિત્તોનો ત્યાગ શા માટે કરવો ?

ઉત્તર :- આ આત્માની ભાવિની પરિસ્થિતિ કર્મજન્ય જ છે. શુભાશુભ નિમિત્તજન્ય નથી. પરંતુ શુભાશુભનિમિત્તો ભાવિમાં આવનારી તે પરિસ્થિતિનાં સૂચક છે. તથા કર્મો પણ આઠ કરણોથી પરિવર્તન પામવાવાળાં છે. એટલે જેમ રોડ ઉપર આવતી લાલ-લીલી લાઈટો ભાવિમાં આવનારા ભય અને નિર્ભયપણાની કર્તા નથી પરંતુ સૂચક છે જો તમે લાલ લાઈટમાં જાઓ તો તમારું આયુષ્ય આદિ કર્મો દીર્ઘ હોવા છતાં, જીવન દીર્ઘ જીવવાનું હોવા છતાં બીજી ગાડીની સાથે અથડાવાથી તે કર્મ અપવર્તના પામી શકે છે, અશુભ કર્મોનો ઉદય શરૂ થાય છે, શુભકર્મોનો અશુભમાં સંક્રમ થાય છે. તેમ આ શુકન-અપશુકન પણ ભાવિની પરિસ્થિતિનાં સર્જનહાર નથી, કારક નથી, પરંતુ સૂચક છે. તેથી તેનું જો તમે ઉલ્લંઘન કરો તો તેના નિમિત્તે તમારું કર્મ અપવર્તન-સંક્રમ-ઉદીરણા પામે છે, સુખની સ્થિતિ ચાલી જાય છે અને દુઃખની પરિસ્થિતિ આવે છે.

૧૦૮

પ્રશ્ન :- નિશ્ચયનયથી તો એમ થવાનું પણ નિયત જ છે ને ?

ઉત્તર :- નિશ્ચયનયથી એમ થવાનું ચોક્કસ નિયત છે જ, પરંતુ તે કેવળજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ નિયત છે. છન્નસ્થની દૃષ્ટિએ નહીં. કારણ કે છન્નસ્થ સત્તામાં રહેલાં કર્મોના પરિણામોને જાણતો નથી અન્યથા જગત્ના વ્યવહારો ઘટશે નહીં. કોઈ માંદો માણસ મરવાનો હોય તો મરવાનો જ છે અને જીવવાનો હોય તો જીવવાનો જ છે, ડોક્ટર બોલાવવાની કે દવાખાને લઈ જવાની શી જરૂર ? ભુખ્યો માણસ મરવાનો હશે તો મરશે, જીવવાનો હશે તો જીવશે, ખોરાક-પાણી આપવાની શી જરૂર ? માટે વ્યવહારમાં નિયતિવાદ નથી, કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં ભાવિના પર્યાય દેખાય છે છન્નસ્થના જ્ઞાનમાં દેખાતા નથી. માટે છન્નસ્થોએ કેવળજ્ઞાનીનું કહ્યું માનવું જોઈએ. તેઓ કરે એમ કરવાનું નથી, પરંતુ તેઓ કહે તેમ કરવાનું છે. ઈત્યાદિ.

વળી શુભાશુભ નિમિત્તોની આ શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માત્ર લોકવ્યવહારની જેમ ગમે તેમ સ્વીકારવાની નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોના આધારે જ શુદ્ધિ અશુદ્ધિ સમ્યગ્ પ્રકારે ઈચ્છવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ નિમિત્તો ભાવિમાં આવનારા ઈષ્ટ-અનિષ્ટાદિનાં સૂચક છે. તેથી આ નિમિત્તશુદ્ધિ અવશ્ય અપેક્ષણીય જ છે એટલું જ નહીં પરંતુ સમ્યગ્ અપેક્ષણીય છે. ઈતરથા = જો નિમિત્તશુદ્ધિ સાચવવામાં ન આવે તો વિધિ તે વિધિ રહેતી નથી. કારણ કે તેમ કરવામાં જિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞાની વિરાધના લાગે છે. જેમ “૧૦”માં દશકના આંકને સૂચવતું શૂન્ય પણ જો આગળનો એકનો આંક ખેંચી લેવામાં આવે તો એકલું શૂન્ય દશકનો આંક સૂચવી શકતું નથી, જલાદિના નિમિત્તથી અંકુરો ઉત્પન્ન કરતું બીજ જલાદિ વિના નિષ્ફળ થાય છે, તેમ નિમિત્તશુદ્ધિ વિનાની વન્દનાદિવિધિ પણ વિધિ રહેતી નથી. અમે આ “નિમિત્તશુદ્ધિ” લેશમાત્રથી જ જણાવી છે. તેનો વિશેષાધિકાર તો વિશેષ ગ્રંથોના અનુસારે નૈમિત્તિકશાસ્ત્રોમાંથી જ સ્વયં સમજી લેવો.

લોકવ્યવહારની જેમ યથાકથંચિત્ (ગમે તેમ-નિમિત્તશુદ્ધિ વિના તથા વન્દનાદિ વિધિ વિના) ગ્રહણ કરેલું આ વ્રત તે સર્વથા પ્રતિપન્નવ્રત બનતું નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસારે જે જે વ્રત ગ્રહણ કરાયેલું હોય છે, તે જ વ્રત પ્રતિપન્નવ્રત બને છે. માટે શાસ્ત્રનું જ અવશ્ય અનુસરણ કરવું. જો તેમ કરવામાં ન આવે અને અન્યથા વર્તવામાં આવે તો અવશ્ય વિઘ્નો આવે જ છે. પૂર્વે ચર્ચા કરીને સમજાવ્યું છે કે કર્મો સોપક્રમી છે. અશુભનિમિત્તો તેને ઉદયમાં લાવી શકે છે. નિરોગી માણસ પણ વિષપાનથી મરે છે માટે અશુભનિમિત્તો પણ સત્તાગત કર્મોને ઉદયમાં લાવીને પીડે છે, વેદના આપે છે, અને પ્રત્યપાય (વિઘ્નો) ઉભાં કરે જ છે. જો એમ ન હોત તો અનંતજ્ઞાની મહાપુરુષો શુભ નિમિત્તોની શુદ્ધિ સાચવવાની આ વાત પણ કરત નહીં. ગ્રંથકારશ્રીએ પોતે જ યોગબિન્દુ નામના ગ્રંથમાં ગાથા ૨૨૨ થી ૨૨૬માં આ જ વિષયની પુષ્ટિસૂચક વાત આ પ્રમાણે કહી છે :-

उपदेशं विनाप्यर्थ-कामौ प्रति पटुर्जनः ।

धर्मस्तु न विना शास्त्रा-दिति तत्राहतो भवेत् ॥२२२॥

૧૦૯

અર્થ અને કામ આ બે પુરુષાર્થો પ્રત્યે જીવ ઉપદેશ વિના પણ અનાદિ કાળની મોહાધીનતાના કારણે સ્વયં પટુ છે. પરંતુ ધર્મપુરુષાર્થ શાસ્ત્રાભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં આદરવાળા બનવું જોઈએ. અહીં યોગબિન્દુના ચરમપદમાં “તત્ત્રાદરો હિતઃ” એવો પાઠભેદ ક્વચિદ્ છે. પરંતુ અર્થભેદ નથી ત્યાં શાસ્ત્રાભ્યાસમાં કરાયેલો આદર (પ્રયત્ન) હિતકારક=કલ્યાણકારક છે. એમ અર્થ જાણવો. ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થાદાવવિધાનેઽપિ, તદભાવઃ પરં નૃણામ્ ।

ધર્મેઽવિધાનતોઽનર્થઃ, ક્વિયોદાહરણાત્ પરઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અર્થાદિ (અર્થ અને કામ) આ બે પુરુષાર્થો જો જીવને કદાચ ન સમજાવવામાં આવે તો પણ મનુષ્યોને તે અર્થ અને કામનો અભાવ (એટલે કે અપ્રાપ્તિ) જ માત્ર થાય છે, બીજું કંઈ નુકશાન થતું નથી. અર્થાત્ અર્થ અને કામનાં સાધનોની માત્ર અપ્રાપ્તિ જ થાય છે. પરંતુ જો ધર્મપુરુષાર્થ ન કહેવામાં આવે તો વૈદ્યની ક્રિયાના ઉદાહરણથી પરમ અનર્થ થાય છે એમ સમજવું. જેમ રોગીને દર્દની ચિકિત્સા જો ન કરવામાં આવે અથવા ઉલટી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો દર્દ ઘટે નહીં પરંતુ વધે જ, તેની જેમ ધર્મપુરુષાર્થ જો આત્માને ન સમજાવવામાં આવે તો આત્મહિત થતું નથી. પરંતુ વિષય-કષાયની વાસનાઓ વૃદ્ધિ પામતાં અહિત જ થાય છે. ॥ ૨૨૩ ॥

તસ્માત્ સદૈવ ધર્માર્થ, શાસ્ત્રચલ્પરો ભવેત્ ।

લોકે મોહાન્ધકારેઽસ્મિન્, શાસ્ત્રાલોકઃ પ્રવર્તકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તેથી ધર્મ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે હંમેશાં શાસ્ત્રો ભણવા-ભણાવવાના પ્રયત્નમાં તત્પર થવું. કારણ કે મોહ રૂપી અંધકારવાળા આ લોકમાં શાસ્ત્રરૂપી દીપક જ યથાર્થ માર્ગનો પ્રવર્તક છે. (અહીં યોગબિન્દુમાં પ્રથમ અર્ધશ્લોકમાં તસ્માત્ સદૈવ ધર્માર્થ, શાસ્ત્રચલ્પરો પ્રશસ્યતે એવો પાઠભેદ છે પરંતુ ત્યાં પણ અર્થભેદ નથી તેથી ધર્મનો અર્થ આત્મા હંમેશાં શાસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાના પ્રયત્નવાળો જ પ્રશંસા પામે છે. આવો આ પંક્તિનો અર્થ જાણવો.) ॥ ૨૨૪ ॥

શાસ્ત્રં ચિન્તામણિઃ શ્રેષ્ઠઃ, શાસ્ત્રં કલ્પદ્રુમઃ પરમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રંગં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં ધર્મસ્ય સાધનમ્ ॥ ૨૨૫ ॥

શાસ્ત્ર એ જ શ્રેષ્ઠ ચિન્તામણિ રત્ન છે. શાસ્ત્ર એ જ પરમ કલ્પવૃક્ષ છે. શાસ્ત્ર એ જ સર્વવ્યાપી ચક્ષુ છે. અને શાસ્ત્ર એ જ ધર્મનું પરમ સાધન છે. અહીં પણ યોગબિન્દુમાં પાઠભેદ છે. તે આ પ્રમાણે-

પાપામયૌષધં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં પુણ્યનિબન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રંગં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥ ૨૨૫ ॥

શાસ્ત્ર એ પાપ રૂપી રોગને દૂર કરવામાં ઔષધસમાન છે. શાસ્ત્ર એ પુણ્યબંધનો હેતુ છે. શાસ્ત્ર એ સર્વવ્યાપી ચક્ષુ છે. અને શાસ્ત્ર એ સર્વ અર્થોને સાધવાનું સાધન છે. ॥ ૨૨૫ ॥

૧૧૦

न यस्य भक्तिरेतस्मिंस्तस्य धर्मक्रियाऽपि हि ।

अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या, कर्मदोषादसत्फला ॥ २२६ ॥

જે આત્માઓની આ શાસ્ત્રને વિષે ભક્તિ નથી તેની ધર્મક્રિયા પણ અન્યપુરુષની દેખવાની ક્રિયાની તુલ્ય છે. કર્મબંધ કરાવવા રૂપ દોષવાળી હોવાથી અસદ્ફળવાળી છે. એટલે કે તીવ્રમોહોદયવાળી હોવાથી ઈષ્ટફળ જે મોક્ષફળ તે આપવામાં અસમર્થ છે એમ જાણવું. ॥૨૨૬॥

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ C/o કુમારપાલ વી. શાહ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી “હારિભદ્રયોગભારતી”માં આ પાંચે શ્લોકો યોગશતક પૃષ્ઠ ૪૨/૪૩ માં આપ્યા છે અને પાંચમા શ્લોકને છેડે “યોગબિન્દુઃ” એમ લખ્યું છે. પરંતુ તે જ પુસ્તકમાં યોગબિન્દુમાં પૃષ્ઠ-૨૦૭/૨૦૮ માં જે મૂળ શ્લોકો છે તેમાં ત્રણે જગ્યાએ ઉપર બતાવ્યા મુજબ પાઠભેદ છે. વળી પ્રકાશકે પણ પૃષ્ઠ ૪૨/૪૩ની ફુટનોટમાં પાઠભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે જોતાં એમ લાગે છે કે અહીં ૪૨/૪૩ પૃષ્ઠમાં યોગશતકમાં લખાયેલા આ પાંચ શ્લોકો ખરેખર યોગબિન્દુના નથી પરંતુ જૈન અથવા જૈનેતર કોઈ અન્ય શાસ્ત્રના છે. પરંતુ ઉપયોગી હોવાથી આચાર્યશ્રીએ સાક્ષી રૂપે આ ઈતરના શ્લોકો અહીં આપ્યા છે. અને તે જ ભાવાર્થને સૂચવતા પોતાના રચેલા શ્લોકો પ્રસંગાનુસાર યોગબિન્દુમાં કહ્યા છે. વળી આ વાતને સત્ય માનવામાં બીજું પણ એક આવું પ્રમાણ કલ્પી શકાય છે કે યોગશતકમાં પૃષ્ઠ ૪૨ માં આ સાક્ષી શ્લોકો શરૂ થતાં પહેલાં સ્વોપણ ટીકામાં ગ્રંથકારશ્રી ઉક્તં ચ એટલું જ લખે છે પરંતુ ઉક્તં ચ યોગબિન્દુઃ એવો ઉલ્લેખ કરતા નથી એનો અર્થ એ થાય છે કે આ સાક્ષી શ્લોકો અન્ય દર્શનોમાં અથવા જૈનદર્શનના કોઈ અન્ય ગ્રંથોમાં કહેલા અહીં રજૂ કર્યા છે. એટલે ૪૩મા પૃષ્ઠ ઉપર પાંચમા શ્લોકને અન્તે (યોગબિન્દુઃ ૨૨૨-૨૨૬) એવો જે ઉલ્લેખ છે તે પ્રકાશકનો પોતાનો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ ગ્રંથકારનો નથી. માટે આ શ્લોકો સાક્ષી છે અને યોગબિન્દુમાં લખેલા શ્લોકો સ્વરચિત છે એમ લાગે છે. છતાં તત્ત્વ કેવલી ભગવંતો જાણે. બન્નેનો ભાવાર્થ એક જ છે. ॥૪૩॥

अवतरण :- प्रतिपन्नाधिकगुणस्थानकस्य विधिमाह-

જે મહાત્માઓએ ઉપરનું અધિક ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેઓએ હવે શું વિધિ કરવાની છે. તે વિધિ જણાવે છે :-

उड्डं^१ अहिगगुणेहिं^२, तुल्लगुणेहिं^३ चं^४ णिच्चं^५ संवासो^६ ।

तग्गुणठाणोचियकिरियपालणासइसमाउत्तो^७ ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वम्=अधिकगुणस्थानप्रतिपत्तेरुत्तरकालं अधिकगुणैस्तुल्यगुणैश्च प्राणिभिरात्मापेक्षया नित्यं संवासः। संवासो नाम औचित्येन तदुपजीवनादि निर्जराफलः। तथा 'तद्गुणस्थानोचितक्रियापालनास्मृतिसमायुक्तः'=अस्मिन् गुणस्थानके व्यवस्थितेनेदं चेदं च कर्तव्यमिति स्मृतिसमन्वागतस्तदेव कुर्यात्। इति गाथार्थः। ॥ ४४ ॥

૧૧૧

ગાથાર્થ :- ઉપરનું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાનાથી અધિકગુણવાળાઓની જ સાથે, અથવા સમાન ગુણવાળાઓની જ સાથે નિત્ય સહવાસ રાખવો. તથા તે તે ગુણસ્થાનકે યોગ્ય ક્રિયાઓ મારે પાળવાની જ છે (કરવાની જ છે) એવા પ્રકારની નિરંતર સ્મૃતિ યુક્ત થવું. ॥ ૪૪ ॥

ટીકાનુવાદ :- મુમુક્ષુ આત્માઓએ ઉપરનું ગુણસ્થાનક (સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને દેશવિરતિ આવ્યા પછી, અને દેશવિરતિધરને સર્વવિરતિ) આવ્યા પછી આવેલું તે અપૂર્વ ગુણસ્થાનક અત્યંત સુદૃઢ બને, તેનું વધું સ્થિરીકરણ થાય, દીર્ઘકાળ ટકે, પતનનો સંભવ જ દૂર થઈ જાય, અને ઉત્તરોત્તર અપૂર્વ-અપૂર્વ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તેટલા માટે પોતાના આત્માની અપેક્ષાએ અધિકગુણવાળા અથવા તુલ્યગુણવાળા મહાત્માઓ સાથે જ સહવાસ કરવો. દેશવિરતિધર બનેલા મુમુક્ષુએ સર્વવિરતિધરોનો અથવા શ્રાવકોનો જ સહવાસ રાખવો, પરંતુ અવિરતિનો સહવાસ છોડી દેવો. તથા સર્વવિરતિધર બનેલા મહાત્માઓએ સાધુઓનો જ સહવાસ રાખવો પરંતુ ગૃહસ્થોનો સહવાસ છોડી દેવો. કારણ કે અધિકગુણવાળા અથવા તુલ્યગુણવાળા પુરુષોના સહવાસથી—

- (૧) પ્રમાદો દૂર થાય છે. (૨) વિષયો શાન્ત થાય છે.
 (૩) સ્વાધ્યાયની વૃદ્ધિ થાય છે. (૪) સ્વચ્છંદતાનો નાશ થાય છે.
 (૫) કષાયો હળવા થઈ જાય છે. (૬) સાંસારિક વિકથાઓ અટકી જાય છે.

ઈત્યાદિ અનેકવિધ આધ્યાત્મિક લાભો થાય છે.

“સંવાસ” એટલે કે ઔચિત્યતા પૂર્વક ગુરુજીની સાથે (પાસે) જીવન જીવવું તે, પરમસંવેગી, વૈરાગ્યવાસિત, સ્વ-પરાત્મહિતચિંતક, પરમગીતાર્થ એવા ગુરુજીની સાથે અથવા ગુરુભાઈઓની સાથે જીવન જીવવું એ જ પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો નાશ કરવા રૂપ નિર્જરા ફળને આપનારું છે.

તથા જે આ અપૂર્વગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ગુણસ્થાનકને ઉચિત એવી ક્રિયાના પાલનનું સતત સ્મરણ કરવું. મારે આ ગુણસ્થાનકે આ અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. આ અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે ઈત્યાદિ તે ગુણઠાણને ઉચિત કાર્યોના સ્મરણથી સતત સજાગ રહેવું. તથા શક્તિ અનુસારે ગુરુજીનો જેમ જેમ આદેશ મળે તેમ તેમ તે કાર્યોમાં પ્રવર્તવું. કારણ કે પ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ ગુણસ્થાનકને ટકાવવામાં અને તે ગુણસ્થાનકને પોતાના આત્માની સાથે સ્થિર કરવામાં એકલો ગુણીજનનો સહવાસ પૂરતું સબળ કારણ નથી પરંતુ સાથે ઉચિત કર્તવ્યપરાયણતા પણ આવશ્યક છે. ગુરુજી જે જે ઉપદેશ આપે તેને હૃદયથી અવધારવો, પ્રમાદોને દૂર કરવા, ભૂતકાલીન ગુણસ્થાનકના સંસ્કારોને ત્યજવા પ્રયત્ન કરવો, તેની વાસના ન જન્મે તેટલા માટે તેવી વ્યક્તિઓથી દૂર રહેવું, પૂર્વગુણસ્થાનકમાં અનુભવેલા ભાવોનું અસ્મરણ કરવું ઈત્યાદિ ઉચિતકર્તવ્યપરાયણતા પણ આ ગુણસ્થાનકને ટકાવવામાં અતિશય આવશ્યક છે. તથા આ ગુણીજનનો સહવાસ અને કર્તવ્યપરાયણતા આ બંને ગુણો પ્રાપ્ત થયેલા આ ગુણસ્થાનકથી પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિનાં બીજ છે. માટે આવા પ્રકારની સ્મૃતિવાળા તે આત્માએ તે જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા આ નવા ગુણઠાણના અનુષ્ઠાનમાં લીન બની રહેવું જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

૧૧૨

અવતરણ :- હજુ પણ પ્રાપ્ત એવા અપૂર્વગુણસ્થાનકમાં શું વિધિ કરવી તે જ સવિશેષે જણાવે છે :-

ઉત્તરગુણબહુમાણો^૧, સમ્મ^૨ ભવરૂવચિંતન^૩ ચિત્ત^૪ ।
અરઈર્ણ^૫ અહિગયગુણો^૬, તહા^૭ તર્હા^૮ જત્તકરણ^૯ તુ ॥ ૪૫ ॥

ઉત્તરગુણબહુમાનઃ, અધિકૃતગુણસ્થાનકાપેક્ષયા ઉત્તરગુણસ્થાનકગુણરાગ इत्यर्थः। તથા “સમ્યગ્” વાસિતેનાન્તઃકરણેન સંવેગક્રિયાસારં “ભવરૂપચિન્તનં” સંસાર-સ્વભાવાલોચનં, “ચિત્રં”= નાનાપ્રકારં કર્તવ્યમ્। તદ્વથા = ઇહ અસારં જન્મ, આશ્રયો જરાદીનામ્, વ્યાપ્તો દુઃખગણેન, ચલા વિભૂતયઃ, અનવસ્થિતાઃ સ્નેહાઃ, દારુણં વિષય-વિષમ્, રૌદ્રઃ પાપકર્મવિપાકઃ, પીડાકરોઽનુબન્ધેન, મિથ્યાવિકલ્પં સુખમ્, સદા પ્રવૃત્તો મૃત્યુરિતિ, ન ધર્માદ્ ઋતેઽત્ર કિञ્ચિત્ કર્તું ન્યાય્યમ્ इत्येवमादि। તથા અરતૌ ચાધિકૃતગુણવિષયાયાં ચિત્રકર્મોદયેન, કિમ્? इत्याह-तथा-तथा-” તેન તેન પ્રકારેણ ભાવ-શરણાદિલક્ષણેન “યત્તકરણં તુ” યત્ત એવ કર્તવ્યઃ। इति गाथार्थः ॥ ૪૫ ॥

ગાથાર્થ :- (૧) અધિક ગુણોવાળા ઉપર બહુમાન, (૨) સંસારના સ્વરૂપનું સમ્યગ્પ્રકારે ચિંતવન કરવાવાળું ચિત્ત, (૩) પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનકમાં અરતિ થાય ત્યારે ભાવશરણ સ્વીકારવાનો તેવા પ્રકારનો યત્નવિશેષ. ॥ ૪૫ ॥

ટીકાનુવાદ :- મુમુક્ષુ અને આત્માર્થી એવા આત્માએ હાલ જે અપૂર્વ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને ટકાવી રાખવા માટે, તથા તેમાં વધુ સ્થિર થવા માટે, તથા તેના પછીના ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં આરોહણ કરવા માટે પૂર્વેની જામી ગાથામાં (૧) ગુણીજનનો સહવાસ, (૨) કર્તવ્યપરાયણતા એમ બે ઉપાયો કહ્યા. આ ગાથામાં બીજા ત્રણ ઉપાયો બતાવે છે. (૧) ઉત્તરગુણ બહુમાન (૨) સમ્યગ્પ્રકારે ભવસ્વરૂપ ચિંતવન, (૩) અરતિ પ્રસંગે અરિહંત પરમાત્મા આદિનું ભાવશરણ. આ ત્રણે ઉપાયોનો વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે છે :-

(૧) ઉત્તરગુણબહુમાન :-

આત્મા હાલ જે ગુણસ્થાનક પામ્યો છે તે પોતાના અધિકૃત (પ્રાપ્ત) ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ જે મહાત્માઓ ઉત્તરગુણસ્થાનકમાં (ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં) વર્તે છે. તેમના ઉપર અતિશય ગુણાનુરાગ, જેમ જે આત્મા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિપણામાંથી દેશવિરતિધર થયા તે દેશવિરતિધરે સર્વવિરતિધર ઉપર અતિશય ગુણાનુરાગ કરવો, અને જે દેશવિરતિધર શ્રાવક સર્વવિરતિધર થયા તે સર્વવિરતિધરે અપ્રમત્તસર્વવિરતિધર ઉપર અતિશય ગુણાનુરાગ કરવો, જેને યોગી મહાત્મા થવું છે તેને અધિક-અધિક યોગવાળાનો રાગ ભોગ-રાગમાંથી મુકાવનાર છે.

(૨) સમ્યગ્ભવસ્વરૂપચિંતન :-

તથા “સમ્યગ્પ્રકારે” એટલે કે અધ્યાત્માદિ ગુણોથી વાસિત થયેલું છે અંતઃકરણ જેનું

૧૧૩

એવા આ આત્માએ મોક્ષાભિલાષની તીવ્રતા સ્વરૂપ સંવેગ પરિણામવાળી ક્રિયા એ જ છે સારભૂત તત્ત્વ જેમાં એવું સંસારના સ્વરૂપનું નીચે મુજબ વિવિધ પ્રકારે આલોચન કરવું. અર્થાત્ આ સંસારનું સ્વરૂપ એવું વિચારવું કે જેનાથી સંસાર ઉપર નિર્વેદ અને મોક્ષ ઉપર અભિલાષાની જ વૃદ્ધિ થાય. તે આ પ્રમાણે :-

(૧) અસારં જન્મ :- આ સંસારમાં “જન્મ” એ જ અસાર છે. કારણ કે જન્મ અશુચિમાંથી જ થાય છે. જન્મની વૃદ્ધિ પણ નવમાસાદિ સુધી અશુચિમાં જ થાય છે. જન્મ થાય તેને જ પ્રસવપીડા સહન કરવાની હોય છે. જન્મ એ જ શરીરપ્રાપ્તિનું કારણ છે. અને શરીર એ રોગ-જરા-મરણનું કારણ છે. તેથી પરંપરાએ જન્મ એ જ રોગાદિનું કારણ છે. સંસારી કુટુંબીઓનો સંયોગ અને વિયોગ તથા તેના દ્વારા હર્ષ-શોક પણ જન્મવાળાને જ આવે છે. તેથી આ જન્મ એ જ બહુ દુઃખોનું કારણ હોવાથી અસાર છે.

(૨) આશ્રયો જરાદીનામ્ = તથા આ સંસાર જરાદિનો આશ્રય છે. જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય-પરાભવ-ચિંતા-આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ભંડાર જ આ સંસાર છે.

(૩) દુઃખગણેન વ્યાપ્તઃ=શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, કૌટુંબિક, સગાં-સ્નેહીઓના સંયોગ-વિયોગાત્મક, નિર્ધનતા, આદિ અનેક પ્રકારના દુઃખગણથી ભરેલો આ સંસાર છે.

(૪) ચલા વિભૂતય :- સંસારમાં મળેલી વિભૂતિઓ ધન-યશ-પ્રતિષ્ઠા-માન-મોભો-સ્ત્રીસુખ, પુત્રસુખ, પરિવારસુખ, ગાડી-મોટર-બંગલા હવેલીઓ, રાજપાટ આદિ વિભૂતિઓ ચલિત છે. અર્થાત્ નાશવંત છે.

(૫) અનવસ્થિતાઃ સ્નેહાઃ = પરિવારમાં, સગાઓમાં, સ્નેહીઓમાં, અને મિત્રાદિમાં પ્રવર્તતો સ્નેહ અસ્થિર છે. આજે મીઠાશ દેખાય, અને કાલે અબોલા થઈ જાય, આજે મિત્ર હોય એ જ કાલે શત્રુ થઈ જાય છે.

(૬) દારૂણં વિષયવિષમ્ = પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી વિષ, અતિભયંકર છે. સર્પનું વિષ, અફીણાદિનું વિષ, અથવા હલાહલાદિ વિષ આ જીવને ભવમાં એક વાર મારે છે. અને પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો આ જીવને મોહ-આસક્તિ કરાવવા દ્વારા ચીકણાં કર્મ બંધાવીને ભવોભવમાં રજાવાવે છે. એટલે ભવોભવમાં મારે છે. માટે દારૂણ છે.

(૭) રૌદ્રઃ પાપકર્મવિપાકઃ = વિષયાસક્તિ તથા કષાયોના કારણે બંધાયેલાં તીવ્ર પાપ કર્મોનો વિપાક ભવાન્તરમાં નરક-નિગોદમાં લઈ જવા વડે બહુ જ દુઃખ આપનારો રૌદ્ર-વિકરાલ છે.

(૮) પીડાકારોઽનુબન્ધેન = તથા તે પાપો જો ચઉઠાણીયા રસવાળાં અતિશય ચીકણાં અને અનુબંધવાળાં બંધાયાં હોય તો તે અનુબંધ વડે તીવ્ર પીડાકારી છે. બંધક મુનિના જીવે પૂર્વભવમાં કોઈબડાની છાલને ઉતારી પ્રશંસા કરી, તેના દ્વારા અનુબંધ (તીવ્ર-રસ) તેવો તીવ્ર બંધાયો કે જેના ઉદયથી પોતાના શરીરની જીવતાં ચામડી ઉતારવાનો ઉપસર્ગ આવ્યો.

(૯) મિથ્યાવિકલ્પં સુખમ્ = સાંસારિક સુખ મિથ્યા કલ્પનારૂપ છે. એટલે કે સુખ નથી અને સુખ યો. ૮

૧૧૪

માની લીધું છે. જેમ ઝાંઝવાનું જલ તે જલ ન હોવા છતાં “આ જલ છે” એમ મિથ્યા વિકલ્પ કરીને તેની પાછળ દોડતું હરણ તૃષા મટાડવાને બદલે વધારે છે, તેવાં ભોગસુખો છે. તથા ખસના રોગવાળાને આવતી ખણજ વાસ્તવિક સુખ ન હોવા છતાં સુખાભાસ છે. તેમ સંસારનાં વિષયસુખો પણ સુખાભાસ રૂપ છે.

(૧૦) સદા પ્રવૃત્તો મૃત્યુ : = યમરાજા (મૃત્યુ) દિન-પ્રતિદિન હંમેશાં નજીક આવી રહ્યો છે, તેમાંથી બચાવનાર કોઈ નથી, આવવાનું છે તે નક્કી છે, પરંતુ ક્યારે આવીને ઊભું રહેશે તેની ખબર નથી, તિથિ-તારીખ-વાર-ટાઈમ જોયા વિના અચાનક જ આવીને ઊભું રહે છે, તેને કોઈ નિકટનું પાત્ર પણ રોકી શકતું નથી.

(૧૧) તેથી આ સંસારમાં ધર્મ વિના બીજું કંઈ કર્તવ્ય જ નથી. એટલે કે ધર્મ વિના બીજું કંઈ પણ કરવા જેવું નથી. સંસારના સ્વરૂપને જણાવનારા આવા પ્રકારના ઉત્તમ વિચારો કરવા જેથી સંસારનો રાગ મંદ થાય, અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય.

(૩) અરતિમાં ભાવશરણનો પ્રયત્ન :-

પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ગુણસ્થાનકના વિષયમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની પ્રતિકૂળતાઓના કારણે તથા અનુકૂળતાઓના અભાવે તેવા પ્રકારના પૂર્વે બાંધેલા વિચિત્ર કર્મોના ઉદયને લીધે જો અરતિ-ઉદ્વેગ-અપ્રીતિ-નાખુશીભાવ ઉત્પન્ન થાય (જેમ મેઘકુમારને સાધુઓના પાદરજના પતનથી થઈ હતી તેમ) તો તે તે પ્રકારે ભાવથી અરિહંત-સિદ્ધ-સાધુ-તથા કેવલી પ્રરૂપિત એવા ધર્મનું શરણ ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન વિશેષ કરવો. અરિહંત પરમાત્માદિનું ભાવપૂર્વક શરણ એ જ અરતિ-ઉદ્વેગને ટાળનાર છે. સંયમાદિ ગુણસ્થાનકો પામ્યા પછી જો અરતિ થાય તો ભાવિમાં આવનારા અશુભ કર્મોનું સૂચક છે. જેમ કોઈ દૂત એક રાજાને બીજા રાજાના આવી રહેલા લશ્કરની યાદ આપે છે તેમ સંયમમાં થયેલ અરતિ ભાવિમાં આવનારા અશુભ કર્મોદયનું સૂચક છે. દૂતે જણાવેલી યાદ જાણીને પ્રથમનો રાજા જેમ યુદ્ધસજ્જ થાય છે, તેમ અરતિ દેખીને ભાવિમાં આવી રહેલા તીવ્રકર્મને હળવું કરવા કટિબદ્ધ થવું, સાવધ થવું, જાગૃત થવું એટલે જ ઉપકારી અરિહંતાદિનું શરણ સ્વીકારવું. તેઓનું શરણ કર્મોને તોડી અરતિ ટાળનાર છે. ॥૪૫॥

અવતરણ :- કિમિત્યેતદેવમ્ :-

(પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનકમાં જો અરતિ થાય તો) આ પ્રમાણે આ ભાવશરણ સ્વીકારવાનું કેમ કહ્યું ? તે જણાવે છે -

૩અકુશલકર્મોદયપુલ્વ, - રૂવમેસાં જઓં સમક્ષાર્યાં ।

સોં પુળાં ઉવાયસજ્ઞોં, પાણાં ભયાઈસુ પસિદ્ધોં ॥ ૪૬ ॥

અકુશલકર્મોદયપૂર્વરૂપમ્ “એષા”= અરતિરધિકૃતગુણે યતઃ સમાચ્ચાતા ભગવદ્ધિઃ ।
યદિ નામૈવં તતઃ કિમ્ ? ઇત્યાહ-“સ પુનઃ” અકુશલકર્મોદયઃ ઉપાયસાધ્યઃ પ્રાયેણ
“ભયાદિષુ” = ભયરોગવિષેષુ પ્રસિદ્ધઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૪૬ ॥

૧૧૫

ગાથાર્થ :- જે કારણથી આ અરતિ ભાવિમાં આવનારા અકુશલ કર્મોદયના પૂર્વ સંકેત સ્વરૂપ છે. એમ જ્ઞાનીભગવંતોએ કહ્યું છે. અને વળી તે અકુશળ કર્મોદય ઘણું કરીને ભયાદિમાં (ભય-રોગ-વિષમાં) પ્રસિદ્ધ છે અને તે કર્મોદય ઉપાયોથી સાધ્ય છે. ઉપાયોથી અટકાવી શકાય છે. ॥૪૬॥

ટીકાનુવાદ :- પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનકમાં ગુણસ્થાનકની કઠિનાઈના કારણે અને પૂર્વે અનુભવેલા ભોગોની સાનુકૂળતાના અભાવે જો આ મુમુક્ષુ આત્માને “અરતિ” થાય તો સમજવું કે અલ્પકાળમાં ભાવિમાં અશુભ કર્મોનો ઉદય આવી રહ્યો છે, જે ઉદય પ્રાપ્ત ગુણસ્થાનકને હચમચાવશે, અથવા પતન પમાડશે. આ અરતિ ભાવિમાં આવનારી આપત્તિનું સૂચન કરે છે. જેમ રસ્તા ઉપરની લાલબત્તી આગળના ખતરાની સૂચક છે. તે દેખીને ગાડીને બ્રેક મારવાથી બચી જવાય છે. તેમ હું સાવધ થઈ જાઉં. ભાવિમાં આવનારી અકુશળ કર્મોદયજન્ય આપત્તિ રોકવા હું અરિહંતાદિનાં ચાર ભાવશરણ સ્વીકારું.

દુશ્મન રાજા લશ્કર સહિત આપણા રાજ્ય ઉપર ચડી આવે છે તેની જાણકારી જો દૂત દ્વારા આગળથી થાય તો તે ઘણું જ સારું કહેવાય છે. જેથી સાવધ થવાય, ઊંઘતા ન ઝડપી જવાય, અને આપણી હાર ન થાય, પરંતુ પ્રાયઃ પોતાના બળથી અથવા બળવાનનો આશ્રય લેવાથી હારને બદલે જીત થાય. તેની જેમ ભાવિમાં ચડી આવનાર અકુશલકર્મોદયની જો આ પ્રમાણે પ્રથમથી અરતિ દ્વારા ખબર પડી જાય તો તેનાથી હવે શું કરવાનું ? સજાગ બનવાનું, પોતે પણ બળવાન થવાનું અને બળવાન એવા અરિહંત પરમાત્માદિનું શરણ (આશ્રય) લેવાનું, જેથી ભાવિમાં આવનાર તે અશુભકર્મોદય ટાળી શકાય છે. કારણ કે તે અકુશળ કર્મોદય ઉપાયોથી સાધ્ય (અટકાવી શકાય તેવો) હોય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જે કર્મ જે રૂપે બાંધ્યું હોય તે રૂપે અવશ્ય ભોગવવું પડે તેવો નિયમ નથી. કર્મો સોપકમણીય હોય છે. સંક્રમણ-ઉદ્વર્તના-અપવર્તના-સ્થિતિઘાત અને રસઘાતથી તોડી શકાય છે. જો તોડી શકાતાં ન હોત અને યથાબદ્ધપણે ભોગવવાં જ પડતાં હોત તો ઉપરોક્ત કરણોનું વર્ણન જે શાસ્ત્રોમાં છે તે નિરર્થક થાય. વળી નિર્જરાતત્વ જ લુપ્ત થઈ જાય. નિર્જરાતત્વ લુપ્ત થયે છતે મોક્ષતત્વ પણ લુપ્ત જ થઈ જાય. વળી કોઈ જીવનો ક્યારેય મોક્ષ જ ન થાય, કારણકે એક કર્મ (નરકાદિના ભવમાં) ભોગવીને ૨૦/૩૦ કોડીકોડી સાગરોપમે જ્યાં પુરું કરે ત્યાં સુધીમાં તો બીજાં અનેક કર્મો બંધાઈ જાય, જથ્થો દરરોજ વધતો જ જાય, માટે જીવ કર્મો રસોદયથી ભોગવ્યા વિના પણ તોડી શકે છે. બદલી શકે છે. અશુભનાં શુભ કરી શકે છે. ભાવિમાં આવનાર અકુશળ કર્મોદય રોકીને કુશળકર્મોદય પણ કરી શકે છે. માટે હાલ જે કેટલાક એકાન્ત નિશ્ચયવાદીઓ એમ કહે છે કે ભાવિમાં જે થવાનું હોય છે તે જ થાય છે. કોઈ કંઈ બદલી શકતું નથી, મિથ્યા થતું નથી. આ વાત બરાબર નથી. જે ભાવિ થવાનું હોય છે તે જ થાય છે. આ વાત કેવળજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ છે. છન્નસ્થની દૃષ્ટિએ નહીં. માટે છન્નસ્થોએ આ વાત (નિયતિવાદ) મુખ્ય કરવી નહીં.

તે આ અકુશળકર્મોદય મુખ્યત્વે ભય-રોગ અને વિષને-વિષે પ્રસિદ્ધ છે. એટલે કે છદ્દે-સાતમે ગુણઠાણે આવેલા મુનિને હાસ્યષટ્ક રૂપ નોકષાય મોહનીયના ઉદયથી ભય, વેદાત્મક

૧૧૬

નોકષાય મોહનીયના ઉદયથી વાસનારૂપ રોગ, અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી પદાર્થના સત્ય જ્ઞાનના અભાવ રૂપ (અજ્ઞાનાત્મક) વિષ, એમ ત્રણ ફળ આપનારો એવો અકુશળકર્મોદય આવી રહ્યો છે તેની જાણકારી અરતિ કરાવે છે. હું સજાગ થઈ જાઉં, અને આ અકુશળકર્મોદયને ટાળવા તેની સામે શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા પ્રતિસ્પર્ધી ત્રણ ગુણોને મારા જીવનમાં સબળ બનાવું. જેથી તે ત્રણ ગુણોના આશ્રયથી ભાવિમાં આવનાર ભયાદિ ભયો નાશ પામી જાય. ॥૪૬॥

અવતરણ :- એતદેવાહ =

અશુભકર્મોદય અને તજજન્ય ભયાદિને ટાળવા શાસ્ત્રમાં જણાવેલા આ ત્રણ ઉપાયો જ જણાવે છે-(અહિં ઉપાય શબ્દ પુલિંગ છે. વળી ત્રણ હોવાથી બહુવચન જોઈએ છતાં અવતરણમાં એતત્-એમ નપુંસકલિંગ અને એકવચન જે કરેલ છે. તે સામાન્યથી છે એમ જાણવું, કારણ કે જ્યાં સ્પષ્ટ લિંગ નિર્દેશ અને વચનનિર્દેશ ન કરવાનો હોય ત્યાં સામાન્યથી નપુંસકલિંગ અને એકવચન આવે છે. આ ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીએ વાંચવાર આવો જ પ્રયોગ લગભગ કરેલ છે.)

સરણં^૨ ભર્ણ^૩ ઉવાઓં, રોગે^૪ કિરિયોં, વિસર્મિ^૫ મંતોં^૬ ત્તિ ।

एर्ण^૭ વિ^૮ પાંવકમ્પોવકમભેર્યોં^૯ ડ તત્તેણં^{૧૦} ॥ ૪૭ ॥

“શરણં”=પુરસ્થાનાદિ, “ભયે”=અન્યસમુત્થપીડારૂપે, “ઉપાય:”=પ્રક્રમાત્ તત્પ્રત્યનીક: । તથા “રોગે”=વ્યાધૌ ચિરકુષ્ટાદૌ, ક્રિયા=ચિકિત્સોપાય: । તથા વિષે સ્થાવરજઙ્ગમરૂપે, “મન્ત્ર:”=દેવતાધિષ્ઠિતોઽક્ષરન્યાસ: इत्युપાય: પૂર્વવત્ તત્પ્રત્યનીક એવ । એતે ડપિ -“શરણાદય:” પાપકર્મોપક્રમભેદા એવ”= ભય મોહનીયાદિપાપકર્મોપક્રમવિશેષા એવ તત્ત્વત: પરમાર્થત:, કારણે કાર્યોપચારાત્ । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥ ૪૭ ॥

ગાથાર્થ :- આ ગાથામાં પ્રથમ સાંસારિક દૃષ્ટાન્ત આપે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો ભય આવે ત્યારે બળવાનનું શરણ તે ઉપાય, શરીરમાં રોગ વ્યાપે ત્યારે વૈદ્ય પાસે ચિકિત્સાની ક્રિયા એ ઉપાય, અને શરીરમાં વિષ વ્યાપે ત્યારે મંત્ર એ જેમ ઉપાય છે તેમ પાપકર્મનો ઉપક્રમ કરવા માટેના તત્ત્વથી આ ભાવ શરણ વગેરે ભેદો છે. ॥૪૭॥

ટીકાનુવાદ :- ચોર, લુટારા, વાઘ, સિંહ આદિ અન્ય પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલ ભયો રૂપ પીડા આવી પડે ત્યારે નગરનું કોઈ ગુપ્તસ્થાન ઈત્યાદિ શરણ રૂપ બને છે. એટલે કે તે ગુપ્તસ્થાન આવેલા ભયનું પ્રત્યનીક (નિવારણ) બને છે. તથા લાંબા કાળના કોઢ રોગાદિ વ્યાધિ શરીરમાં વ્યાપે ત્યારે વૈદ્યરાજે બતાવેલી ચિકિત્સાની ક્રિયા (ચિકિત્સારૂપ ક્રિયા) એ ઉપાયભૂત બને છે. તથા સ્થાવર-જંગમ એમ બન્ને પ્રકારનું વિષ શરીરમાં વ્યાપે ત્યારે દેવતાધિષ્ઠિત અક્ષરોની રચનામય મંત્ર એ ઉપાયભૂત બને છે. એટલે કે પૂર્વની જેમ આ મંત્ર તે વિષનું પ્રત્યનીક જ થાય છે.

આ ત્રણે શરણાદિ ઉપાયો ભય મોહનીયાદિ પાપકર્મોનો ઉપક્રમ (વિનાશ) કરવામાં કારણ છે શરણ-ચિકિત્સાક્રિયા-અને મંત્રજાપ એ ત્રણ કારણો છે. અને તેનાથી ભયમોહનીયનો

૧૧૭

નાશ, અસાતાવેદનીયનો નાશ, અને આયુષ્યની અપવર્તનાનો નાશ, આ ત્રણે કાર્યો પરમાર્થથી થાય છે. તથાપિ કારણમાં કાર્યનો ઉપાયાર કરીને શરણાદિ આ ત્રણ ઉપાયો એ જ પાપકર્મોના ઉપક્રમ વિશેષ જ કહેવાય છે.

કારણ	કાર્ય
૧. શરણ	- ભયમોહનીયનો નાશ
૨. ક્રિયા	- અસાતા વેદનીયનો નાશ
૩. મંત્ર	- આયુષ્યની અપવર્તનાનો નાશ.

આ ગાથા દષ્ટાન્તરૂપ છે, દાર્ષ્ટાન્તિક વિષય આગળ ૪૮મી ગાથામાં આવે છે. એટલે અહીં ટીકાનો શબ્દાર્થ માત્ર સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ બંને ગાથાનો ભાવાર્થ ૪૮મી ગાથામાં સાથે સમજાવીશું. ॥ ૪૭ ॥

અવતરણ :- एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-

આ પ્રમાણે દષ્ટાન્ત સમજાવીને હવે દાર્ષ્ટાન્તિકમાં જોડતાં કહે છે :-

सरणं^३ गुरूं उ इत्थं^१, किरिया उ तवो^० त्ति कम्मरोगम्मिं^१ ।
मंतो^० पुण सज्झाओ^०, मोहविसविणासणो^० पयडो^० ॥ ४८ ॥

શરણં ગુરુરેવ “અત્ર”-કર્મક્ષયે, ક્રિયા તુ “તપ ઇતિ”=તપ એવ ષઠ્ઠાદિ, ક્વ ?
इत्याह=“कर्मरोगे” कर्मव्याधौ, मन्त्रः पुनः “स्वाध्यायः” =वाचनादिः, सामर्थ्याद् विषे ।
तथा चाह “मोहविषविनाशनः”=कर्मजनिताज्ञानविषविनाशनः, “प्रकटः”-अनुभवसिद्धः ।
इति गाथार्थः ॥ ४८ ॥

ગાથાર્થ :- તેવી જ રીતે કર્મોદયજનિત ભયો વખતે અહીં ગુરુ જ શરણ રૂપ છે. કર્મોદય જનિત વાસના રૂપ રોગ સામે તપ રૂપ ક્રિયા એજ ઉપાય છે. અને કર્મજન્ય અજ્ઞાનાત્મક વિષ સામે સ્વાધ્યાય એ જ મંત્રરૂપ છે. તથા આ સ્વાધ્યાય રૂપ મંત્ર જ મોહ રૂપ વિષનો પ્રગટ વિનાશક છે. ॥ ૪૮ ॥

ટીકાનુવાદ : ભય મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરવામાં ગુરુ જ શરણ છે. વેદોદય રૂપ કર્મના ઉદય જન્ય વાસનાસ્વરૂપ રોગ તે કર્મરોગ અર્થાત્ કર્મવ્યાધિ, તેનો નાશ કરવામાં છઠ્ઠ, અક્રમ આદિ તપ એ જ ક્રિયા છે. અને અજ્ઞાનાત્મક વિષ તોડવામાં વાચનાદિ સ્વાધ્યાય એ જ મંત્ર રૂપ છે. વિષ શબ્દ અહીં મૂળગાથામાં નથી તો પણ સામર્થ્યથી (અધ્યાહારથી) સમજી લેવો. તે જ વાતની આચાર્યશ્રી પુષ્ટિ કરે છે કે આ સ્વાધ્યાય જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી જન્ય એવા અજ્ઞાનાત્મક વિષનો પ્રગટ વિનાશક જ છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ટીકાનો શબ્દાર્થમાત્ર કરીને હવે બંને ગાથાનો સાથે ભાવાર્થ સમજાવવાય છે -

૧૧૮

આ બન્ને ગાથામાં ત્રણ પ્રકારના અકુશલકર્મોદયો (એ કારણો), તથા તેના ફલભૂત=કાર્યસ્વરૂપ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં ફળો (કાર્યો), અને તેના નાશક એવા ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો બતાવ્યા છે. એક દષ્ટાન્ત સ્વરૂપ છે. અને બીજું દાર્ષ્ટાન્તિક સ્વરૂપ છે.

જેમ દુશ્મન રાજા ચડી આવે ત્યારે નગરના ગુપ્તસ્થાનનું શરણ એ જ ઉપાય છે. ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે કોઈ મજબૂત મકાનનું શરણ એ જ ઉપાય છે. નદી આદિના પુરમાં ફસાયા હોઈએ તો હોડી, દોરડું-પાટીયું, અથવા લાકડાનું શરણું એ જ ઉપાય છે. તેમ સંયમગુણસ્થાને આવવા છતાં જ્યારે અરતિ થાય અને તેનાથી પાપકર્મો કરવાના પરિણામો ઉત્પન્ન થાય અને તેનાથી દુર્ગતિ પતનનો ભય, અસમાધિ-મરણનો ભય, કોઈ દોષ સેવાઈ જવાનો ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ધર્મગુરુનું શરણ જ ઉપાયભૂત છે. કારણ કે ધર્મગુરુ એવી સુંદર મધુરવાણીથી શીખ આપે, માનવભવ અને સંયમપ્રાપ્તિની દુર્લભતા સમજાવે, મોહના ઉદયનાં માઠાં ફળો સમજાવે, અનેક મહાત્માઓનાં દષ્ટાન્તો સમજાવે, કર્મોને તોડવા માટેનું સામર્થ્ય પ્રગટાવે, આપણો આત્મા સ્થિર થાય એવા શિષ્યોના સહવાસમાં જોડે, ઈત્યાદિ પ્રયત્નોથી ગુરુ જ આપણામાં ભાવિમાં આવનારાં પાપકર્મોના ઉદય રૂપ ભયનો વિનાશ કરનારા છે. તેથી સતત ગુરુનું શરણ સ્વીકારવું.

તથા શરીરમાં ચિરકુષ્ટાદિ (લાંબા કાળનો કોઢ રોગ વગેરે) રોગો ફેલાયા હોય તો અનુભવી અને સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજે બતાવેલી તે રોગ મટાડવા માટેની ચિકિત્સા કરવા રૂપ ક્રિયા કરવી એ જ પરમ ઉપાય છે. તેમ વેદોદયથી સંસારના ભોગો ભોગવવાની વાસના રૂપ રોગ ફેલાયો હોય તો છઠ્ઠાદિ તપ કરવો એ જ ઉપાય છે. અહીં છઠ્ઠતપ લખ્યો છે તો પણ તેનાથી જઘન્ય આયંબીલ અને ઉપવાસાદિ, તથા તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ અઢમ-અઢાઈ આદિ તપો તુલાદંડન્યાયે સ્વયં સમજી લેવા. વાસના રૂપ કર્મવ્યાધિને રોકવા તપ એ જ ઉપાય છે. કારણ કે તપથી શરીરની ધાતુઓ દુર્બળ થાય, વિકારો શાન્ત થાય, વાસનાઓ ધીરે ધીરે ઘટી જાય, તેનાથી ક્રોધ-કામ પણ ઓછા થઈ જાય, તથા શરીર સુખશીલવૃત્તિવાળું ન બની જાય, ભોગોની સ્મૃતિ ન થઈ જાય, ખાનપાનની આસક્તિ, ધનની આસક્તિ અને સ્ત્રીસુખની આસક્તિ વગેરે પણ ન થઈ જાય તેટલા માટે સતત યથાશક્તિ તપમાં વર્તવું જોઈએ. આયંબીલ-એકાશન આદિ તપમાં જે ભોજન આચરે તે પણ ક્ષુધાશાન્તિ માટે જ કરે, તેમાં પણ આહારની લોલુપતા ત્યજી દે, આ તપ મોહવિકાર રૂપ કર્મવ્યાધિને દૂર કરવા માટે અત્યન્ત શક્તિશાળી છે.

શાસ્ત્રોમાં તપ માટે યથાશક્તિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એટલે શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરીને તપ કરવો નહીં. જે તપથી દુર્ધ્યાન થાય, ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય, ધર્મક્રિયાઓમાં શિથિલતા આવે, ઉઠવા-બેસવાની અશક્તિ વધી જાય, સ્વાધ્યાય સીદાય, જયણા પાળવામાં સ્ખલના થાય તેવો તપ કરવો નહીં, કારણ કે જેમ આ શરીર પૌદ્ગલિક હોવાથી અસાર છે તેમ ધર્મનું સાધન પણ છે. પંચેન્દ્રિયનો ભવ, માનવદેહ પુનઃ પ્રાપ્ત થવો ઘણો દુષ્કર છે. માટે તેનાથી દીર્ઘકાળ સાધના સાધી શકાય તે રીતે તપ કરવો. તથા શક્તિને છુપાવવી પણ નહીં, વિષયલંપટ પણ બનવું નહીં.

૧૧૯

જેનાથી છટક-અટકાદિ તપ થઈ શકતો ન હોય એણે પણ વિગઈ ત્યાગ, રસત્યાગ, દ્રવ્યોનો નિયમ, વિવિધ અભિગ્રહો ઈત્યાદિ તપનો પણ અવશ્ય આશ્રય કરવો. વૈદ્યરાજે આપેલી કડવી દવા પીવામાં જેમ શરીરની દયા કરાતી નથી તેમ વાસનારોગ રૂપ કર્મવ્યાધિને મટાડવા માટે મનગમતું ભોજન આપવા દ્વારા શરીરની કરાતી દયા પણ કરવી જોઈએ નહીં.

વિષ બે પ્રકારનું છે : (૧) સ્થાવર (૨) જંગમ. અફીણ-ગાંજો-મદિરા, ઝેરી વનસ્પતિમાંથી બનાવેલ વિષ, સોમિલ વિષ, હલાહલ વિષ ઈત્યાદિ જે વિષ તે સ્થાવર, સર્પ-વિંછી આદિ પ્રાણઘાતક જીવોનું જે વિષ તે જંગમ વિષ, આ બન્ને પ્રકારના વિષમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ આ શરીરમાં વ્યાપ્ત થયું હોય તો તે તે વિષના પ્રતિસ્પર્ધી, અને દેવાધિષ્ઠિત એવા મન્ત્રોનો જાપ એ ઉપાય છે. જેમ સર્પના વિષમાં ગારુડિક મંત્રનો જાપ એ ઉપાય રૂપ છે ઈત્યાદિ. તેની જેમ અજ્ઞાન, અણસમજ, ઊંધી સમજ, કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ, મિથ્યાભિમાન, એકાન્તવાદ ઈત્યાદિ રૂપ ભાવવિષ આ આત્મામાં જ્યારે વ્યાપ્ત હોય ત્યારે વાયના-પૃચ્છના-પરાવર્તનાદિ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય એ જ પરમ ઉપાય છે. સ્વાધ્યાય એ પરમમંત્ર છે અને અજ્ઞાન તથા મોહ રૂપ ભાવવિષને હણે છે.

અજ્ઞાન અને મોહ આ બે અનાદિના જીવને વળગેલા છે. તે જ ભયંકર વિષ છે. તેને દૂર કરવા માટે ગૃહસ્થ જીવનમાં યથાશક્ય, અને સાધુજીવનમાં સતત સ્વાધ્યાયમાં લીન બની જવું જોઈએ. સૂત્રપાઠ-અર્થપાઠમાં આત્માને એવો લીન કરી દેવો જોઈએ કે વિષનો આવેગ જ ઊતરી જાય, મહાત્મા પુરુષોનાં બનાવેલાં સૂત્રો મંત્રાક્ષર સ્વરૂપ હોય છે. તેના કર્તાના ચારિત્રનો પ્રભાવ તેમાં હોય છે. ઉવસગ્ગહરંની ભંડારાયેલી બે ગાથા, તથા લઘુશાન્તિનાં ઉદાહરણો જગપ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે સમજ્યા વગર પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો બોલે જઈએ તેથી શું લાભ ? અર્થ સમજીને બોલીએ તો ઠીક, આ દલીલ ઘડીભરમાં સાચી માની લઈએ તો પણ સૂત્રપાઠ કર્યા પછી અર્થપાઠ તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ, પરંતુ અર્થપાઠના અભાવે સૂત્રપાઠનો નિષેધ કરવો વ્યાજબી નથી. કારણ કે સૂત્ર એ અર્થનો આધાર છે. આધાર વિના આધેયની પ્રાપ્તિ કેમ થશે ? વળી બે માસથી ત્રણ વર્ષ સુધીનાં નાનાં બાળકોને અપાતી વીટામીનવાળી વિવિધ દવાઓનું જ્ઞાન તે બાળકને નથી છતાં દવા અપાય છે, મા-બાપ આપે છે. બાળક ન પીએ તો લાલચ આપીને અથવા પકડીને પણ પીવરાવાય છે. પતાસાની વચ્ચે કડવી ગોળી નાખીને પણ અપાય છે. દવાનું જ્ઞાન બાળકને ન હોવા છતાં પણ અવશ્ય તે દવાનો લાભ બાળકને થાય જ છે. ત્યાં આ દલીલ કેમ કરાતી નથી ? બાળકને દવાની તથા તેની શક્તિની ભલે ખબર નથી, પરંતુ મા-બાપને તેની ખબર છે. માટે જ બળાત્કારે પણ આપે છે. તેની જેમ ગણધર અને પૂર્વાચાર્યોથી રચિત આ સૂત્રોમાં આત્માના હિતને કરનારું અનેકવિધ વિટામીન ભરેલું છે. તેમ પૂર્વાચાર્યોને, ગણધરોને અને તીર્થંકર ભગવન્તોને પૂરેપૂરી ખબર છે એમ સમજવું જોઈએ અને આત્માને સ્વાધ્યાય રૂપ મંત્રપાઠમાં લીન કરવો જોઈએ.

૧૨૦

આ યોગશતક-યોગબિન્દુ-શાન્તસુધારસ-અધ્યાત્મસાર-જ્ઞાનસાર ઈત્યાદિ ગ્રંથો જ એવા છે કે જેમાં કર્તાઓએ પોતાના હેયાના ઉદ્ગારો કાઢેલા છે. અમૂલ્ય મંત્રમય શબ્દો ટાંકેલા છે. શેરડી જેમ જેમ ચૂસીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે મધુર રસ આપે, ચંદન જેમ જેમ ઘસીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર અધિક સુગંધ આપે, તેમ આ ગ્રંથોના પદે પદે શાન્તરસ-અધ્યાત્મરસ ઉત્તરોત્તર અધિક ઝળહળે છે. આ પાઠોની લીનતા-તન્મયતા-એકાગ્રતા એ જ અજ્ઞાનરૂપ ભાવવિષનું અને મોહરૂપ ભાવવિષનું મારક છે. એક ક્ષણ પણ આવા ગ્રંથોના અધ્યયન વિના વીતાવવી જોઈએ નહીં. મહામૂલ્યવાન આ સૂત્રપાઠ અને અર્થપાઠ અન્ય ભવોમાં, અને માનવના પણ અન્ય જાતીયભવોમાં અપ્રાપ્ય અને અતિશય દુષ્કર છે.

આ પ્રમાણે (૧) પર રાજના ભય પ્રસંગે નગરના ગુપ્ત સ્થાનનું શરણ, (૨) શરીરના રોગોમાં ચિકિત્સાની ક્રિયા, અને (૩) સર્પાદિ વિષમાં ગારૂડિકાદિક મંત્રપાઠ ઉપકારી છે. (આ ત્રણ દષ્ટાન્તો છે.) તેની જેમ (૧) સંયમથી પતન કરાવે એવા અશુભ કર્મોદયના ભયપ્રસંગે ગુરુજીનું શરણ, (૨) વાસના સ્વરૂપ રોગપ્રસંગે છઠ્ઠ-અઠ્ઠમાદિ તપના આસેવન રૂપ ચિકિત્સાની ક્રિયા, અને (૩) ભાવવિષ પ્રસંગે સ્વાધ્યાય રમણતા સ્વરૂપ મંત્રજાપ ઉપકારી છે. (આ ત્રણ દાર્ષ્ટાન્તિક છે)

અવતરણ :- પ્રક્રાન્તાસેવનાફલમાહ :-

પ્રસ્તુત આ ત્રણ ઉપાયોના આસેવનથી શું ફળપ્રાપ્તિ થાય તે જણાવે છે :-

एएस्सुं जत्तकरणां, तस्सोवक्कमणभावओं पायं ।

नों होईं पच्चवाओं, अवि 'य गुणों' एस्सं परमत्थों ॥ ४९ ॥

“एतेषु”=અધિકૃતશરણાદિષુ યત્નકરણાદાજ્ઞાનુસારેણ, “તસ્ય”=પ્રક્રમાદધિ-કૃતારતિનિબન્ધનસ્ય કર્મણઃ, “ઉપક્રમણભાવતઃ” =ઉપક્રમણસ્વભાવત્વાત્, “પ્રાયઃ”=બાહુલ્યેન નિરુપક્રમાકુશલકર્મભાવે તુ પ્રાયો ગુણસ્થાનાપ્ત્યભાવાદ્ ન ભવતિ પ્રત્યપાયો-ઽધિકૃતારતિસમુત્થઃ। અપિ ચ ગુણસ્તદન્યોપક્રમણાનુબન્ધચ્છેદાદિના, ઇષઃ પરમાર્થઃ, અન્યથા પુરુષકારવૈયથ્યાદિતિ।

ગાથાર્થ :- ઉપરોક્ત ત્રણ ઉપાયોમાં યત્નવિશેષ કરવાથી પ્રાયઃ તે પાપકર્મોનો ઉપક્રમ (વિનાશ) થવાથી ભાવિમાં કોઈ વિઘ્ન આવતું નથી. પરંતુ ગુણ જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સાચો પરમાર્થ છે. ॥ ૪૯ ॥

ટીકાનુવાદ :- ભય-રોગ- અને વિષને દૂર કરવાના ઉપાયભૂત એવા આ અધિકૃત (પ્રસ્તુત) (૧) શરણ - (૨) તપ અને (૩) સ્વાધ્યાયમાં વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાને અનુસારે પ્રયત્નવિશેષ (હાર્દિક પુરુષાર્થ) કરવાથી તે કર્મોનો = એટલે કે પ્રસંગ વશથી પ્રસ્તુત અરતિ છે સૂચક કારણ જેનું એવાં તે તે કર્મોનો ઉપક્રમભાવ (વિનાશસ્વભાવ) થવાથી પ્રસ્તુત એવી અરતિથી (સમુત્થ=) સૂચવાયેલું વિઘ્ન આવતું નથી. અહીં મૂળગાથામાં જે પ્રાયઃ શબ્દ લખ્યો

છે તે નિરૂપકમ એવાં (જે કર્મોનો ઉપક્રમ થઈ જ ન શકે એવાં ચીકણાં નિકાચિત) અકુશલ કર્મો હોતે છતે પ્રાયઃ=ઘણું કરીને આવા ઊંચા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી, તેથી આટલા ઊંચા ગુણસ્થાનકે આવેલા મહાત્માને આવો નિકાચિત અકુશલકર્મોદય હોવો પ્રાયઃ સંભવિત નથી. છતાં નંદીષેણાદિ મુનિની જેમ કદાચ કોઈ તીવ્રકર્મ બાકી રહી ગયું હોય તો શરણ, તપ અને સ્વાધ્યાય સેવવા છતાં તે તીવ્રકર્મ નથી પણ તુટતું, તે જણાવવા માટે મૂળ ગાથામાં પ્રાયઃ શબ્દ લખ્યો છે.

આ પ્રમાણે શરણ-તપ-અને સ્વાધ્યાય આ ત્રણ ઉપાયોમાં સતત પ્રવૃત્તિ કરવાથી તદન્ય = તે નિકાચિત કર્મોથી અન્ય એવાં જે અનિકાચિત કર્મો છે. તે અનિકાચિત કર્મોનો ઉપક્રમ (વિનાશ) થવાથી, તથા તેનો અનુબંધ તુટી જવાથી (તીવ્રરસ મંદ થઈ જવાથી) અવશ્ય ગુણ પણ થાય છે. એટલે કે નક્કી લાભ પણ થાય છે. આવાં કર્મો મંદ થવાથી વિઘ્ન તો આવતું બંધ થઈ જાય છે પરંતુ ગુણોની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ લાભ પણ અવશ્ય થાય છે. ખરેખર આ જ સાચો પરમાર્થ છે. જો કર્મોનો ઉપક્રમ થતો ન હોત, અનુબંધનો (તીવ્રતાનો) છેદ થતો ન હોત, અને જેમ કર્મો બાંધ્યાં હોય તેમ ભોગવવાં જ પડતાં હોત તો ધર્મ માટેનો કરાયેલો આ પુરુષાર્થ પણ વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે શરણાદિ ત્રણ ઉપાયોના આસેવનથી અશુભકર્મોનો અવશ્ય ઉપક્રમ થાય છે. તેથી શરણ-તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું.

**આહ-પુરુષકારેણ તર્હાપક્રમ્યતે, एवं च कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्ग अन्यथा-
वेदनीयस्वभावस्यान्यथावेदनात्, तथावेदनीयस्वभावत्वे त्वस्य पुरुषकारवैयर्थ्यं तस्यैव
तथास्वभावत्वेनास्य तेनैवाक्षेपादिति।**

પ્રશ્ન :- જો બાંધેલાં કર્મો પુરુષાર્થ કરવાથી તોડી શકાતાં હોય તો આ રીતે થવાથી કૃતનાશ અને અકૃતાગમ નામના દોષો આવવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે જે કર્મો જે પ્રકારનાં ફળો આપવાના સ્વભાવે બંધાયેલાં હતાં તે પ્રકારનાં ફળ આપ્યા વિના નાશ પામ્યાં હોવાથી કૃતનાશ નામનો દોષ લાગે છે. કારણ કે કૃત= કરેલાં કર્મોનો ભોગવ્યા વિના જ નાશ:= વિનાશ થયો માટે પ્રથમ આ દોષ આવશે. અથવા જે કર્મો અશુભ ફળ આપવાના ભાવે બંધાયેલાં હતાં તે શુભમાં જો સંક્રમી જતાં હોય તો પણ તેઓમાં અશુભ ફળ આપવાનું જે નિર્માણ કરાયું હતું. તે પ્રમાણે તે કર્મોએ ફળ આપ્યું નહીં માટે પણ કૃતનાશ દોષ આવશે. તથા જે કર્મો તીવ્રરસે બાંધેલાં હતાં તે અપક્રમણ થવાથી મંદરસવાળાં થતાં હોય તો તે કર્મો મંદરસે અકૃત= કરેલાં ન હતાં છતાં મંદરસે ઉદયમાં આગમ= આવ્યાં માટે અકૃતાગમ એમ બીજો દોષ પણ લાગશે. અથવા અશુભ બાંધેલાં કર્મો શુભમાં સંક્રમી શકતાં હોય તો શુભ ફળ આપવારૂપે બાંધ્યાં ન હોવા છતાં શુભરૂપે ઉદયમાં આવ્યાં એ રીતે પણ અકૃતાગમ દોષ લાગશે.

ઉપર આપેલા દોષોથી બચવા માટે હવે કદાચ જો એમ કહેવામાં આવે કે બંધાયેલાં આ કર્મો જ તેવા પ્રકારનાં (તીવ્રનાં મંદ થઈને, અથવા અશુભનાં શુભ થઈને સ્થિતિ-રસનો અપક્રમ

થઈને) જે વેદાય એવા એવા સ્વભાવવાળાં જ બંધાયેલાં હતાં, એમ જો કહો તો તેને તોડવા માટે કરાયેલો આ પુરુષાર્થ વ્યર્થ થશે. કારણ કે આ કર્મો જ્યારે બંધાયાં ત્યારથી તે કર્મો જ મંદ-શુભ અને અપક્રમણ થવાના સ્વભાવવાળાં હોવાના કારણે આ પુરુષાર્થ તેવા સ્વભાવવાળાં તે કર્મો વડે જ આક્ષિપ્ત થઈ જાય છે. અંદર સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ ઊડી જાય છે. નિષ્ફળ સિદ્ધ થાય છે. જો કર્મો જ સ્વયં મંદ અને શુભ થઈને જ વેદાવાના સ્વભાવે બંધાયાં હોય અને પુરુષાર્થ વડે પરિવર્તન ન થતું હોય તો તેને તોડવા માટે કરેલો આ પુરુષાર્થ વ્યર્થ સિદ્ધ થાય છે. અને જો પુરુષાર્થ વડે કર્મો મંદ તથા શુભ બનતાં હોય તો કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમ દોષો આવે જ છે. માટે અપક્રમણ માનવું ઉચિત નથી.

ઉપયોગી શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે :-

અન્યથાવેદનીયસ્વભાવસ્ય = ભિન્ન પણે=તીવ્રરસે અને અશુભપણે વેદવાના (ભોગવવાના) સ્વભાવવાળાં કર્મોનું.

અન્યથાવેદનાત્ ભિન્ન રીતે=મંદરસે અને શુભપણે વેદન થતું હોવાથી,

ત્વસ્ય = તુ-અસ્ય = વળી આ પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો.

તથાવેદનીયસ્વભાવત્વે = તેવા પ્રકારનો=મંદરસે અને શુભપણે થઈને જ વેદવાનો સ્વભાવ જ છે. એમ માનીએ તો

પુરુષકારવૈયર્થ્યે = (તેને તોડવાનો) પુરુષાર્થ વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવશે, **તસ્યૈવ** = તે કર્મોનો જ, **તથાસ્વભાવત્વેન** = તેવા પ્રકારનો મંદ અને શુભ થવાનો પોતાનો જ સ્વભાવ હોવાના કારણે જ, **અસ્ય** = આ પુરુષાર્થનું

તૈનૈવ = તેવા સ્વભાવવાળા મંદ અને શુભ થવાના સ્વભાવવાળાં કર્મ વડે જ,

આક્ષેપાત્ = ખંડન થતું હોવાથી, અંદર સમાઈ જાય છે. આક્ષિપ્ત થઈ જાય છે.

સારાંશ કે જો કર્મો સ્વયં મંદ અને શુભ થવાના સ્વભાવવાળાં જ બંધાયાં હોય તો પુરુષાર્થ વ્યર્થ છે. અને જો પુરુષાર્થથી મંદરસ અને શુભ થતાં હોય તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમ દોષ આવે છે.

ઉચ્યતે - યત્કિચ્છિદેતત્ અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્। અનિયતસ્વભાવં હિ કર્મ સોપક્રમં, તદેવ ચ પુરુષકારવિષયઃ ઇત્યુક્તદોષાભાવઃ । એતચ્ચ દાર્વાદૌ પ્રતિમાદિયોગ્યતા-કલ્પમ્ તથાપ્રમાણોપપત્તેઃ । ન હિ યોગ્યાન્નિયમેન પ્રતિમાદિ, ન ચ તદભાવે સતિ અયોગ્ય-મેતત્। તલ્લક્ષણવિલક્ષણત્વાત્, તથાપ્રતીતેઃ સકલલોકપ્રસિદ્ધત્વાત્। પ્રતિમાદિકલ્પશ્ચ પુરુષકાર ઇતિ ભાવનીયમ્। ન ચ દાર્વેવ પ્રતિમાક્ષેપકમિતિ ન્યાય્યમ્, સર્વત્ર તત્પ્રાપ્તેઃ, યોગ્યસ્યાપિ વાડયોગ્યત્વપ્રસન્નાત્। તદ્ભેદસ્ય ચ નૈશ્ચયિકસ્યાલૌકિકત્વાત્। લૌકિક-ત્વેડપિ તથાવિધયોગ્યતાભેદાત્, તથાવિધયોગ્યતાતુલ્યં ચ કર્મણોડનિયતસ્વભાવત્વમ્ ।

૧૨૩

ઉત્તર :- ઉપરોક્ત પ્રશ્ન ચર્ચિત્ છે. અર્થાત્ તુચ્છ છે. કારણ કે અમારા અભિપ્રાયનું (આશયનું) પુછનારને જ્ઞાન ન હોવાથી આવા પ્રશ્નો થાય છે પરંતુ તેનો ઉત્તર (અમારો આશય) આ પ્રમાણે છે :-

આ આત્માએ ભૂતકાળમાં જ્યારે જ્યારે જે જે કર્મ બાંધ્યું છે. તે તે કર્મમાં જ્યાં અનિયત સ્વભાવવાળું બાંધ્યું છે. એટલે કે નક્કી તે જ સ્વભાવે ભોગવાય જ એવા નિયમ વિનાનું જે બાંધ્યું છે. તે તે સોપકમી (ઉપક્રમથી તુટી શકે તેવું) બાંધ્યું છે. જેમ કે ખેતરમાં ઘઉં-મગ-તંદુલ જ્યારથી પાક્યા ત્યારથી જ “સીઝી શકે” તેવા પરિવર્તનીય જ પાક્યા છે, તેમ કર્મ પણ પરિવર્તનીય સ્વભાવવાળું જ બંધાયું છે તેથી તે પરિવર્તન કરવું એ જ પુરુષાર્થનો વિષય છે. ઘઉં-મગ-તંદુલમાં “સીઝવાની યોગ્યતા” હતી જ, તેને પુરુષે અગ્નિ આદિનો સંયોગ આપવા રૂપ પુરુષાર્થથી પ્રગટ કરી છે. તેમ કર્મમાં ઉપક્રમણની યોગ્યતા હતી તે જ યોગ્યતાને પુરુષાર્થથી આત્માએ સિદ્ધ-પ્રગટ કરી છે. માટે ઉપરોક્ત દોષનો અભાવ છે.

આ “સોપકમપણું” લાકડામાં રહેલી મૂર્તિની યોગ્યતા સરખું છે. મૂર્તિ બનાવવાના ઉદ્દેશથી લાવેલું કાષ્ઠ હાલ મૂર્તિ રૂપે નથી, પરંતુ તેમાં મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા રહેલી છે. તેથી જ તેનો કલાકાર તે લાકડામાં જ ઘડી ઘડીને સુંદર મૂર્તિ બનાવે છે. એટલે કાષ્ઠ મૂર્તિપણે પરાવર્તનીય છે. તેમ કર્મ પણ પુરુષાર્થ વડે પરાવર્તનીય છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે તેવી પ્રતીતિ દેખાય છે. ચંદનના કાષ્ઠમાં મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ કલાકારના ઘડવાના પુરુષાર્થ વિના યોગ્યતા માત્રથી નિયમા પ્રતિમાદિ બની જાય તેવું બનતું નથી. (જો તેમ બનતું હોય તો જંગલમાં રહેલાં ચંદનાદિ કાષ્ઠોમાં પણ મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા હોવાથી સ્વયં મૂર્તિ બની જવી જોઈએ. પરંતુ બનતી નથી.) તથા જે ચંદનના કાષ્ઠમાંથી કલાકારના પુરુષાર્થના અભાવે તે મૂર્તિ ન બની હોય ત્યાં *તદભાવે* = તે મૂર્તિ ન બને છે તે *ચાયોગ્યમેતત્* = આ ચંદનનું કાષ્ઠ મૂર્તિ માટે અયોગ્ય કહેવાતું નથી. તેની જેમ કર્મમાં તીવ્રનું મંદ, અને અશુભનું શુભ થવાની પરાવર્તનીયતા રૂપ તથાસ્વભાવ છે જ અને તે પરાવર્તનીયતા પુરુષાર્થ વડે પ્રગટ થાય છે. એમ જાણવું.

તલમાં તેલ, માટીમાં ઘટ, બીજમાં અંકુરોત્પાદન, તન્તુમાં પટ, કાષ્ઠમાં મૂર્તિ, અનાજમાં સીઝવાપણું, ઈત્યાદિ દષ્ટાન્તોમાં પૂર્વવર્તી કારણ કાર્યોત્પત્તિમાં યોગ્યતા ધરાવે છે. અને તેને તેને યોગ્ય ઘાણી, દંડ્યક, જલાદિ, તુરીવેમાદિ, કલાકારાદિ અને અગ્નિ આદિ નિમિત્તોનો ઉપયોગ કરવા રૂપ પુરુષાર્થ મળવાથી પોતપોતાના કાર્યની પ્રગટતા થાય છે. તેમ કર્મમાં પણ પુરુષાર્થથી પરાવર્તનીયતા પ્રગટ થાય છે એમ જાણવું. ઉપરોક્ત તમામ દષ્ટાન્તોમાં નિમિત્તોનો ઉપયોગ કરવા રૂપ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય તો પોતપોતાનું કાર્ય ન થવા છતાં તે તે કારણો તે તે કાર્ય પ્રત્યે અયોગ્ય છે એમ નથી કહેવાતું. કારણ કે “અયોગ્ય”ના લક્ષણ કરતાં આ કારણો વિલક્ષણ છે. જેમ તેલ કાર્ય પ્રત્યે રેતી અને તલ, આ બન્નેમાં વર્તમાનકાળે તેલ ન હોવા છતાં રેતી અયોગ્ય છે. જેથી ઘાણીમાં પીલીએ તો પણ તેલની પ્રાપ્તિ થતી નથી, જ્યારે તલ યોગ્ય કારણ છે. ઘાણીમાં

૧૨૪

પીલે છતે તેલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેની જેમ કર્મ પણ પરાવર્તનને યોગ્ય જ છે. અયોગ્યના લક્ષણથી વિલક્ષણ છે. તેવી પ્રતીતિ પ્રત્યેક દષ્ટાન્તોમાં થાય છે. અને સકલ લોકમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

જેમ મગ અને કોયડુ બન્ને સીઝેલા મગ રૂપ કાર્યાત્મક નથી. તો પણ મગમાં યોગ્યતા છે, કોયડુમાં નથી. તેથી કોયડુમગ અયોગ્ય હોવાથી અગ્નિના યોગે પણ “સીઝવા” રૂપ કાર્ય કરતું નથી તેથી શેષમગ પણ અયોગ્ય છે એમ ન કહેવાય. તે શેષમગ કોયડુમગના લક્ષણોથી વિલક્ષણ છે. કારણ કે અગ્નિના યોગે તે સીઝે છે. તેની જેમ જે નિકાચિત કર્મો બાંધ્યાં હોય, નિયત સ્વભાવવાળાં જે કર્મો બાંધ્યાં હોય, તે કર્મો ભલે પરાવર્તન ન પામે, તો પણ તેનાથી શેષ જે અનિયત સ્વભાવવાળાં અનિકાચિત કર્મો બંધાયાં છે, તે પરાવર્તનને યોગ્ય છે, અને ઉપરોક્ત શરણાદિ ત્રણ ઉપાયોના સેવનથી અવશ્ય પરાવર્તન પામે જ છે. તૂટે જ છે. મંદ થાય છે જ. અને અશુભનાં શુભ થાય છે. તેવા સ્વભાવવાળાં બંધાયેલાં હોવાથી અને પુરુષાર્થ વડે તેવાં બનતાં હોવાથી કૃતનાશ કે અકૃતાભ્યાગમ એમ કોઈ દોષ લાગતો નથી. કાષ્ઠમાંથી પ્રતિમાદિ બનાવવી એ જેમ પુરુષાર્થ છે, તેમ કર્મોનું પરાવર્તન કરવું એ પણ એક પ્રકારનો પુરુષાર્થ જ છે. માટે પુરુષાર્થ એ પ્રતિમાદિ બનાવવા સ્વરૂપ છે એમ ભાવવું.

કાષ્ઠ પોતે જ પ્રતિમાપણને પામનાર છે. (પુરુષાર્થની જરૂર નથી) એમ કહેવું ન્યાયયુક્ત નથી. જો યોગ્યતા માત્રથી વિના પુરુષાર્થે કાર્યસિદ્ધિ થતી હોય તો સર્વત્ર=સર્વકાષ્ઠોમાં કલાકારના ઘડતર વિના જ તત્પ્રાપ્તે:=તે મૂર્તિની આકૃતિ બની જવાની પ્રાપ્તિ આવશે. અથવા મૂર્તિ બનવાને યોગ્ય હોવા છતાં પણ જો તેમાં પુરુષાર્થ વિના મૂર્તિ ન બને તો મૂર્તિ બનવાને અયોગ્ય છે. એમ સાબિત થશે, એટલે યોગ્યને પણ અયોગ્યત્વની પ્રાપ્તિ થવાનો દોષ આવશે. કારણ કે જે યોગ્ય હોય તે પ્રતિમારૂપે સ્વયં બને જ એમ તમે માનો છો તેથી જે કાષ્ઠમાંથી સ્વયં પ્રતિમા ન બની તે કાષ્ઠ પ્રતિમા માટે અયોગ્ય જ છે એમ સિદ્ધ થશે. આવા તર્કથી યોગ્યને પણ અયોગ્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે. માટે કોઈ કાષ્ઠમાં મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા અને કોઈ કાષ્ઠમાં મૂર્તિ બનવાની અયોગ્યતાનો જે નૈશ્ચયિક ભેદ છે તે અલૌકિક છે, જ્ઞાનીગમ્ય છે, મગ-કોયડુમાં રહેલો સીઝવાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતારૂપ નિશ્ચયભેદ અલૌકિક છે. તેમ સર્વ દષ્ટાન્તોમાં અને દાર્ષાન્તિકમાં સમજવું. નિશ્ચયથી રહેલો ભેદ અલૌકિક=જ્ઞાનીગમ્ય હોવા છતાં પણ લૌકિકદષ્ટિએ એટલે વ્યવહાર નયથી તે તે કારણોમાં તે તે કાર્યરૂપે પરિણામ પામવાની તથાવિધ યોગ્યતા રૂપ ભેદ સ્વીકારવો જ જોઈએ, તેથી પરિવર્તન પામવા માટેની તથાવિધ યોગ્યતા જેમ ઈતરદષ્ટાન્તોમાં હોય છે, તેની જેમ તથાવિધ પરાવર્તન માટેની યોગ્યતા સરખો અનિયત સ્વભાવ કર્મનો પણ સમજી લેવો.

સારાંશ કે ઉપરોક્ત ઈતરદષ્ટાન્તોમાં જેમ કારણોમાં કાર્ય નીપજાવવાની યોગ્યતા રહેલી છે અને પુરુષાર્થ વડે તે યોગ્યતા પ્રમાણે કાર્ય પ્રગટ થાય છે તેમ કર્મોમાં પણ પરાવર્તન પામવાની તથાવિધ યોગ્યતા રૂપ અનિયત સ્વભાવ રહેલો જ છે. તેથી પુરુષાર્થ વડે ઉપક્રમ થઈ શકે છે.

किञ्च-कर्मापि पुरुषकारापेक्षकं तत्स्वभावतयैव, एवमेव पुरुषस्य तदुपक्रामण-स्वभावतायां को दोषः ? पारम्पर्यतस्तथाभावस्योभयत्र तुल्यत्वात्। अत इह उभयतथाभावो न्याय्यः कर्तृ-कर्मणोरुभयतथाभावतायां सर्वत्रेष्टफलसिद्धेः, अन्यथायोगादतिप्रसङ्गादिति।

૧૨૫

एवमुभयजेऽपि तत्त्वे तदग्रतादिरूपतत्प्राधान्यादिनिबन्धना कर्मपुरुषकारव्यवस्थेति सूक्ष्मधिया-
ऽऽलोचनीयम्। निर्लोठितं चैतद् उपदेशमालादिष्विति नेह प्रयत्यते। इति गाथार्थः। ॥ ४९ ॥

વળી કર્મમાં જેમ તેવો (પરાવર્તન પામવાની યોગ્યતા રૂપ) સ્વભાવ હોવા વડે પુરુષાર્થનું આક્ષેપક છે (એટલે પ્રેરક છે. કર્મના તથાવિધ સ્વભાવ વડે પુરુષાર્થ તેની અંદર સમાઈ જાય છે) તેમ પુરુષાર્થ પણ તે તે કર્મોના ઉપકામણ=ઉપક્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળો જ છે એમ માનવામાં શું દોષ છે ? અર્થાત્ કોઈ જ દોષ નથી. સારાંશ કે કર્મોમાં જેમ પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે તેથી જ પુરુષાર્થ વડે પરાવર્તન પામે છે. તેમ પુરુષાર્થમાં પણ એવો સ્વભાવ છે કે કર્મોનું પરાવર્તન કરે, એમ બન્નેમાં તે તે સ્વભાવ છે. કર્મોમાં પરાવર્તન પામવાપણાનો (ઉપક્રમણનો) તથાવિધસ્વભાવ, અને પુરુષાર્થમાં પરાવર્તન કરવાનો (ઉપકામણનો) તથાવિધસ્વભાવ, એમ, પરંપરાએ “તથાસ્વભાવતા” બન્ને જગ્યાએ તુલ્ય જ છે. આ જ કારણથી ઉભયમાં અનુક્રમે (ઉપક્રમણ અને ઉપકામણ એમ) સ્વભાવો માનવા એ જ યોગ્ય છે.

તૃણમાં જેમ દાહસ્વભાવ છે તેમ અગ્નિમાં દાહક સ્વભાવ પણ છે જ, તો જ અગ્નિથી તૃણ બળે છે. જો એકલા તૃણમાં રહેલા દાહસ્વભાવથી જ તૃણ બળતું હોય તો તે તૃણ અગ્નિને બદલે જળથી કેમ ન બળે ? અને જો અગ્નિના એકલા દાહક સ્વભાવથી જ તૃણ બળતું હોય તો અગ્નિ તૃણને બદલે પત્થરને કેમ ન બાળે ? તથા મગમાં પચનીયસ્વભાવતા છે અને અગ્નિમાં પાચકતા સ્વભાવ છે. વૃક્ષમાં છેદસ્વભાવ છે. કુહાડાદિમાં છેદકસ્વભાવ છે. એમ ઉપાદાનકારણમાં પરાવર્તનીયતા સ્વભાવ હોય છે અને નિમિત્તમાં પરાવર્તનનો કારક સ્વભાવ હોય છે. તેવી જ રીતે કર્મોમાં ઉપક્રમણ સ્વભાવ છે અને પુરુષાર્થમાં ઉપકામણ સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે ઉભયમાં પોતપોતાનો સ્વભાવ માને છતે જ સર્વ ઠેકાણે ઈષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે. અન્યથા=જો ઉભયમાં સ્વભાવ માનવામાં ન આવે અને અન્યથાયોગ કરવામાં આવે એટલે એકમાં જ સ્વભાવ માનવામાં આવે તો અતિવ્યાપ્તિ આવે. જેમકે માત્ર તૃણના દાહસ્વભાવથી જ તૃણ દાહ પામતું હોય તો અગ્નિ વિના પણ તૃણ દાહ પામવું જોઈએ આ અતિવ્યાપ્તિ આવી. અથવા માત્ર અગ્નિના દાહક સ્વભાવથી જ જો દાહ થતો હોય તો ઈષ્ટ-પત્થર વગેરેમાં પણ અગ્નિથી દાહ થવો જોઈએ. આવી અતિવ્યાપ્તિ આવે. માટે ઉભયમાં તથાવિધ સ્વભાવ માનવો એ જ ઉચિત છે.

આ પ્રમાણે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એમ ઉભયમાં રહેલા અનુક્રમે તથાવિધ ઉભયસ્વભાવોથી જન્ય તત્ત્વ=કાર્યસિદ્ધિ હોવા છતાં પણ તેની તેની અગ્રતા (મુખ્યતા કરવા) રૂપ પ્રધાનતાના કારણવાળી કર્મ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા છે. સારાંશ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત, અથવા કર્તા, કર્મ અને કરણ એમ બધાં કારણોનો યોગ મળે તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. તો પણ તેવા તેવા જીવોની ભૂમિકાને આશ્રયી તેને ઉભયમાર્ગમાં લાવવા માટે એકેકની પણ પ્રધાનતા કરવા રૂપ વ્યવસ્થા છે. જેમ કે એકાન્ત નિશ્ચયવાદી આત્માઓ ઉપાદાનની જ પ્રધાનતા માનતા હોય છે. તેથી તેમના પ્રતિબોધ માટે તેમની સામે નિમિત્તની જ પ્રધાનતાવાળી (વ્યવહારનયની) દેશના જ ઉપકારી બને છે. તથા એકાન્તવ્યવહારવાદી આત્માઓ માત્ર નિમિત્તની જ પ્રધાનતા કરતા

૧૨૬

હોય છે. તેથી તેમના પ્રતિબોધ માટે તેમની સામે ઉપાદાનની પ્રધાનતાવાળી (નિશ્ચયનયની) દેશના ઉપકારી બને છે. કર્મ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા પણ આ પ્રમાણે જ છે. નિશ્ચયનયથી કર્મોમાં ઉપક્રમણ સ્વભાવ હતો એટલે કર્મો ઉપક્રમ પામ્યાં છે. અને વ્યવહારનયથી તેવા પ્રકારનો ભાવશરણાદિ સ્વીકારવાનો પુરુષાર્થ કર્યો તો જ તે નિમિત્તથી કર્મો ઉપક્રમ પામ્યાં છે.

આ ચર્ચા વધુ સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવા જેવી છે ગ્રંથકારશ્રી જ કહે છે કે અમે જ ઉપદેશમાલા(ની ટીકા) આદિ અન્ય ગ્રંથોમાં આ પ્રકરણ ચર્ચેલું છે. માટે અહીં ફરીથી વિસ્તારાતું નથી. આત્માર્થી આત્માએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. ॥ ૪૯ ॥

અવતરણ :- પ્રસ્તુતાર્થસાધકમેવ વિધિમભિધાતુમાહ-

હવે કર્મોનો ઉપક્રમ કરવા સ્વરૂપ પ્રસ્તુત કાર્યની સાધકવિધિ જણાવવા માટે કહે છે-

ચડસરણગમણ^૧, દુક્કડગરહા^૨, સુકડાણુમોયણા^૩ ચેવ ।

એસ^૪ ગણો^૫ અણવરયં^૬, કાયવ્વો^૭ કુસલહેર^૮ ત્તિ ॥ ૫૦ ॥

“ચતુ:શરણગમનમ્”=અર્હત્-સિદ્ધ-સાધુ-કેવલિપ્રજ્ઞપ્તધર્મશરણગમનમ્, આચાર્યોપાધ્યાયયો: સાધુષ્વેવાન્તર્ભાવાત્, કેવલિપ્રજ્ઞપ્તધર્મસ્ય ચાનાદિત્વેન પૃથગુપાદાનાત્ । ન હ્યતશ્ચતુષ્ટયાદન્યચ્છરણ્યમસ્તિ, ગુણાધિકસ્ય શરણ્યત્વાત્, ગુણાધિકત્વેનૈવ તતો રક્ષોપપત્તે:, રક્ષા ચેહ તત્તત્સ્વભાવતયા એવાભિધ્યાનત: ક્લિષ્ટકર્મવિગમેન શાન્તિરિતિ । તથા દુષ્કૃતગર્હા”= અનાદાવપિ સંસારેડનાભોગાદિના પ્રકારેણ કાયાદિભિ: કરણભૂતૈ: યાનિ દુષ્કૃતાનિ અર્હત્સિદ્ધાદિસમક્ષં સંવેગાપન્નેન ચેતસા તેષાં જુગુપ્સેત્યર્થ: । ભવત્યતસ્તદ્વેયત્વભાવનયા અનુબન્ધાદિવ્યવચ્છેદ:, શોભનશ્રાયં મહાનર્થનિવૃત્તેરિતિ ।

ગાથાર્થ :- અરિહંતાદિ ચારનું શરણ સ્વીકારવું, દુષ્કૃતની ગર્હા કરવી, અને સુકૃતની અનુમોદના કરવી, આ ત્રણેનો સમૂહ નિરંતર સેવવા જેવો છે. કારણ કે તે કલ્યાણનું કારણ છે. ॥ ૫૦ ॥

ટીકાનુવાદ :- કર્મોનો ઉપક્રમ કરવા માટે પ્રથમ અરિહંત પ્રભુ આદિ ચાર પરમ ઉપકારીઓનું શરણ સ્વીકારવું, (૧) અરિહંત પરમાત્મા, (૨) સિદ્ધ પરમાત્મા, (૩) સાધુ મહારાજશ્રી અને (૪) કેવલિભગવન્તોએ પ્રરૂપેલો ધર્મ. આ ચારનું શરણ એ જ કર્મોના ઉપક્રમોનું પરમ સાધન છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે અરિહંતા સરણં, સિદ્ધા સરણં, સાહુ સરણં, કેવલિપન્નતં ધમ્મં સરણં પવજ્જામિ ત્તિ ।

પ્રશ્ન :- આચાર્ય મહારાજશ્રી અને ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી પણ પરમત્યાગી, પરહિતકારક છે. તો તેઓના શરણનું કથન કેમ ન કહ્યું ?

ઉત્તર :- આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શરણને યોગ્ય અવશ્ય છે જ. તથાપિ તે બન્નેનો સાધુમાં જ સમાવેશ થતો હોવાથી પૃથગ્ ઉપાદાન કર્યું નથી.

૧૨૭

પ્રશ્ન :- કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત એવો ધર્મ પણ મૂળતઃ પરમાત્મા વડે પ્રકાશિત કરાયો છે અને પરંપરાતઃ આચાર્યાદિ વડે કહેવાયેલો છે તો અરિહંતાદિના શરણમાં ધર્મનું શરણ આવી જ જાય છે. શા માટે પૃથગ્ ઉપાદાન કર્યું છે ?

ઉત્તર :- અરિહંત પરમાત્મા જ્યારે વીતરાગાવસ્થા અને કેવલી અવસ્થા પામે ત્યારે જ કહેવાય છે માટે સાદિ છે. સિદ્ધ પરમાત્મા મોક્ષે જાય ત્યારે જ કહેવાય છે માટે સાદિ છે. સાધુભગવંત દીક્ષા સ્વીકારે ત્યારે જ સાધુ બને છે. માટે સાદિ છે. એમ શરણ્ય એવી ત્રણ વ્યક્તિ સાદિભાવવાળી છે. જ્યારે કેવલી પ્રજ્ઞપ્ત એવો ધર્મ અનાદિ છે. કારણ કે અનંતકાળમાં થયેલા અનંત તીર્થંકર પરમાત્માઓએ આ જ ધર્મ કહ્યો છે. માટે આ ધર્મ અનાદિ હોવાના કારણથી ઉપરોક્ત ત્રણ વ્યક્તિથી પૃથગ્ ઉપાદાન કરેલ છે.

ઉપર કહેલ અરિહંત-સિદ્ધ-સાધુ અને ધર્મ એમ આ ચારથી અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ શરણ યોગ્ય આ સંસારમાં નથી. કારણ કે જે “ગુણાધિક” હોય તે જ શરણયોગ્ય હોય છે. તે તે વ્યક્તિઓ ગુણાધિકપણાના સ્વભાવના કારણે જ તેઓ દ્વારા શરણાગતની રક્ષા થવી સંભવે છે.

વીતરાગ પ્રભુના શાસનમાં પ્રથમ બે પદો (અરિહંત અને સિદ્ધ) વીતરાગ હોવાથી, ત્રીજું સાધુપદ વૈરાગી હોવાથી, અને ચોથું ધર્મપદ એ ગુણમાત્ર હોવાથી આ ચારે પદો સંસારી જીવોની રક્ષાનાં કર્તા નથી. પરંતુ શરણાગત આત્મામાં આવેલી ગુણાધિક એવા આ શરણ્ય વ્યક્તિઓના શરણને સ્વીકારવાની જે હાર્દિક ઉત્તમ ભાવના છે. એ ભાવના જ તેઓના ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે. અને ક્લિષ્ટકર્મોનો નાશ થવાથી અશાન્તિ=ઉપદ્રવો દૂર થાય છે. તેથી સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરે છે. અને શરણાગતની રક્ષા થાય છે. આ રક્ષા જો કે શરણાગતના તેવા તેવા ઉત્તમ ભાવોથી ક્લિષ્ટકર્મ તુટવાથી થઈ છે. તો પણ તેવા પ્રકારના ઉત્તમભાવોમાં ગુણાધિક વ્યક્તિઓ નિમિત્ત છે. માટે નિમિત્તમાં કર્તાપણાનો આરોપ કરીને ઉપરોક્ત શરણ્ય એવી ચાર વ્યક્તિઓને રક્ષા કરનાર કહેલી છે.

જેમ ભણાવનાર અધ્યાપક પાસે અધ્યયન કરતા ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે તે અધ્યાપક ભણાવે છે ત્યારે અધ્યાપકના આત્મામાં રહેલું જ્ઞાન ત્યાંથી નીકળીને છાત્રગણમાં વહેંચાતું નથી. જો તેમ બને તો અધ્યાપક જ્ઞાનશૂન્ય જ બની જાય. એટલે છાત્રગણના જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્લિષ્ટકર્મો નાશ પામવાથી જ્ઞાન ગુણ પ્રગટ થાય છે. છતાં નિમિત્તભૂત અધ્યાપકમાં કર્તાપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે. તેમ અહીં અરિહંતાદિમાં રક્ષાના કર્તાપણાનો ઉપચાર સમજવો.

અથવા વૃક્ષાદિની શીતળ છાયા અચેતન હોવા છતાં તેનો આશ્રય સ્વીકારનારાઓને પ્રચંડ તાપના દાહથી ઉત્પન્ન થયેલી અસાતા દૂર થવાથી પોતાનામાંથી જ સાતા ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં વૃક્ષોની શીતળ છાયાથી મને સાતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ જેમ કહેવાય છે તેમ અહીં શરણાગત જીવોના તેવા તેવા શરણ સ્વીકારવાના સ્વભાવપણા વડે જ એકાગ્રધ્યાનથી ક્લિષ્ટકર્મોનો વિનાશ થતો હોવાથી પોતાના આત્મામાં પોતાનાથી જ શાન્તિ થાય છે. પોતે જ પોતાની રક્ષા કરે છે. તથાપિ નિમિત્તભૂત એવા અરિહંતાદિમાં રક્ષાના કર્તા તરીકે ઉપચાર કરાય છે.

૧૨૮

ગુણાધિક પુરુષોનું માહાત્મ્ય જ એવું હોય છે કે તેઓના સાન્નિધ્યથી શરણાગત જીવોના કષાયો-કર્મો-દુષ્ટાશયો અને પાપો વિનાશ પામે છે. જેમ તીર્થંકર પરમાત્માના સમવસરણાદિમાં વાઘ-બકરી, સર્પ-નકુલ આદિ જીવો પણ તેઓના સાન્નિધ્યથી વૈમનસ્ય ત્યજી દે છે. પરંતુ એવું ન સમજવું કે પરમાત્માદિ ચાર શરણ્ય વ્યક્તિઓ શરણાગત જીવોની રક્ષા-સાર-સંભાળ-દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તક ઉપાયોમાં પ્રવર્તે છે. કારણ કે તેઓ વીતરાગાદિ ભાવોવાળા છે.

તથા બીજું કર્તવ્ય છે “દુષ્કૃતગર્હા” આ પણ કર્મોનો ઉપક્રમ કરવામાં પરમ સાધન છે. અનાદિ એવા પણ આ સંસારમાં અનાભોગાદિના કારણે (આટલી ઊંચી ભૂમિકામાં આવેલા આત્માઓ જાણી-બુઝીને રાચી-માચીને તો પાપ ન જ કરે, પરંતુ અજાણપણે) પાપો થઈ જાય, આદિ શબ્દથી પરવશતા પણ સમજવી. એટલે અજાણતાં અથવા પરવશતાથી કદાચ કોઈ પાપો તેવા પ્રકારના સાધનભૂત એવા કાયા-વચન-અને મન વડે કરાયાં હોય તો તે તે પાપોની અરિહંત-સિદ્ધ આદિ પાંચ પરમેષ્ઠિની સમક્ષ સંવેગપરિણામ દ્વારા આર્દ્ર બનેલા ચિત્તથી ખૂબ જ નિન્દા કરવી. વારંવાર નિન્દા કરવી. તે તે પાપો પ્રત્યે જુગુપ્સાભાવ લાવવો.

વારંવાર પાપોની નિન્દા કરવાથી, જુગુપ્સા કરવાથી, તે પાપો પ્રત્યે તિરસ્કાર ભાવ લાવવાથી “આ પાપો હેય જ છે” એવી હેયપણાની ભાવના પ્રબળ બનવાથી ઘણાં પાપો તો આપોઆપ જ છુટી જાય છે. અને સંજોગવશાત્ જે પાપ સેવાઈ જાય તે પાપોનો પણ અનુબંધ (ચીકણો બંધ-તીવ્ર બંધ) થતો નથી. અને પૂર્વ કર્મોનો જે અનુબંધ (તીવ્રબંધ) થયો હોય છે તેનો પણ વ્યવચ્છેદ થાય છે. બંધાતાં અને પૂર્વ બાંધેલાં કર્મોના અનુબંધનો જે વ્યવચ્છેદ થયો તે જ આ અતિ સુંદર કામ થયું છે. કારણ કે જો ચીકણો-તીવ્ર અનુબંધ થયો હોત તો આ આત્મા તેનાથી અનંત સંસારમાં જન્મ-મરણની પરંપરામાં રખડત, તેથી મોટો અનર્થ થાત, પરંતુ આ અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ થવાથી આવા મહાન અનર્થની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ, વધતો અનંત સંસાર અટકી ગયો, માટે આ દુષ્કૃતગર્હા પણ કર્મોના ઉપક્રમમાં પરમ સાધનભૂત છે. વારંવાર સેવવા જેવી છે.

તથા “સુકૃતાનુમોદના ચૈવ” સકલસત્ત્વસજ્જતં મોક્ષાનુકુલં યદનુષ્ઠાનં અનેકભેદ-ભિન્નં તસ્ય મહતા પક્ષપાતેન સ્વભાવચિન્તાસારા પ્રશંસેતિ ભાવઃ। તદુપાદેયતાયાં તદ્બહુમાનવિશેષે નિયોગત ઇયમ્, નાન્યથા। એવં ચ મહદેતત્ કલ્યાણાણાં વનચ્છેત્-બલદેવ-મૃગોદાહરણેન સુપ્રસિદ્ધમેવેતિ ।

“एष गणः”=चतुःशरणगमनादिः सर्व एव, “अनवरतं”-प्रायः सर्वकाल-मेव “कर्तव्यः”=अनुष्ठेयः, भावनीय इति यावत् । “कुशलहेतुः”=अपायपरिहारेण कल्याणहेतुरिति कृत्वा। तथा च महती गम्भीरा चास्य कुशलहेतुता, भावसारतया तत्त्वमार्गप्रवेशात्। परिभाव-नीयमेतदचिन्त्यचिन्तामणिकल्पं, भावधर्मस्थानम्। इति गाथार्थः ॥ ५० ॥

તથા “સુકૃતની અનુમોદના” એ કર્મોના ઉપક્રમનું ત્રીજું સાધન છે. આ આત્મા અનાદિકાલીન મોહનાં તોફાનોને લીધે દુષ્કૃત-કરવા-કરાવવામાં જ રચ્યો પચ્યો રહ્યો છે. તેથી પ્રથમ સુકૃતની

૧૨૯

ઈચ્છા થવી દુષ્કર છે. તેના કરતાં સુકૃતનું સેવન કરવું વધારે દુષ્કર છે. તેના કરતાં સુકૃત સેવનારાઓ પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ થવો વધારે દુષ્કર છે. અને તેના કરતાં પણ સુકૃતના અત્યન્ત પક્ષપાતપૂર્વક સુકૃત કરનારાઓનું અનુમોદન કરવું તો અતિશય દુષ્કર છે.

દુષ્કૃતનો ત્યાગ હજુ સુકર છે. પરંતુ દુષ્કૃત પ્રત્યે તિરસ્કાર આવવો ઘણો દુષ્કર છે. તેથી જ સંસારનો ત્યાગ કરનારા આત્માઓમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક સંસારની વાસનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે. તેમ સુકૃતના સેવન કરતાં તેનો પક્ષપાત થવો અને સુકૃત આચરનારાઓ પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાન આવવું અતિશય કઠીન છે. આ સુકૃતની અનુમોદના પોતે મનમાં અવશ્ય આચરવી. બાહ્ય લોકસમક્ષ આ સુકૃતની અનુમોદના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને કરવી, જેથી અનર્થ ન થાય, ગુણીના ગુણોની સભા સમક્ષ પ્રશંસા કરતાં ગુણી હજુ કાચો હોય તો માનાદિમાં આવી જાય તો તેનું અહિત થઈ જાય, સાંભળનારા સભાના જીવોમાં તેમના પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિવાળા કોઈ જીવો હોય તો ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા તેઓ ન ખમી શકતાં ગુણીવ્યક્તિને પણ ઘણી અસાતા ઉપસ્થિત થાય. જેમ ઈન્દ્રે મહાવીરપ્રભુની દેવસભામાં પ્રશંસા કરી. તે સાંભળીને સંગમ દેવે મહાવીર પ્રભુને ઘણી અસાતા ઉપજાવી. માટે લાભદાયક થાય તથા હિતકારક બને તેવી રીતે જ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિ જોઈને જ પ્રશંસા કરવી.

મન-વચન અને કાયા એમ સકલ-પ્રકારના સત્વથી યુક્ત, એવું મોક્ષને અનુકૂળ જે અનુષ્ઠાન તે સુકૃતાનુષ્ઠાન, તે સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-તપ-સ્વાધ્યાય-પ્રાયશ્ચિત્ત-આત્મરમણતા-ધ્યાન-એકાગ્રતા-તીર્થયાત્રા ઈત્યાદિ અનેક ભેદોથી ભિન્ન ભિન્ન અનેક પ્રકારનું છે. તે સુકૃતની મોટા પક્ષપાતપૂર્વક કોઈનું પણ આચરેલું તે સુકૃત જાણે હૈયે અતિશય જયી ગયું હોય તેમ અતિશય પ્રશંસા કરવી તે સુકૃતાનુમોદના, કોઈના પણ દબાણ કે પરવશતાથી નહીં, તેમજ તેને સારું લગાડવા પણ નહીં. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓના ઉત્તમ સુકૃતની વિચારણા એ જ છે સાર જેમાં એવી, સતત વિચારણાના સારથી ભરેલી એવી, જે અનુમોદના તે સુકૃતાનુમોદના. આ પણ કર્મોના ઉપક્રમનું પ્રધાન કારણ છે.

વારંવાર આ સુકૃતની અનુમોદના કરતાં કરતાં “તે જ સુકૃત મારે વારંવાર ઉપાદેય છે” એમ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય બુદ્ધિ થયે છતે તે સુકૃતને વિષે તથા સુકૃતવાળી વ્યક્તિને વિષે બહુમાન-પૂજ્યભાવ વિશેષ ઉત્પન્ન થવામાં આ અનુમોદના નક્કી કારણ બને છે. અન્યથા સુકૃત તથા સુકૃતવાનને વિષે અતિશય બહુમાનવિશેષ થતું નથી. માટે સતત પૂર્વ કરેલા સુકૃતોની અનુમોદના વારંવાર કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે સુકૃતની અનુમોદના કરવા રૂપ આ આચરણ અવશ્ય આત્મકલ્યાણનું મહાન અંગ (મહાન કારણ) છે. આ બાબતમાં આહાર વહોરાવનાર વનમાં કાષ્ઠ છેદનાર વનચ્છેતૃ, આહાર વહોરનારા બળભદ્ર મુનિ, અને આ પ્રક્રિયા દેખનાર મૃગ=હરણ આ ત્રણેત્ત એ સુકૃતની અનુમોદના કરી ઘણી પ્રશંસા કરી મૃત્યુ પામી પાંચમા દેવલોકે ગયા. જે કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેની જેમ અહીં સમજવું. ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષચરિત્રમાં પર્વ આઠમામાં સર્ગ બારમાની અંદર આ કથા આવે છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રીકૃષ્ણ મહારાજાના મોટાભાઈ બળભદ્રજી કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી દીક્ષિત થયા છતા મહાન યો. ૯

૧૩૦

તપની આરાધના કરતા છતા પારણાર્થે નગરમાં આવતા. પરંતુ તેઓ વધારે રૂપવાન હોવાથી કૂવા ઉપર પાણી ભરતી કોઈ સ્ત્રી તેમના રૂપમાં અંજાઈને દોરડું ઘડાના બદલે પોતાના છોકરાના ગળે બાંધી કૂવામાં નાખી પાણી કાઢવાનું અઘટિત કૃત્ય કરવા લાગી. તે જોઈ બળભદ્રજીએ પારણાર્થે પણ નગરમાં ન આવવાનો સંકલ્પ કર્યો. અરણ્યમાં જ કોઈ પથિક આહાર વહોરાવે તો જ પારણું કરવું એવો દૃઢસંકલ્પ કરી ઉગ્ર તપ આદર્યું.

તે જ અરણ્યમાં તેમનો પૂર્વભવનો સંબંધી એક મૃગ તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામ્યો અને જાતિસ્મરણજ્ઞાન પામી અત્યન્ત સંવેગ પરિણામવાળો બન્યો. તિર્યંચજાતિ હોવાથી સાધુને આહાર વહોરાવી શકતો નથી. પરંતુ આ જંગલમાં કોઈ પથિક આવે અને મુનિને આહાર વહોરાવે તેની પૂરી કાળજી રાખી પથિકની કાયમ શોધ કરતો. જ્યારે કોઈ પથિક દેખાય ત્યારે ધ્યાનસ્થ મુનિની પાસે જઈ નમસ્કાર કરતો, આવા સંકેત દ્વારા “આ જંગલમાં આહાર વહોરાવે એવો કોઈક પથિક આવ્યો છે” એમ મુનિને જણાવતો. આ પ્રમાણે કાળનિર્ગમન થતાં એક વખત આ જ અટવીમાં કાષ્ઠોને છેદવા એક કઠિયારો અથવા સુથાર આવ્યો, મૃગે મુનિને નમસ્કારના સંકેત દ્વારા જાણ કરી, મુનિશ્રીએ ધ્યાન પૂર્ણ કરી આગળ મૃગ અને પાછળ મુનિશ્રી આહારાર્થે ચાલ્યા.

વનછેતૃ=કઠિયારો પણ કાષ્ઠો છેદીને પોતાના સહચરો સાથે ભોજન માટે બેઠો છે. તેવામાં મુનિશ્રી પધાર્યા. અતિશય ભક્તિભાવથી આહારનું સુપાત્રદાન વનછેતૃએ કર્યું, વનછેતૃએ મુનિના તપની અનુમોદના કરી, મુનિએ વનચ્છેતૃના વહોરાવવાના ઊંચા પરિણામની અનુમોદના કરી, અને દાન આપનાર તથા લેનારની મૃગે સંવેગ પરિણામપૂર્વક અતિશય અનુમોદના કરી. ત્રણ આત્માઓ (વનછેતૃ=કઠિયારો, બળભદ્રમુનિ, અને મૃગ એમ ત્રણે મહાત્માઓ) તીવ્ર સંવેગ પરિણામવાળા હતા, તે જ સમયે તે જ વૃક્ષની અર્ધછેદાયેલી મહાશાખા પવનના વેગને કારણે પડવાથી આ ત્રણે મહાત્માઓ મૃત્યુ પામી પાંચમા દેવલોકે ગયા. વિશેષ હકીકત ત્રિષષ્ટિ ચરિત્રમાંથી જાણી લેવી.

આ અરિહંત પરમાત્માદિ ચારનું શરણ, દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના એમ ત્રણ ઉપાયો રૂપ આ સર્વ ગણ (ત્રણનો સમૂહ) નિરંતર એટલે પ્રાયઃ સર્વકાલે આદરવા જેવો છે.

આ ત્રણના ગણનું સતત સેવન કરવાથી આત્માનાં ક્લિષ્ટ કર્મો નાશ પામે છે. તેનાથી ભાવિમાં આવનારા અપાયો (દુઃખો-આપત્તિઓ)નો પરિહાર થાય છે, વિનાશ થાય છે. પુણ્યબંધ મજબૂત થાય છે. તેના ઉદયથી ધર્મની સાનુકૂળતાઓ આવી મળે છે, અને તે દ્વારા ઉત્તરોત્તર અધિક ધર્મારાધન થતાં કલ્યાણનું અંગ બને છે. એથી કરીને સતત-અલ્પ પણ પ્રમાદ કર્યા વિના આ ત્રણના ગણનું સેવન કરવા જેવું છે.

આ ત્રણના ગણનું સેવન આન્તરિક માનસ પરિણામ રૂપ હોવાથી ભાવધર્મ છે. ભાવધર્મની સારતા રૂપ હોવાથી જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર સ્વરૂપ આત્માના મુળગુણભૂત રત્નત્રયીમય તત્ત્વમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવનાર છે. તેથી આ ગણના સેવનમાં મહાન અને ગંભીર (ઊંડી) કલ્યાણકારકતા રહેલી છે. જેમ જેમ તેનું વધુ સેવન કરવામાં આવે તેમ તેમ પાપબંધો અટકી

૧૩૧

જાય, પૂર્વબદ્ધ પાપોનો અનુબંધ તૂટી જાય, તીવ્રકર્મો મંદ બની જાય, દોષોનો નાશ થઈ જાય, ગુણોનો આવિર્ભાવ થઈ જાય, ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકોમાં જીવ આરોહણ કરવા લાગે, ઈત્યાદિ રીતે કલ્યાણની પ્રાપ્તિનું પરમકારણ બને છે.

તથા આ ભાવધર્મસ્થાન છે, તેનાથી ન ધારેલી અને ન કલ્પેલી પરમવિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કોઈ કોઈ વખત બાહ્યત્યાગ આવવાની પણ રાહ જોયા વિના મરૂદેવામાતા-ભરતમહારાજા-ગુણસાગર-પૃથ્વીચંદ્ર-ઈલાયી અને ચિલાતીની જેમ, તથા બાહ્યત્યાગ આવેલો હોય તો પણ અન્તર્મુહૂર્ત માત્રમાં જ પ્રસન્નચંદ્રમુનિ, કુરગડુઋષિ, અઈમુત્તામુનિ, દંડ પ્રહારી આદિની જેમ, આ આત્મા અપ્રમત્ત અવસ્થા, ક્ષપકશ્રેણી, વીતરાગ અવસ્થા, કેવળજ્ઞાન, અયોગીદશા અને નિર્વાણ પદ પણ પામી જાય છે. પામનારને પણ કલ્પનામાં ન આવે તેટલું જલ્દી આત્મકલ્યાણ રૂપ ફળને આપવામાં આ ભાવધર્મસ્થાનક અચિંત્ય ચિંતામણિ રત્નતુલ્ય છે માટે અતિશય સંવેગપરિણામ પૂર્વક અરિહંતાદિ ચારનું શરણ, દુષ્ટતોની ગર્હા અને સુકૃતોની અનુમોદના સતત એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કર્યા વિના જીવનમાં વસાવવી જોઈએ. આ ગણ જ કલ્યાણકારક છે. ॥ ૫૦ ॥

અવતરણ :- પ્રસ્તુત એવ યોગાધિકારે વિશેષમભિધાતુમાહ-

પ્રસ્તુત એવા આ જ યોગના અધિકારમાં વિશેષ ઉપાયો કહેવા માટે જણાવે છે-

ઘટમાન-પ્રવૃત્તાણં, જોગીણં જોગસાહણોવાઓ ।
 ઈસો પહાણતરઓ, ણવર પ્રવત્તસ્સ વિણ્ણેઓ ॥ ૫૧ ॥

“ઘટમાન-પ્રવૃત્તયોઃ યોગિનોઃ”-અપુનર્બન્ધક-ભિન્નગ્રન્થિલક્ષણયોઃ, નિષ્પન્નયોગિ-વ્યવચ્છેદાર્થમેતત્ । ઘટમાન-પ્રવૃત્તયોરેવ યોગિનોઃ યોગસાધનોપાયઃ, “એષઃ” = અનન્તરોદિતો વક્ષ્યમાણલક્ષણશ્ચ । નિષ્પન્ન-યોગસ્ય ત્વન્યઃ કેવલિનઃ સ્વાભાવિકઃ શૈલેશીપર્યન્તઃ । એવં “સાંસિદ્ધિકો નિષ્પન્નયોગાનામધિકારમાત્રનિવૃત્તિફલઃ” ઇત્યેતદપિ પરોક્તમત્રાવિરુદ્ધમેવ । અર્થસ્તુલ્યયોગ-ક્ષેમત્વાત્ । સમુદ્ઘાતકરણશક્ત્યા હિ કર્મવશિતાયાં સત્યાં તથા દેશનાદિયોગઃ સાંસિદ્ધિક એવ ભગવત્ ઇતિ ભાવનીયમ્ । તથા “એષઃ” વક્ષ્યમાણલક્ષણઃ પ્રધાનતરો નવરં પ્રવૃત્તસ્ય “વિજ્ઞેયઃ” = જ્ઞાતવ્યઃ । તથા તદધિકારસ્વભાવત્વાત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૫૧ ॥

ગાથાર્થ :- ઘટમાનયોગીને અને પ્રવૃત્તયોગીને યોગ સાધવાનો આ ઉપાય સમજાવ્યો છે. પરંતુ આ (અને આ ગાથા પછીની બીજી ગાથામાં જણાવેલો) યોગ પ્રધાનપણે પ્રવૃત્તયોગીને જાણવો. ॥૫૧॥

ટીકાનુવાદ :- જે આત્માઓ હજુ યોગમાર્ગમાં પ્રવેશવાની ચેષ્ટા કરે છે. તેવા અપુનર્બન્ધક આત્માઓને “ઘટમાનયોગી” કહેવાય છે. તથા રત્નત્રયી રૂપ જે યોગ પ્રાપ્ત કરવાનો છે તેમાંથી ફક્ત સમ્યગ્ દર્શન સ્વરૂપ આંશિક યોગ જેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને શેષ યોગદ્વય માટે જેઓ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તેવા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો અર્થાત્ ભેદી છે રાગ-દ્વેષની ગાંઠ જેણે એવા આત્માઓ “પ્રવૃત્તયોગી” કહેવાય છે. અને જે આત્માઓએ દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિનું પાંચમું-છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક

૧૩૨

વગેરે ઉપરનાં ગુણસ્થાનકો પ્રાપ્ત કર્યા છે તે આત્માઓ પણ પ્રવૃત્તયોગી કહેવાય છે. કેવળી ભગવન્તો નિષ્પન્ન યોગી કહેવાય છે. તથા ચોથો ભેદ ગોત્રયોગી પણ છે. પરંતુ તેમાં યોગાત્મક ફળની સિદ્ધિનો અભાવ છે તેથી તે ગોત્રયોગીને યોગના અનધિકારી કહ્યા છે. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં કહ્યું છે કે :-

કુલાદિયોગિભેદેન, ચતુર્ધા યોગિનો યતઃ ।

અતઃ પરોપકારોઽપિ, લેશતો ન વિરુદ્ધ્યતે ॥ ૨૦૮ ॥

કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે, ત એવાસ્યાધિકારિણઃ ।

યોગિનો ન તુ સર્વેઽપિ, તથાઽસિદ્ધ્યાદિભાવતઃ ॥ ૨૦૯ ॥

કુલ આદિના ભેદથી યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે : (૧) ગોત્રયોગી, (૨) કુલયોગી, (૩) પ્રવૃત્તચક્રયોગી, (૪) નિષ્પન્નયોગી, આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ રચવાથી અંશે પણ તેઓનો પરોપકાર થશે જ એમાં કંઈ વિરોધ (દોષ) નથી. ॥ ૨૦૮ ॥

જે આત્માઓ કુલયોગી છે અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે. તે બે જ યોગીઓ આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી છે. પરંતુ સર્વે યોગીઓ આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી નથી. કારણ કે ગોત્રયોગીમાં યોગની અસિદ્ધિ છે અને આદિશબ્દથી નિષ્પન્નયોગીમાં યોગની સિદ્ધિ થઈ ચૂકેલી છે. ॥ ૨૦૮ ॥

જે આત્માઓ અપુનર્બન્ધક અવસ્થામાં આવ્યા છે પરંતુ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ પામ્યા નથી તેઓ યોગદશામાં આવવા પ્રયત્નશીલ છે. તેથી તે કુલયોગી અથવા ઘટમાનયોગી કહેવાય છે તેઓને, તથા જેઓ ભિન્નગ્રન્થિવાળા થઈને સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો પામ્યા છે એવા અને યોગદશામાં પ્રવર્તેલા પ્રવૃત્તયોગીને અનંતર પૂર્વની ૫૦મી ગાથામાં કહેલો (ચતુઃશરણગમન-દુષ્ટતગર્હ-અને સુકૃતાનુમોદના રૂપ ત્રણના ગણરૂપ) ઉપાય, અને હવે પછીની ૫૨ મી ગાથામાં કહેવાતો (ભાવનાશ્રુતપાઠ-તીર્થશ્રવણપ્રવૃત્તિ અને આત્મસંપ્રેક્ષણ રૂપ) ઉપાય એમ બન્ને ઉપાયો કે જે યોગદશાની સાધનાના પરમ ઉપાયો છે તે બન્ને ઉપાયો હોય છે. ઘટમાન યોગી કરતાં પ્રવૃત્તયોગીને માટે આ જ ઉપાયો પ્રધાનતર ઉપાયો છે.

અહીં નિષ્પન્નયોગીના વ્યવચ્છેદ માટે મૂળ ગાથામાં “ઘટમાનઃ-પ્રવૃત્ત” આ વાક્ય કહ્યું છે. કારણ કે નિષ્પન્નયોગી કેવલીભગવન્તો છે. તેઓ ક્ષીણમોહી હોવાથી જે યોગદશા પ્રાપ્ત કરવાની હતી તે યોગદશા તેઓએ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. એટલે ૫૨ મી ગાથામાં બતાવાતો અને ૫૦ મી ગાથામાં બતાવેલો ઉપાય તેમના માટે કામનો નથી. પરંતુ તે બન્ને ઉપાયો કરતાં અન્ય ઉપાય તેઓને માટે છે જે હમણાં જ સમજાવાશે. ૬ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતા મહાત્માઓ સાધક દશામાં વર્તે છે. તેથી તેઓને કેવળી અવસ્થા રૂપ યોગદશા પામવાની આકાંક્ષા હોય છે, ઈચ્છા હોય છે. તે માટે ઈચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી તેઓને સાધકદશાનો યોગ ઉપકારી છે. પરંતુ કેવલી ભગવાન ક્ષીણમોહી અને પ્રાપ્તયોગદશાવાળા હોવાથી આકાંક્ષાપૂર્વકનો સાધકદશાનો યોગ તેઓને હોતો નથી. પરંતુ સ્વાભાવિક યોગ એટલે કે પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયને સહજસ્વભાવે માત્ર અનુસરવાપણા રૂપ યોગ જ તેઓને હોય છે. અર્થાત્ છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકવર્તી મુનિઓને હું

૧૩૩

આ પ્રમાણે ચારિત્ર પાળું, આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ કરું, આ પ્રમાણે ધર્મદેશના આપું-ઈત્યાદિ આકાંક્ષાઓ પૂર્વક સાધકદશા વર્તે છે. તેવી સાધકદશા કેવલીભગવાનને હોતી નથી પરંતુ નિષ્પન્નયોગદશા હોવાથી ૧૩ મા ગુણસ્થાનકથી શૈલેશીપર્યન્ત માત્ર ઔદયિકભાવને અનુભવવા રૂપ યોગ જ અયોગીઅવસ્થા રૂપ યોગદશાની પ્રાપ્તિનો, અને નિર્વાણાવસ્થા રૂપ યોગદશાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. તેથી છન્નસ્થ કરતાં કેવળીમાં યોગસાધનનો ઉપાય અન્ય છે.

અન્યદર્શનીય શાસ્ત્રોમાં પણ આવું જે કહ્યું છે કે “નિષ્પન્ન યોગીઓને જે અધિકાર (કર્મોદય રૂપ) પ્રાપ્ત થયો છે તે અનુભવીને પૂરો કરવો. તેની પૂર્ણાહૂતિ કરવી, એવા ફળવાળો સાંસિદ્ધિક=સહજ=સ્વાભાવિક જ યોગ હોય છે.” તે અન્ય દર્શનીઓનું કહેવું પણ અહીં અવિરુદ્ધ જ છે. કારણ કે અર્થથી જૈનદર્શનનું કથન અને ઈતર દર્શનનું કથન તુલ્યયોગક્ષેમવાળું જ છે.

કેવળી અવસ્થા આવ્યા પછી અનંતવીર્ય પ્રગટ થવાના કારણે “જંબૂદીવં છત્તં, મેરું દણ્ડં પહું કાર્ડં” આવી શક્તિ હોવાથી પોતાનાં કર્મોની ઉથલ-પાથલ કરવાની પણ શક્તિ તેઓને વશવર્તી છે. તથાપિ કેવલી ભગવાન તેવું કદાપિ કરતા નથી. પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયને અનુસરી ભોગવીને જ પૂર્ણ કરે છે. અન્તે દીર્ઘ સ્થિતિ બાકી રહે તો કેવલીસમુદ્ઘાત કરે છે. એટલે તેઓની આ સઘળી પ્રવૃત્તિ સાંસિદ્ધિક-સહજ-સ્વાભાવિક હોય છે. માટે ૫૦/૫૨ મી ગાથામાં કહેલો અને કહેવાતો યોગનો ઉપાય તેઓ માટે નથી પરંતુ તે ઉપાયો તો ફક્ત ઘટમાનયોગી અને પ્રવૃત્ત યોગી માટે જ છે.

ત્યાં પણ જે અપુનર્બન્ધક અવસ્થા પામ્યા છે તે જીવોમાં મિથ્યાત્વ મંદ થયું છે. પરંતુ હજુ મિથ્યાત્વાદિ ત્રણ દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધી આદિ ચાર કષાયોનું જોર અતિશય મંદ થયું નથી, તેથી આ ઘટમાનયોગીમાં ચતુઃશરણ આદિ આ ઉપાયો હોય તો છે પરંતુ હજુ આ જીવોની ભૂમિકા વિશિષ્ટ ન હોવાથી, તેટલો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, તેટલું આત્મબળ વિકાસ પામ્યું ન હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ જીવોમાં જેવા આ ઉપાયો વિકાસ પામે છે. તેવા આ ઉપાયો ત્યાં હોતા નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા ભિન્નગ્રન્થિવાળા હોવાથી આ ઉપાયો તેઓના આત્મામાં સારી રીતે વિકસાવી શકે છે અને તેથી યોગની સાધના સાધી શકે છે. આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ હવે પછીના ઉપાયો સમજવાથી જ સમજાશે. ॥૫૧॥

અવતરણ :- એનમેવાભિધાતુમાહ

આ પ્રધાનતર ઉપાય જ જણાવતાં કહે છે :-

૧^૧ભાવણાસુયપાઠો ૨^૨તિત્થસવળમૃસતિં ૩^૩તયત્થજાણમ્મિ ।

૪^૪તત્તો ય ૫^૫આયપેહળમત્તિનિઝણં ૬^૬દોસ ૭^૭વેક્ષાણ ॥૫૨॥

“ભાવના શ્રુતપાઠઃ”=રાગાદિપ્રતિપક્ષભાવનં ભાવના, તત્પ્રતિબદ્ધં શ્રુતં ભાવનાશ્રુતમ્, રાગાદિનિમિત્ત-સ્વરૂપ-ફલપ્રતિપાદકમિત્યર્થઃ તસ્ય પાઠઃ વિધિનાઽધ્યયનમ્, અન્યથા ત્વન્યાયો-પાત્તાર્થવત્ તતઃ કલ્યાણાભાવાત્ । એવં પાઠે સતિ તીર્થે શ્રવણમ્, પાઠાભાવે તન્નિ-

૧૩૪

રાકાર્યક્લેશાનપગમેન સમ્યક્તદર્થજ્ઞાનાયોગાત્, “અપરિપાચિતમલસ્રંસનકલ્પં હ્રાપાઠં શ્રવણમ્”
 ઇતિ વચનાત્ । તીર્થ=અધિકૃતશ્રુતાર્થોભયવિદ્ અભ્યસ્તભાવનામાર્ગ આચાર્યઃ, તસ્મિન્ શ્રવણમ્,
 અનીદૃશાત્ તત્ત્વતઃ સંજ્ઞાનાસિદ્ધેઃ । એતચ્ચ “અસકૃત્”=અનેકશઃ તીર્થશ્રવણમ્, કુજ્ઞાનાદાવિહ
 મહાપ્રત્યપાયોપપત્તેઃ । એવં “તદર્થજ્ઞાને સતિ”=ભાવનાશ્રુતાર્થજ્ઞાને સતિ કિમ્ ? ઇત્યાહ-

ગાથાર્થ :- આત્મભાવનાને જણાવનારા શ્રુતનો પાઠ કરવો, તીર્થનું (જિનેશ્વર પ્રભુની વાણીનું)
 વારંવાર શ્રવણ કરવું, આ પ્રમાણે તેના અર્થનું જ્ઞાન થયે છે તે ત્યારબાદ આત્માના દોષો નિરખવાની
 અપેક્ષાએ અતિનિપુણપણે આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવું. ॥૫૨॥

ટીકાનુવાદ :- આચાર્યશ્રી ખરેખર આત્માના ઉત્થાનનો માર્ગ ધીરે ધીરે એવી રીતે રજૂ કરે છે
 કે જેનું પઠન-પાઠન-વાંચન-મનન કરતા આત્માઓ જો ધ્યાનપૂર્વક આત્મિક ભાવથી આ ગ્રંથમાં પ્રવેશ
 કરે તો આ બતાવેલી શ્રેણી દ્વારા તેઓ ઉપર આવે જ. તેનો સંસાર કપાય જ, આ ગ્રંથોનું વારંવાર
 પરિશીલન કરવાનું જ મન થાય. મનમાં કષાયો અતિશય શાન્ત થાય, અને આત્માની પ્રકૃતિ જ
 બદલાઈ જાય, સંસારના સર્વ ભાવોમાં એ આત્માને લુપ્તો-લુપ્તો અર્થાત્ નિરસ જ ભાસ થાય.

અપુનર્બન્ધક અવસ્થામાં આવેલા જીવને પણ જો કે આ ગાથામાં કહેલા ત્રણ ઉપાયો હોય
 છે તથાપિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ પ્રવૃત્તયોગીને પ્રધાનતરપણે હોય છે એટલે મુખ્યતાએ તેને આશ્રયી
 કહેવાય છે.

પ્રવૃત્તયોગી એવા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર આત્માઓ, અરિહંત
 પરમાત્મા આદિ ચાર મહાપુરુષોના શરણનો સ્વીકાર, દુષ્ટતની ગર્હા અને સુકૃતની અનુમોદના, એ
 ત્રણ ઉપાયોના ગણને યથાયોગ્યપણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા પછી હવે પોતાના આત્મામાં વિશેષ
 યોગદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે નીચે મુજબ વિશેષ-વિશેષ ઉપાયોમાં પ્રધાનપણે પ્રવૃત્તિ કરે છે:-

(૧) ભાવાનાશ્રુતપાઠ :-

આ આત્મામાં રાગ-દ્વેષ અને મોહ (અજ્ઞાન) આ ત્રણ મોટા દોષો છે. તે ત્રણેને મૂળથી
 દૂર કરવાના છે. તો જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય તેમ છે. જો રાગાદિ દોષોમાંથી મુક્તિ મેળવી હશે તો જ
 કર્મોમાંથી મુક્તિ મળશે. અને કર્મોથી જો મુક્તિ મળશે તો જ દુઃખથી મુક્તિ મળશે. માટે રાગ-
 દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ દોષોને બરાબર ઓળખી લેવા જોઈએ.

શરીરમાં જેમ કોઈ રોગ થયો હોય તો તે રોગ ક્યા ક્યા કારણોથી થયો છે તે પહેલું
 જાણવું જરૂરી છે. આ રોગની માત્રા કેટલી છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? તે પણ જાણવું બીજું જરૂરી
 છે તથા જો આ રોગનો પ્રતિકાર કરવામાં નહીં આવે તો તેનાં કટુ ફળ કેવાં આવશે? તે પણ
 જાણવું ત્રીજું જરૂરી છે. તેની જેમ રાગાદિ દોષો ક્યા ક્યા કારણોથી થાય છે તે કારણો પ્રથમ
 જાણવાં જરૂરી છે. તે રાગાદિ દોષોનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણવું બીજું જરૂરી છે અને જો
 રાગાદિનો પ્રતિકાર કરવામાં નહીં આવે તો કેવાં કડવાં ફળો આ સંસારમાં ભોગવવાં પડશે તે
 જાણવું ત્રીજું જરૂરી છે. સારાંશ કે શરીરના રોગની જેમ (૧) રાગાદિ દોષનાં કારણો (૨)

૧૩૫

રાગાદિ દોષોનું સ્વરૂપ અને (૩) રાગાદિ દોષોનાં ભાવિમાં આવનાર કટુ ફળો, એમ આ ત્રણ વસ્તુઓ જાણવી અત્યંત જરૂરી છે. અહીં કારણો એ પૂર્વાવસ્થા, સ્વરૂપ એ વર્તમાનાવસ્થા, અને કટુફળ એ ભાવિઅવસ્થા એમ ત્રણે અવસ્થા વિચારવા યોગ્ય છે.

તથા આવા પ્રકારના રાગાદિનાં નિમિત્તો સામે આવે ત્યારે તેને જીતવા માટે મારે શું કરવું? તે જાણવું પણ જરૂરી છે. તે ત્રણે દોષોને જીતવા મનમાં શું ભાવવું? તે જાણવું પણ અત્યંત જરૂરી છે. આવા-આવા ભાવો જે શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા હોય છે તે શાસ્ત્રોને “ભાવનાશ્રુત” કહેવાય છે. તે ભાવનાશ્રુતોનો પાઠ સૌ પ્રથમ કંઠસ્થ (મુખપાઠ) કરવો. રાગાદિ દોષોના પ્રતિપક્ષોની (એટલે તેને દૂર કરે તેવી) ભાવનાને જણાવનારાં, તેવી તેવી ભાવનાઓથી પ્રતિબદ્ધ (યુક્ત) એવાં જે શાસ્ત્રો, તે ભાવનાશ્રુત, એટલે કે રાગાદિ દોષોના (૧) નિમિત્તોને, (૨) સ્વરૂપને, (૩) અને ફળને પ્રતિપાદન કરનારાં, જે શાસ્ત્રો તે ભાવનાશ્રુત, તેનો શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિપૂર્વક ગુરુ આદિની પાસે વિનયયુક્ત અભ્યાસ કરવો. આવાં સૂત્રો અર્થ સાથે કંઠસ્થ કરી લેવાં, સતત મુખપાઠ થઈ જવો તે ભાવનાશ્રુતપાઠ. અન્યથા=જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક આ મુખપાઠ કરવામાં ન આવે અને અવિધિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો અન્યાયથી મેળવેલા ધનની જેમ આ મુખપાઠથી આત્મકલ્યાણ થતું નથી. માટે વિધિપૂર્વક ભાવનાશ્રુતનો વારંવાર અર્થ સાથે મુખપાઠ બોલવો.

(૨) તીર્થશ્રવણ :-

આ પ્રમાણે ભાવનાશ્રુતનો પાઠ અર્થ સાથે કંઠસ્થ થયે છતે અને દરરોજ તેનું પરિશીલન થયે છતે રાગાદિ દોષો બરાબર ઓળખાઈ જાય છે. તેનાં નિમિત્તો સામે આવે ત્યારે સજાગ થવાનો અને તે રાગાદિના પ્રતિસ્પર્ધી નિમિત્તોનો પણ તે જાણકાર બની જાય છે. શરીરમાં જેમ મળો જામ થયા હોય તેમ આ રાગાદિ દોષો જામ થયા છે. તેને મૂળથી કાઢવાના જ છે. એવો કૃતનિશ્ચયી થઈને વારંવાર ભાવનાશ્રુતના પાઠ દ્વારા આ રાગાદિ દોષો રૂપી મળોને એવા પકવે છે કે જેથી “તીર્થશ્રવણ” રૂપ ઔષધિ મળતાં જ તે મળો મૂળથી દૂર થઈ જાય.

જો ભાવનાનાં પ્રતિપાદક સૂત્રોનો મુખપાઠ અને પ્રતિદિન તેનું પરિશીલન કર્યું ન હોય તો તીર્થશ્રવણરૂપ ઔષધ લેવા છતાં તે રાગાદિ દોષો મૂળથી દૂર થતા નથી તે કારણથી મુખપાઠ અને તેના અર્થપરિશીલન દ્વારા જ રાગાદિ દોષો દૂર કરી શકાય તેવા છે. રાગાદિ સ્વરૂપ ક્લેશો આત્મામાંથી દૂર નહીં થવાના કારણે તે તીર્થશ્રવણનો સમ્યગ્બોધ (જેના દ્વારા રાગાદિ દોષો મૂળથી દૂર થઈ જાય તેવું ફળ અપાવનાર એવો યથાર્થબોધ) થશે નહીં. જેમ શરીરમાં મળો જામ થયા હોય તો તેને પ્રથમ પકવવાની વિધિ કરાય છે અને પછી દૂર કરવાની વિધિ કરાય છે કે જેથી ક્યાંય અલ્પ પણ મળ રહી ન જાય. જો મળો પકવ્યા વિના રેચ લઈ તેને દૂર કરવાનું કામ કરવામાં આવે તો કામચલાઉ શાન્તિ થાય પરંતુ બીજાભૂત મળો હજુ હોવાથી કાલાન્તરે તે મળો વધતાં પુનઃ શરીરની સ્થિતિ બગાડે, તેની જેમ મુખપાઠ અને પરિશીલન વિનાનું આ “અપાઠ” એવું તીર્થશ્રવણ પણ રાગાદિ મળોને કાઢવામાં અપરિપાચિત=અપરિપકવ=પાક્યા વિનાના ઉપરછલા જ મલસંસન=મલોને કાઢવા તુલ્ય અણઘડ કાર્ય છે. કારણ કે આ રાગાદિ દોષો મૂળથી ન જવાના

૧૩૬

કારણે કાળાન્તરે આત્માની સ્થિતિને બગાડે. આવું જ્ઞાનીપુરુષોનું વચન હોવાથી પ્રથમ મુખપાઠ દ્વારા રાગાદિ દોષોનો પરિપાક કરવો વ્યાજબી છે.

“તીર્થશ્રવણ”=તીર્થ એટલે મહાસંવેગ પરિણામવાળા અને શાસ્ત્રોના અત્યંત પારગામી ગીતાર્થ એવા આચાર્ય મહારાજ, કે જેઓ પાસે પ્રસ્તુત ભાવના શ્રુતનાં સૂત્રોનો અને અર્થોનો એમ ઉભયનો સારો એવો બોધ છે. અને ગુરુ પાસે વારંવાર તેના પરિશીલન વડે ભાવનામાર્ગનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે અને ભાવનામાર્ગને જીવનમાં ઉતારી આત્મસાત્ કર્યો છે. ઈન્દ્રિયસુખોથી વિરક્ત છે. જેઓ મોહરાજાની સામે લડાઈના વ્યૂહને સારી રીતે જાણે છે રાગાદિ ભાવરોગોનું નિદાન, ઔષધ અને તેની ચર્ચાના સંપૂર્ણ જાણકાર છે એવા આચાર્ય તે તીર્થ કહેવાય છે. તેમની પાસે જિનેશ્વર પ્રભુની રાગાદિ ભાવમળોને કાઢનારી વાણી સતત સાંભળવી તે તીર્થશ્રવણ કહેવાય છે. અનુભવી અને ગીતાર્થ આચાર્યનું શરણ કરવાથી અને તેમની પાસે તીર્થશ્રવણ કરવાથી ભાવના શ્રુતનું વિશેષ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે. અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં સૂક્ષ્મ પણ સંદેહો દૂર થાય છે, ભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે, રાગાદિનાં નિમિત્તો આવે ત્યારે આત્મા મજબૂત રીતે ટકી શકે તેવો તૈયાર થઈ જાય છે, ભાવિમાં તેને પતનનો કોઈ ભય રહેતો નથી, કાળાન્તરે બીજાને પણ તારવામાં અવલંબન રૂપ બને છે.

અનીદ્રશાત્ = ઉપર કહેલા ગુણોયુક્ત જે આચાર્ય તે તીર્થ કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન એવા ગમે તે બીન અનુભવી પાસેથી તીર્થશ્રવણ કરવાથી તાત્વિક સમ્યગ્જ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી નથી. આત્મા સંદેહમાં પડી જાય, પોતાના સંદેહોનો યથાર્થ ઉત્તર તેઓ પાસેથી મળે નહીં, મોહની સામે વ્યૂહ ઘડતાં આવડે નહીં, અપૂરતા અર્થબોધથી જામ થયેલા રાગાદિ દોષો જાય નહીં, એક વાર નિષ્ફળ ગયા પછી હિંમત હારી જતાં ફરીથી સામનો કરવો અતિદુષ્કર બની જાય, માટે સંવેગી આચાર્ય પાસે જ તીર્થશ્રવણ કરવું.

તથા આ તીર્થશ્રવણ એક-બે વાર કરવું એમ નહીં પરંતુ “અસકૃત્ = વારંવાર કરવું. પ્રતિદિન કરવું. તેનાથી મેળવેલું યોગનું સામ્રાજ્ય મજબૂત બને, યોગનો પાયો એવો પાકો-નક્કર થઈ જાય કે જે આ આત્મામાં કુજ્ઞાનાદિને રહેવામાં મહાવિઘ્નરૂપ બને. રાગાદિના કારણે જે અનાદિકાળથી મિથ્યાજ્ઞાનાદિ છે, તેને અહીં રહેવું ભારે પડી જાય. નીકળે જ છુટકો, તે ટકી જ ન શકે, અને તે કુજ્ઞાનાદિ જવાથી આ આત્મા ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ મોહની સામે મજબૂત બનતો જાય.

આ પ્રમાણે ભાવનાશ્રુતના સૂત્રોનો મુખપાઠ, તથા તેના અર્થનું સાંગોપાંગ યથાર્થજ્ઞાન તીર્થશ્રવણ દ્વારા થયે છે તે આ આત્મા રાગાદિની સામે પાવરધો બને છે તે હવે શું કરવાનું ? (આત્મસંપ્રેક્ષણ) તે જણાવે છે :-

‘તતશ્ચ’=તદનન્તરં ચ “આત્મપ્રેક્ષણમ્” આત્મનઃ પ્રકર્ષેણ ઈક્ષણમ્=નિરૂપણમિત્યર્થઃ । કથમ્ ? इत्याह-“अतिनिपुणम्” इति स्वतः परतः स्वभावादिभिः । “दोषापे-क्षया”=दूषयन्तीति दोषाः-रागादयः तदपेक्षया “किमयं रागबहुलो, मोहबहुलो, द्वेषबहुलो वा” अत्युत्कटदोषप्रतिपक्षभावनाभ्यासोपपत्तेः । । इति गाथार्थः । ॥ ५२ ॥

૧૩૭

(૩) આત્મસંપ્રેક્ષણ :-

અન્ધિભેદવાળા પ્રવૃત્તયોગીને ચતુઃશરણગમનાદિ પછી ભાવનાશ્રુતના પાઠથી તેના અર્થબોધથી, અને પુનઃ પુનઃ તીર્થશ્રવણથી ક્લિષ્ટ કર્મોનો અપગમ થયો છે, ભૂમિકા મજબૂત બની છે, મોહરાજા સામે લડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે, યોગસામ્રાજ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું છે, આત્માએ રાગાદિને બરાબર ઓળખી લીધા છે, તેનાં કારણોને પણ જાણી લીધાં છે, તેના તાપને-સ્વરૂપને અને જો પ્રતિકાર કરવામાં ન આવે તો આવનારાં માઠાં ફળોને પણ જાણી લીધાં છે, આ મોહરાજા લુચ્ચો છે, દગાબાજ યુદ્ધવાળો છે, તેની સામે લડવાનું છે, એટલે ભાવનાશ્રુત પાઠ અને તીર્થશ્રવણમાત્રથી પ્રાપ્ત બળ પર્યાપ્ત નથી, તેના માટે હજુ વ્યૂહરચના કરવાની જરૂર છે, જો કાળજીપૂર્વક કામ લેવામાં ન આવે તો આટલા સુધી આવેલી સ્થિતિ હારી જવાય, મોટી સ્ટીમરમાં નાનું કાણું પણ ડુબાડનાર બને, નાના તણખલાની આગ પણ આખા ઘરને બાળી નાખે, માટે મારા આત્મામાં ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા દોષો છે ? તેની હું ગવેષણા કરું ? આ આત્મા એકાન્તમાં બેસીને આવો વિચાર કરે છે. શ્રુતપાઠ અને તીર્થશ્રવણથી આ મારો આત્મા જ્ઞાનયોગી બનેલ છે. આત્મવિચારણામાં પાવરધો બનેલ છે. તીર્થભૂત આચાર્યનું અવલંબન સ્વીકારેલ છે. હવે જરા પણ ભય નથી. બીજભૂત દોષોને કાઢવા માટે તે દોષો ગુપ્તપણે પણ રહ્યા હોય તો એની ગવેષણા કરવી આવશ્યક છે. એથી ત્યારબાદ=શ્રુતપાઠ અને તીર્થશ્રવણથી પરિપક્વ બન્યા બાદ એકાન્તમાં પોતાના આત્માનું પ્રકર્ષે કરીને ઈક્ષણ કરવું અર્થાત્ નિરીક્ષણ કરવું, તે જ ઉચિત છે.

જો કે આ આત્મનિરીક્ષણ કરનાર આત્મા જ્ઞાનયોગી છે. એટલે ભૂલ થવાનો ભય પ્રાયઃ નથી. છતાં મોહના સુભટો લુચ્ચા છે. હોય શત્રુ અને દેખાય મિત્ર જેવા એટલે ભદ્રિક ભાવે આ આત્મા થાપ ન ખાઈ જાય માટે “અતિનિપુણપણે” ચતુરાઈથી આત્મનિરીક્ષણ કરવું. ઘણી વખત પ્રશસ્તના નામે અપ્રશસ્ત આચરણ થતું હોય, શાસન પ્રભાવનાના નામે સ્વપ્રભાવના કરાતી હોય, પર જીવોને સંસારમાંથી તારવાના બહાને શિષ્ય પરિવારનો મોહ પોષાતો હોય, જ્ઞાનાદિ યોગોની સાધનાના બહાને વિગઈઓનું સેવન થતું હોય. ભક્તિના નામે સંપર્ક વધતો હોય, સેવાના નામે મોહપોષક કામો કરાતાં હોય. આ બધું અતિનિપુણતાપૂર્વક બારીકાઈથી સ્વયં અંદર નિરીક્ષણ કરે તો જ તેને સમજાય. માટે આચાર્યશ્રીએ “અતિનિપુણતા” પૂર્વક આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું જણાવ્યું છે.

તથા મારા સ્વભાવો એટલે બોલવાના, વર્તવાના, હાવભાવના, ક્રોધાદિ કષાયના તથા ક્ષમાદિ ગુણો સંબંધી મારા સ્વભાવો કેવા છે ? તેનો સ્વતઃ=પોતાની રીતે બોધ કરવો. જાણકારી મેળવવી. પ્રસંગો આવે ત્યારે હું કેટલો સ્થિર રહું છું ? કેટલો કષાયને પરવશ થાઉં છું ? તે સ્વભાવો દ્વારા પોતે પોતાની ગવેષણા કરવી તથા મારા સહવર્ત્તીઓમાં, સમુદાયમાં, પરિવારમાં, સમાજમાં, અને ઈતરલોકોમાં મારી છાપ કેવી છે ? મારા સ્વભાવો વિષે લોકો શું મત આપે છે ? એમ પરતઃ=પરથી પણ આત્મગવેષણા કરવી. કારણ કે આપણે આપણા આત્માના દોષો કાઢવા જ છે. ઘણી વખત પોતાને પોતાના દોષો સ્વતઃ ન પણ જણાય તથા મોટા દોષો નાના દેખાય. માટે પરતઃ પણ સ્વસ્વભાવાદિના દોષોનું નિરીક્ષણ અવશ્ય કરવું. આત્માને દૂષિત કરે-મલીન કરે-કર્મબંધોમાં ઝકડાવે

૧૩૮

તે દોષ કહેવાય છે. તે રાગાદિ (રાગ-દ્વેષ અને મોહ (અજ્ઞાન) આ ત્રણ મુખ્ય) દોષો છે. તે દોષોની તપાસ કરવાની અપેક્ષાએ આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવું.

શું આ હું રાગબહુલ છું ? કે શું હું મોહબહુલ (અજ્ઞાનબહુલ) છું કે શું હું દ્વેષબહુલ છું ? જુઓ કેવી જ્ઞાનયોગીની આત્મગવેષણા! પોતે પોતાનામાં જ ઊંડો ઊતરે છે. રાગાદિ દોષો અનાદિના છે. તે હશે ત્યાં સુધી વીતરાગ બનાશે નહીં, આજ સુધી મેં મારા દોષોમાં દોષપણું જ માન્યું નથી. કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ કરવો-સ્નેહ બાંધવો એ તો જીવનનું સૌભાગ્ય માન્યું હતું, વૈરીનું વૈર વાળવું એ તો કર્તવ્યતા માની હતી. અબ્રહ્મ અને ષડ્ઋસભોજન એ તો જીવનનો આનંદ માન્યો હતો. અનીતિ-અન્યાય-અને ઠગબાજીથી પણ ધનોપાર્જનતા એ તો જીવનનો લ્હાવો માન્યો હતો-આ બધું મિથ્યામતિ રૂપ છે. દોષરૂપ છે એમ હવે મને નજરે ચડ્યું છે. જે દોષોએ મને ભાન ભુલાવ્યું તેની હવે દયા કેમ રખાય ? અનાદિ કાળથી આત્માના એકેક આત્મપ્રદેશમાં જેનાં મૂળીયાં ઊંડાં ગયેલાં છે તેવા ઉલ્કટ=બળીયા દોષોને પણ દૂર કરી નાખે તેવી તેના પ્રતિપક્ષભૂત ભાવનાઓનો સૂત્રપાઠ અને તેનો સમ્યક્ અર્થપાઠ સહાયકપણે હવે મને પ્રાપ્ત થયો છે. જો શત્રુના પ્રતિપક્ષભૂત મિત્રગણની સહાયતા મને મળી છે, છતાં જો હું શત્રુની સામે યુદ્ધ ન ખેલું તો પ્રાપ્ત થયેલું આ યોગસામ્રાજ્ય હું હારી જાઉં. શત્રુ લુચ્ચો છે. હું અનંતીવાર હાર્યો છું. મેં યોગીનો વેષ બહુવાર લીધો પરંતુ યોગદશા પ્રાપ્ત ન કરી. હવે શત્રુઓને બરાબર પકડી લઉં અને નિગૂહીત કરું. ઈત્યાદિ ॥૫૨॥

અવતરણ :- ઇહ દોષાપેક્ષયેત્યુક્તં ઇતિ દોષાણામેવ સ્વરૂપમાહ-અહીં ૫૨ મી ગાથામાં “દોષાપેક્ષયા” આ પ્રમાણે કહ્યું છે. માટે દોષોનું જ સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી જણાવે છે :-

‘રાગો દોસો મોહો, ‘એ’ એત્યાયદૂસણાદોસા ।

‘કમ્મોદયસંજણિયા, ‘વિણ્ણોયા ઔયપરિણામા ॥૫૩॥

રાગો દ્વેષો મોહ એતે “અત્ર”=પ્રક્રમે આત્મદૂષણા દોષાઃ, એતે ચ સ્વરૂપતઃ કર્મોદયસંજનિતા વિજ્ઞેયા આત્મપરિણામાઃ સ્ફટિકસ્યેવ રાગાદય ઇતિ। તત્રાભિષ્વઙ્ગ-લક્ષણો રાગઃ, અપ્રીતિલક્ષણો દ્વેષઃ, અજ્ઞાનલક્ષણો મોહ, ઇતિ એતે ચાત્મકર્મપર-માણુતત્સ્વભાવતયા તત્ત્વતો દ્વન્દ્વજા ધર્માઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૫૩ ॥

ગાથાર્થ :- અહીં રાગ-દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ આત્માને દૂષિત કરનારા દોષો છે. પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયથી થયેલા, આત્માના આ ત્રણ વૈભાવિક પરિણામો છે. ॥૫૩॥

ટીકાનુવાદ :- આ આત્મા સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ છે. અનંતજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને વીર્યાદિ ગુણો રૂપી સ્વતઃ સફેદાઈવાળો છે. જેમ સ્ફટિકમાં સફેદાઈ પોતાની સ્વતઃ છે, સુવર્ણમાં પીળાશ સ્વતઃ છે. તેમ આત્મામાં ગુણો રૂપી સફેદાઈ સ્વતઃ છે. સ્ફટિકની આગળ-પાછળ ધરેલાં લાલ-લીલાં પીળાં ફૂલો સ્ફટિકની સફેદાઈને ઢાંકે છે અને લાલ-લીલા-પીળા રંગો બતાવે છે, તેમ રાગ, દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ દોષો આત્માના જ્ઞાનાદિગુણોને ઢાંકે છે, આત્માને વિભાવદશામય બનાવે છે. જો કે ફૂલોના સંપર્કથી સ્ફટિકની સફેદાઈ નાશ પામી જતી નથી માત્ર અવરાઈ જાય છે. તેમ રાગાદિથી આત્માના

૧૩૯

ગુણો વિનષ્ટ થતા નથી પરંતુ આવૃત્તમાત્ર બની જાય છે. સત્તાગત તો રહે જ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રસંગે રાગ-દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ આત્માને દૂષિત કરનાર છે. માટે દોષો કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- “રાગ અને દ્વેષ” એ મોહના જ ભેદો છે. તો મોહ પૃથગ્ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર :- જ્યાં જ્યાં “રાગ અને દ્વેષ” કહીને “મોહ” જુદો કહેવાય. ત્યાં મોહ એટલે અજ્ઞાન સમજવું.

પ્રશ્ન:- આ રાગ-દ્વેષ અને મોહ એ છે શું ?

ઉત્તર :- પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોના ઉદયથી સંજનિત (ઉત્પન્ન થયેલા) એવા આ રાગાદિ આત્માના પરિણામો જ છે. અધ્યવસાયો જ છે. સ્ફટિકમાં જેમ લાલ-લીલા-પીળા રંગો પ્રતિભાસિત થાય છે તેમ પરદ્રવ્યકૃત આત્માના જ પરિણામો છે.

પ્રશ્ન :- રાગ-દ્વેષ અને મોહનો અર્થ શું ?

ઉત્તર :- ત્યાં (૧) આસક્તિ એ રાગનું લક્ષણ છે. (૨) અપ્રીતિ એ દ્વેષનું લક્ષણ છે અને (૩) અજ્ઞાન એ મોહનું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન :- આ રાગ-દ્વેષ અને મોહ આત્મામાંથી પ્રગટ થાય છે ? કે કર્મસ્કંધોમાંથી ?

ઉત્તર :- આત્મામાં અને કર્મપરમાણુઓમાં એમ ઉભયમાં તેવો તેવો સ્વભાવ જ છે. એકમાં પરિણામ્ય અને બીજામાં પરિણામક સ્વભાવ હોવાના કારણે તાત્ત્વિક રીતિએ આ રાગાદિ પરિણામો દ્વન્દ્વજન્ય (ઉભયજન્ય) છે.

આ આત્માએ પૂર્વે કર્મણવર્ગણના સ્કંધો બાંધ્યા છે. તેમાં રાગ-દ્વેષ અને મોહ લાવવાની પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ-પ્રદેશ રૂપે પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી છે. તે કર્મો ઉદયકાળ પાકતાં ઉદયમાં આવે છે. તે ઉદિત કર્મોમાં “આત્માને રાગાદિ ઉત્પન્ન કરવા” એવો પરિણામક સ્વભાવ છે. અને આત્મામાં તે રાગાદિપણે પરિણામ પામવું એવો પરિણામ્ય સ્વભાવ છે. જેમ ફૂલથી સ્ફટિકમાં પ્રતિબિંબ પડે છે દીવાલમાં પડતું નથી, અગ્નિથી તૃણ બળે છે પથ્થર બળતો નથી અને તૃણને અગ્નિ જ બાળે છે જળ બાળતું નથી એટલે જેમ તૃણમાં દાઘ અને અગ્નિમાં દાહકસ્વભાવ છે. તેમ આત્મામાં પરિણામ્ય સ્વભાવ છે અને કર્મોમાં પરિણામક સ્વભાવ છે. માટે જ કર્મોદયના નિમિત્તે આત્મામાં રાગાદિ પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે.

આચાર્યશ્રી આ કથનથી જ સમજાવે છે કે જૈનદર્શનમાં આત્મા નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, પરિણામી છે. પરંતુ એકાન્તે નિત્ય યા એકાન્તે અનિત્ય નથી, ભિન્ન યા અભિન્ન નથી. અન્યદર્શનકારો જે આ એકાન્ત કલ્પે છે તે યુક્તિસંગત નથી. અન્ય દર્શનકારો તો એકાન્તવાદી હોવાથી એકાન્તવાદને માને, પરંતુ જૈનદર્શન પામેલા પણ કેટલાક મતાવલંબીઓ આ આત્માને દેહથી એકાન્તે ભિન્ન યા એકાન્તે નિત્ય રૂપ આગળ ધરી યોગીઓને જ યોગ્ય એવા સમયસારાદિ ગ્રન્થોનો આધાર લઈને એકાન્તનિશ્ચયની પ્રરૂપણા જોરશોરથી કરે છે તે, તથા એકાન્ત અભિન્ન અને એકાન્ત અનિત્ય રૂપને આગળ કરી એકાન્ત વ્યવહારમાં જ રાચ્યામાચ્યા રહે છે. તે પણ ઘણા દુઃખની બીના છે. સમ્યગ્જ્ઞાનના

૧૪૦

અભાવે આવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. પૂજ્ય આનંદધનજી, પૂજ્ય દેવચંદજી અને પૂ. યશોવિજયજી મ. સાહેબોએ તેઓનાં બનાવેલાં સ્તવનોમાં આ ભાવ ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રદર્શિત કર્યો છે. આત્માર્થી આત્માઓએ એકાંત મતાવલંબન ત્યજીને આત્મકલ્યાણ માટે આવાં સ્તવનો નિહાળવાં અત્યંત જરૂરી છે. ॥૫૩॥

અવતરણ :- કર્મોદયજનિતા इत्युक्तम्, अतः कर्मस्वरूपमाह:-

આ રાગાદિ પરિણામો કર્મોના ઉદયથી જનિત છે, એમ કહ્યું છે. તેથી કર્મોનું સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી હવે જણાવે છે :-

‘कम्मं च चित्तपोग्गलरूवं, जीवस्सणाई संबद्धं ।

‘मिच्छत्ताइनिमित्तं, णाणमतीयकालसमं ॥ ૫૪ ॥

“કર્મ ચ”=જ્ઞાનાવરણીયાદિ। કિમ્ ? इत्याह- “चित्तपुग्गलरूवं”=જ્ઞાનાદ્યવ-
બન્ધકસ્વભાવવિચિત્રપરમાણુરૂપં, “जीवस्य”=આત્મનઃ “अनादिसम्बद्धं”=તત્તસ્વ-
ભાવતયા પ્રવાહતોડનાદિસંજ્ઞાતમિત્યર્થઃ। एतच्च “मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमाद-कषाय-
योगा बन्धहेतवः”(तत्त्वार्थ अ. ८, सूत्र-१)इति वचनात्, “न्यायेन”=નીત્યા,
“अतीत-कालसमम्” = અતીતકાલતુલ્યમ્। इति गाथार्थः। ॥ ૫૪ ॥

ગાથાર્થ :- કર્મ એ ચિત્ર-વિચિત્ર પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. જીવની સાથે અનાદિ કાળથી જોડાયેલું છે. મિથ્યાત્વાદિ નિમિત્તોથી બંધાય છે. અને ન્યાયપૂર્વક અતીત કાળની સમાન છે. અથવા દષ્ટાન્તથી અતીતકાળની તુલ્ય છે. ॥ ૫૪ ॥

ટીકાનુવાદ :- રાગાદિ દોષો એ કર્મોદયજનિત આત્મપરિણામ છે એમ ૫૩ મી ગાથામાં કહ્યું. એટલે પ્રશ્ન થાય છે કે “કર્મ” એ શું વસ્તુ છે ? “આત્મા” શું વસ્તુ છે ? એ બન્નેનો સંબંધ કેવો છે ? ક્યારથી આ સંબંધ થયો છે ? કોનાથી આ સંબંધ થયો છે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા આચાર્યશ્રી ૫૪ થી ૫૮ ગાથા સુધીમાં કર્મવાદ અને આત્મવાદનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવે છે.

આ સમસ્ત વિશ્વમાં પુદ્ગલદ્રવ્ય ઠસોઠસ ભરેલું છે. જેમાં પરમાણુઓનું પૂરણ-ગલન (આવવું અને જવું, જોડાવું અને વિખરાવું) બને તે પુદ્ગલદ્રવ્ય કહેવાય છે. આ નિર્જીવ છે. વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાણું છે. રૂપી છે. રજકણોની જેમ અણુસમૂહ રૂપ છે. અણુઓના સમૂહને “સ્કંધ” કહેવાય છે. એકેક સ્કંધમાં બે અણુઓના સમૂહથી યાવત્ સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અને અનંત અણુઓના સમૂહો પણ હોય છે. તેથી તેના વર્ગીકરણ રૂપે જૈનશાસ્ત્રોમાં આઠ ભેદો જણાવેલ છે જેને ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈજસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા-મન-અને કાર્મણ એમ આઠ વર્ગણાઓ કહેવાય છે. જો કે કમ્પયરિ આદિ ગ્રન્થોમાં ધ્રુવાચિત્ત-અધ્રુવાચિત્ત વગેરે અધિક વર્ગણાઓ પણ કહી છે. તો પણ પ્રાકરણિક ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ એવી આ આઠ વર્ગણા અહીં જણાવી છે. ૫૪થી ૫૬ની વર્ગણાઓ અનંતાનંત અધિક અધિક પરમાણુઓની બનેલી છે. તેમાંની આઠમી કાર્મણ વર્ગણાના અણુઓ “કર્મ” બનવાને યોગ્ય છે. તેથી જ તેને “કાર્મણ” = કર્મ બનવાને યોગ્ય વર્ગણા કહેવાય છે.

૧૪૧

મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-અને યોગ આ પાંચ કર્મબંધનાં કારણો છે. જ્યારે આત્મામાં ઉપરોક્ત મિથ્યાત્વાદિ કારણો પ્રગટ થાય છે. ત્યારે તેનાથી આ આત્માને કાર્મણવર્ગણાના અણુઓનો સમૂહ ચોંટે છે. એકમેક થાય છે. અને ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે. કોઈ અણુસમૂહ જ્ઞાનને ઢાંકવાના સ્વરૂપે, કોઈ અણુસમૂહ દર્શનને આવરવાના સ્વભાવે, એમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે પરિણામ પામતા કર્મ પરમાણુઓ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય આદિ અનેક નામે વ્યવહારાય છે. જેના સામાન્યથી મૂળથી ૮ અને ઉત્તર ૧૫૮ ભેદો છે. આ કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોના અવબંધક=પ્રતિબંધક= આવારક સ્વભાવવાળા હોવાથી ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વરૂપવાળા છે. તેના ભિન્નભિન્ન સ્વભાવોને લીધે જ અનેક ભેદો છે. પહેલાં એ કાર્મણવર્ગણા કહેવાય છે. આત્મા સાથે ચોંટ્યા પછી તેને જ કર્મ કહેવાય છે. જેમ દુનિયામાં હવાની અંદર ઊડતી ધૂળને રજ કહેવાય છે. પરંતુ તે જ રજ તૈલાદિના ડાઘવાળા વચ્ચેને લાગે અને વચ્ચેની સાથે એકમેક થઈ જાય ત્યારે તેને મેલ કહેવાય છે. રજ જ મેલ બને છે. તેમ કાર્મણવર્ગણા જ કર્મ બને છે. દૂધ-સાકર, લોહ-અગ્નિ, જેમ એકમેક થાય છે. તેમ આત્મા અને કર્મ એકમેક થાય છે. આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે કર્મો વ્યાપ્ત થાય છે.

આત્માને આ કર્મ ક્યારથી લાગ્યું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મૂળમાં જ આપ્યો છે કે = આત્મા પણ અનાદિ છે. કર્મ પણ અનાદિ છે. અને આત્મા-કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિનો છે. જીવમાં પરિવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે. રાગાદિ કષાયોના સ્વભાવો છે. તથા કાર્મણ વર્ગણામાં તે તે કર્મરૂપે પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ છે. એમ ઉભયમાં બન્ધક બન્ધ્ય એવા તે તે સ્વભાવો હોવાના કારણે પ્રવાહથી આ કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ છે. પાણી અને માટીમાં જેમ ઓગાળવાનો, અને ઓગાળવાનો સ્વભાવ છે. પાણીમાં માટીને બદલે પથર નાખો તો ન ઓગળે, અને માટીને પાણીને બદલે પૃથ્વી ઉપર મૂકો તો ન ઓગળે-અર્થાત્ ઉભયમાં તેવો તેવો સ્વભાવ છે. તેની જેમ જીવ-કર્મમાં પણ બન્ધ્ય-બંધક સ્વભાવ હોવાથી કર્મ વડે આત્મા બંધાય છે.

જ્યારે જે રાગાદિ પરિણામ આવ્યા ત્યારે તેનાથી તે કર્મ બંધાયું. માટે તે તે વિવક્ષિત કર્મ સાદિ છે. પરંતુ જ્યારે એક કર્મ બંધાયું ત્યારે પણ તેની પાસે પૂર્વબદ્ધ કર્મ તો હોય જ છે, તે કર્મ જ્યારે બંધાયું ત્યારે પણ તેની પૂર્વકાળમાં બાંધેલું કર્મ તો જીવ પાસે હતું જ, માટે પ્રવાહથી કર્મનો સંબંધ ન્યાયની રીતિએ અનાદિ છે. એટલે કે આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિનો માનવો એ જ વાત ન્યાયપૂર્વકની છે. જેમ અતીતકાળ અનાદિ છે. પ્રતિદિન એકેક દિવસ ઊગે છે અને આથમે છે એટલે તે દિવસને આશ્રયી સાદિ છે. છતાં ભૂતકાળ અનાદિ છે. તેની જેમ કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ છે. આ દષ્ટાન્ત ગ્રંથકારશ્રી આ પછીની ૫૫ મી ગાથામાં વધારે ખોલે છે, એટલે ત્યાંથી જ જોઈએ.

અહીં મૂળગાથામાં *ગાણ* એવું જે પદ છે તેનો અર્થ આચાર્યશ્રીએ *ન્યાયેન=નીત્યા* એવો કરેલ છે. તે રીતે પણ અર્થ સંગત થાય છે. છતાં જો *જ્ઞાતેન* અર્થ કરીએ તો પણ અર્થ સંગતિ થાય છે. દષ્ટાન્ત વડે આ કર્મસંબંધ અતીતકાલસમાન છે. ॥ ૫૪ ॥

૧૪૨

અવતરણ :- તદ્ ભાવનાયૈવાહ :-

પ્રવાહથી કર્મ અતીતકાલતુલ્ય છે. તે કથનને સમજાવવા માટે કહે છે :-

‘અણુભૂયવત્તમાણો, સૈવ્વો વૈસો પૈવાહઓઽનાદી’ ।

‘જહ ત્હ કમ્મં ણેયં, કંયકત્તં વૈત્તમાણસમં ॥ ૫૫ ॥

“અનુભૂતવર્તમાનઃ” ઇતિ, અનુભૂતં-પ્રાપ્તં વર્તમાનત્વં યેન સઃ તથા સર્વો-ઽપિ “ઁષઃ”=અતીતકાલઃ પ્રવાહતોઽનાદિઃ કાલશૂન્યલોકાસમ્ભવાત્ । “યથા” ઇતિ ઉદાહરણોપન્યાસાર્થઃ । તથા કર્મ જ્ઞેયમિતિ દાર્ષ્ટાન્તિકયોજના પ્રવાહતોઽનાદીત્યર્થઃ । ભાવાર્થમાહ-કૃતકત્વં કર્મણો વર્તમાનસમં, વર્તમાનતુલ્યમ્ । યથા હિ-યાવાનતીતઃ કાલસ્તેન સર્વેણ વર્તમાનત્વમનુભૂતમ્, અથ ચ પ્રવાહાપેક્ષ્યાઽનાદિઃ, એવં યાવત્ કિચ્છિત્ કર્મ તત્ સર્વં કૃતકમ્ અથ ચ પ્રવાહાપેક્ષ્યાઽનાદિ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥૫૫ ॥

ગાથાર્થ :- અથવા અનુભવી છે વર્તમાનાવસ્થા જેણે એવો આ સર્વ અતીત કાળ પ્રવાહથી જેમ અનાદિ છે. તેમ કર્મ પણ અનાદિ છે એમ જાણવું. કર્મોમાં જે કૃતકપણું છે, તે વર્તમાનતુલ્ય છે. ॥ ૫૫ ॥

ટીકાનુવાદ :- જેટલો જેટલો અતીતકાળ ગયો છે તે તમામ અતીતકાળ એક વખત “વર્તમાન” અવસ્થાને પામ્યો છે. દાખલા તરીકે અત્યારે વિક્રમ સંવત ૨૦૫૦ ચાલે છે. તેની પૂર્વ વીતી ગયેલાં ૨૦૪૯-૨૦૪૮-૨૦૪૭-૨૦૪૬-૨૦૪૫ વગેરે વર્ષો અત્યારે ભૂતકાળ કહેવાય છે. પરંતુ તે વર્ષો જ્યારે જ્યારે શરૂ થયાં હતાં ત્યારે ત્યારે તે વર્તમાન જ હતાં, પછીથી ભૂતકાળ બન્યાં છે. એટલે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જેટલો ભૂતકાળ ગયો છે તે તમામ ભૂતકાળે એક વખત વર્તમાનાવસ્થા અનુભવી છે. પ્રાપ્ત કરી છે. એટલે તે સાદિ છે. છતાં તે સઘળો ભૂતકાળ પ્રવાહથી અનાદિ છે. કારણ કે કાલ વિનાનો આ લોક (સંસાર) કદાપિ સંભવતો નથી. “યથા” શબ્દ ઉદાહરણ બતાવવા માટે છે. જેમ વીતેલો અતીતકાળ વિવક્ષિત વર્ષના વર્તમાન કાળે સાદિ હોવા છતાં પણ પ્રવાહથી અનાદિ છે. તેમ કર્મ પણ વિવક્ષિત કર્મને આશ્રયી સાદિ હોવા છતાં પણ પ્રવાહથી અનાદિ છે. આ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાન્તિકની યોજના સમજી લેવી.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે :- જેમ કોઈ પણ વર્ષ વર્તમાનરૂપ હતું. તેમ કોઈ પણ કર્મ જીવવડે જ્યારે કરાયું, ત્યારે તે કર્મ વર્તમાન કાળની તુલ્ય કૃતક કહેવાય છે, અર્થાત્ સાદિ કહેવાય છે, પ્રત્યેક વર્ષો વર્તમાન સ્વરૂપે બનતાં હોવાથી જેટલો અતીતકાળ ગયો છે તે સર્વ અતીતકાળ વડે વર્તમાન અવસ્થા અનુભવાઈ છે છતાં પ્રવાહની અપેક્ષાએ તે અતીતકાળ અનાદિ છે. એ પ્રમાણે જે કોઈ કર્મ જીવ વડે કરાયું છે, તે કર્મ જ્યારે કરાયું ત્યારે તે સર્વ કર્મ કૃતક-જન્ય-સાદિ-ઉત્પત્તિવાળું હોવા છતાં પણ પ્રવાહાપેક્ષાએ તે કર્મ અવશ્ય અનાદિ જ છે. ॥ ૫૫ ॥

૧૪૩

અવતરણ :- ઇહૈવાઽઽશઙ્કાશોષપરિજિહીર્ષયાહ :-

અહીં આ કર્મની જ બાબતમાં કેટલીક આશંકાઓ દૂર કરવા માટે જણાવે છે.

૧ મૂત્તેણમમૂર્ત્તિમઓ, ૨ ઉવઘાયાણુગર્હા ૩ વિ ૪ જુજ્જંતિ ।

૫ જહ ૬ વિણ્ણાણસ્સ ૭ ઇહં, ૮ મઠ્ઠિરાપાણોસહાદીહિં ॥૫૬॥

“મૂત્તેન” = કર્મણા “અમૂર્ત્તિમતઃ” = જીવસ્ય, કિમ્ ? ઇત્યાહ = ઉપઘાતાનુ-ગ્રહાવપિ યુજ્યેતે, અન્યત્ર તથોપલમ્ભાદિત્યભિપ્રાયઃ । નિદર્શનમાહ-યથા વિજ્ઞાનસ્ય “ઇહ” = લોકે “મઠ્ઠિરાપાણોષધાદિભિઃ” = મઠ્ઠિરાપાણોષધાદિનુગ્રહઃ । બ્રાહ્મ્યાદ્યૌષધાદિનુગ્રહઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૫૬ ॥

ગાથાર્થ :- જેમ અમૂર્ત એવા જ્ઞાનને મૂર્ત એવા મઠ્ઠિરાપાણ અને બ્રાહ્મી આદિ ઔષધ વડે ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થાય છે. તેમ અહીં અમૂર્ત એવા જીવને મૂર્ત એવા કર્મ વડે ઉપઘાત-અનુગ્રહ પણ ઘટી શકે છે. ॥૫૬॥

ટીકાનુવાદ :- જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે, તે સમજાવ્યું. પરંતુ હવે એક સવાલ એ થાય છે કે એ કર્મ મૂર્ત છે, વર્ણાદિવાણું છે, રૂપી છે, અને આત્મા અમૂર્ત છે, વર્ણાદિથી રહિત છે, અરૂપી છે, તેથી જેમ આકાશ અમૂર્ત છે તેને મૂર્ત એવા પત્થરથી ઉપઘાત અને પુષ્પમાળાથી અનુગ્રહ થતો નથી, તેમ કર્મ મૂર્ત હોવાથી શુભાશુભ કર્મ વડે અમૂર્ત એવા આત્માને ઉપઘાત-અનુગ્રહ કેમ ઘટે ?

તેનો ઉત્તર આચાર્ય મહારાજશ્રી આ ગાથામાં આપે છે કે જેમ વિજ્ઞાન=બુદ્ધિ અમૂર્ત છે છતાં મઠ્ઠિરાપાણથી તેને ઉપઘાત થાય છે અને બ્રાહ્મી આદિ ઔષધિઓથી તેને અનુગ્રહ થાય છે. તેમ કર્મ વડે આત્માને ઉપઘાત-અનુગ્રહ થાય છે. પત્થર અને પુષ્પમાળા વડે જ અમૂર્ત એવા આકાશને જે ઉપઘાત-અનુગ્રહ થતો નથી એમ દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે તે બરાબર છે. પરંતુ તે ઉપઘાત-અનુગ્રહ નહીં થવામાં મૂર્ત-અમૂર્તપણું કારણ નથી. પરંતુ આકાશ એ ચૈતન્યવિનાનું નિર્જીવ દ્રવ્ય છે એ સાચું કારણ છે. જે સચેતન હોય તેને જ ઉપઘાત-અનુગ્રહ થાય, નિર્જીવમાં જ્ઞાનસંજ્ઞા જ નથી તેથી આકાશને ઉપઘાત-અનુગ્રહ થતો નથી. પરંતુ આકાશ અમૂર્ત હોવાથી ઉપઘાત-અનુગ્રહ થતો નથી. એમ નથી. માટે વિજ્ઞાનની જેમ અમૂર્ત એવા આત્માને પણ મૂર્ત એવા કર્મથી ઉપઘાત-અનુગ્રહ થાય છે.

શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. મૂર્ત એવા કર્મ વડે અમૂર્ત એવા આત્માને થાય છે. શું થાય છે ? ઉપઘાત અને અનુગ્રહ પણ થાય છે. કારણ કે બીજી જગ્યાએ (બુદ્ધિ આદિ બીજા અમૂર્ત પદાર્થમાં) તેમ=ઉપઘાત-અનુગ્રહ દેખાય છે. ક્યાં દેખાય છે ? તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-જેમ વિજ્ઞાનને આ લોકમાં મઠ્ઠિરાપાણ વડે ઉપઘાત અને બ્રાહ્મી આદિ ઔષધિઓ વડે અનુગ્રહ દેખાય છે. તેમ કર્મ વડે જીવને ઉપઘાત-અનુગ્રહ પણ સમજી લેવા. ॥૫૬॥

૧૪૪

અવતરણ :- પ્રસ્તુતનિગમનાયાહ-

પ્રસ્તુત એવા કર્મની બાબતમાં નિગમન (સિદ્ધ થયેલ નિર્ણય) માટે જણાવે છે કે :-

‘એવમણાદી’^૬ ‘એસો’,^૭ ‘સંબંધો’^૮ ‘કંચણોવલાણં’^૯ વૈ ।

‘એયાણમુવાણં’,^{૧૦} તહ ‘વિ’^{૧૧} ‘વિઓગો વિ’^{૧૨} હૈવઙ્ ત્તિ ॥ ૫૭ ॥

“એવમ્”=ઉક્તન્યાયાદ્ અનાદિરેષ સમ્બન્ધઃ । નિદર્શનમાહ-કાચ્છનોપલયોરિવ, નિસર્ગમાત્રતયોદાહરણમ્, “એતયોઃ”=ઙ્ઙિતિ જીવકર્મણોઃ યદ્યપ્યેવમ્ “ઉપાયેન”=સમ્યગ્દર્શનાદિના તથાપિ વિયોગોઽપિ ભવતિ, ક્ષારમૃત્પુટપાકાદિના કાચ્છનો-પલયોરિવ । ઙ્ઙિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૫૭ ॥

ગાથાર્થ :- કંચન અને માટીની જેમ જીવ-કર્મનો આ સંબંધ આ રીતે અનાદિ છે. તો પણ ઉપાય વડે આ બન્નેનો વિયોગ પણ અવશ્ય થાય છે. ॥ ૫૭ ॥

ટીકાનુવાદ :- ગાથા ૫૪-૫૫માં જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિનો છે. એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તેને આશ્રયીને પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “જેનો સંબંધ અનાદિનો હોય તેનો સંબંધ ભાવિમાં પણ અનંતકાળ જ રહે.” અર્થાત્ જીવ-કર્મ છુટા ન પડે. અને તેથી જીવનો મોક્ષ થવો જોઈએ નહીં. જેમ અભવ્ય જીવોમાં અભવ્યપણું અનાદિનું છે માટે અનંતકાળ રહે છે. તેમ જીવ-કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી અનંતકાળ રહેવો જોઈએ. તેથી જીવની મુક્તિની વાત અઘટિત છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારશ્રી આપે છે કે “જેનો સંબંધ અનાદિનો હોય તેનો સંબંધ ભાવિમાં પણ અનંતકાળ જ રહે” એવો નિયમ નથી. અર્થાત્ આ નિયમ વ્યભિચારયુક્ત છે. જેમ “કંચન-માટી”નો સંબંધ અનાદિ છે. છતાં ખાર અને માટીના પુટપાકાદિ વડે તે સંબંધનો અંત આવી શકે છે. તેમ જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીની ઉપાસના અને સમતાભાવ રૂપ સામાયિકની આરાધનાવડે અંત આવી શકે છે. જો કે અહીં “કંચન-અને ઉપલ”નો સંબંધ જે અનાદિ કહ્યો છે તેમાં વિચારણા કરતાં ખરેખર તે અનાદિ સંબંધ નથી, કારણ કે બન્ને પૃથ્વીકાય જીવદ્રવ્યનાં મૂર્ત શરીરો જ છે. તેથી જ્યારે તે જીવદ્રવ્યોની પૃથ્વીકાયપણે ખાણમાં ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તેનો સંબંધ થયો છે. એટલે સંખ્યાતા વર્ષાદિ પૂર્વેનો સંબંધ હોઈ શકે છે. પરંતુ અનાદિકાળનો નથી. તેથી ખરેખર તે સંબંધ સાદિ છે અને સાન્ત છે. છતાં અહીં કંચન-ઉપલના સંબંધને જે અનાદિ કહેવામાં આવ્યો તેનો ખુલાસો કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે “નિસર્ગમાત્રતયા ઉદાહરણમ્” આ દૃષ્ટાન્ત નિસર્ગમાત્રપણે (કુદરતની માત્ર અપેક્ષાએ એટલે કે સ્વભાવ માત્રથી) જ આપવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને સંબંધની આદિ હોવા છતાં નિસર્ગપણે = કુદરતી રીતિએ = વ્યાવહારિક જીવોની વચ્ચે તેની આદિ જડતી નથી એ અપેક્ષાએ આ બન્નેનો સંબંધ અનાદિ કહ્યો છે. તેમ ભાવાર્થ જાણવો. કંચન-ઉપલની માફક બીજાં પણ આવાં દૃષ્ટાન્તો છે કે જે પદાર્થ અનાદિનો હોય છતાં અનંત ન પણ હોય. અર્થાત્ અંત વાળાં હોય. જેમ કે:-

૧૪૫

(૧) પ્રાગભાવ ન્યાયદર્શનમાં અનાદિ છે છતાં સાન્ત છે.

(૨) બાપ-દાદાની પેઢી અનાદિની છે. છતાં તે પેઢીનો અંત પણ હોય. જે પુરુષ અપરિણીત રહે, દીક્ષિત થાય, અથવા નિઃસંતાન હોય તો તેની પેઢી અનાદિ હોવા છતાં તે પેઢીનો અંત પણ હોઈ શકે છે.

(૩) બીજ-અંકુરાની ઉત્પત્તિ પ્રવાહથી અનાદિ છે છતાં જે બીજ ન વાવવામાં આવે, અથવા જે અંકુરો છૂંદી નાખવામાં આવે તો ત્યાં તેનો અંત પણ આવે છે.

(૪) મરઘી અને ઈંડાની ઉત્પત્તિ અનાદિની હોવા છતાં તે બેમાંથી ગમે તે એકનો વિનાશ થયે છતે અંત પણ આવે છે.

સારાંશ કે જીવ-કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં રત્નત્રયીની ઉપાસના અને સામાયિકના આરાધનભાવથી તે સંબંધનો અંત આવે છે અને મુક્તિ થાય છે.

ટીકાના શબ્દાર્થો આ પ્રમાણે છે - આ પ્રમાણે ઉપર પ૪/૫૫ મી ગાથામાં કહેલા ન્યાયથી જીવ-કર્મનો આ સંબંધ અનાદિ છે. તે વિષયમાં દષ્ટાન્ત જણાવે છે કે કંચન-ઉપલની (સુવર્ણ-માટીની) જેમ, આ નિસર્ગમાત્રપણે દષ્ટાન્ત સમજવું. તેની જેમ જીવ-કર્મનો સંબંધ પણ જો કે અનાદિ છે. તથાપિ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો વડે વિયોગ પણ કરી શકાય છે. જેમ ક્ષાર અને માટીના કોડિયામાં પકવવા વડે કંચન-ઉપલનો વિયોગ થાય છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ॥ ૫૭ ॥

અવતરણ :- एवं व्यवस्थिते सति प्रस्तुतसौविहित्यमाह :-

આ પ્રમાણે જીવ-કર્મનો સંબંધ અનાદિ-સાન્ત હોતે છતે, બંધ-મોક્ષાદિ તમામ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત હોતે છતે, પ્રસ્તુત સુવિહિતતા (શાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવો સુવિહિત=યથાર્થ છે એમ) જણાવે છે.

एवं तु बंधमोक्खा, विणोव्यारेण दो वि जुज्जति।

‘सुह-दुक्खाइ च दिट्ठा, इहरा णं, कैयं पसंगेण ॥ ५८ ॥

एवमेव बन्धमोक्षौ सकलसमयसिद्धौ, “विनोपचारेण”=उपचारं विना द्वावपि युज्येते-घटेते, अकल्पितावित्यर्थः। सुखदुःखादयश्च “दृष्टाः”=सकललोकसम्मताः युज्यन्ते, मुख्यनिबन्धनोपपत्तेः। “इतरथा” उक्तप्रकारव्यतिरेकेण “न” इति न युज्यन्ते बन्धादयः, मुख्यनिबन्धनानुपपत्तेरिति भावनीयम्। “कृतं प्रसङ्गेन”=पर्याप्तमित्थम-प्रस्तुतेन। इति गाथार्थः ॥ ५८ ॥

गाथार्थ :- આ પ્રમાણે જ કર્મબંધ અને કર્મમુક્તિ આ બન્ને ભાવો ઉપચાર વિના સહજ રીતે ઘટી શકે છે. સુખ-દુઃખ પણ જે દેખાય છે તે પણ ઘટી શકે છે. અન્યથા ઘટતા નથી. આટલી ચર્ચા પ્રસંગવશથી કરી. ॥૫૮॥

ટીકાનુવાદ :- સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ એવો કર્મબંધ અને કર્મમુક્તિ ઉપર સમજાવ્યું તેમ ઉપચાર વિના બન્ને પણ ભાવો યથાર્થપણે કલ્પના કર્યા વિના સારી રીતે ઘટી શકે છે. (૧) અતીતકાળની યો. ૧૦

૧૪૬

જેમ જીવકર્મનો સંબંધ અનાદિ છે.(૨) મદિરાપાન-ઔષધિથી વિજ્ઞાનને જેમ ઉપઘાત-અનુગ્રહ થાય છે તેમ મૂર્ત એવા કર્મથી અમૂર્ત એવા જીવને ઉપઘાત-અનુગ્રહ થાય છે. (૩) કંચન-ઉપલની જેમ જીવ-કર્મના અનાદિસંબંધનો પણ અંત આવી શકે છે. આ ત્રણ મુખ્ય વાત જો સમજાઈ જાય તો જીવ જ કર્મથી બંધાય છે અને ઉપાયોના સેવનથી જીવ જ કર્મથી મુક્ત થાય છે તે સમજાઈ જ જાય. જીવ પરિણામી હોવાથી પરિવર્તનશીલ-પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ અને વ્યયવાળો છે. આવું સુંદર અને વ્યવસ્થિત યુક્તિસંગત સ્વરૂપ હોવા છતાં જેઓ આત્માને એકાન્તે નિત્ય અપરિણામી માને છે અને બંધ-મોક્ષાદિ જડ એવી પ્રકૃતિના છે. સુખ-દુઃખાદિ પણ જડ એવી પ્રકૃતિના છે એમ માને છે તે સાંખ્યદર્શનાદિને તથા જૈનદર્શનાનુયાયી કેટલાક એકાન્ત નિશ્ચયવાદીને જીવમાં દેખાતા બંધ-મોક્ષ-સુખ અને દુઃખનો ઉપચાર કરવો પડે છે. વળી પ્રકૃતિમાં થતા બંધાદિ અને સુખાદિની આત્મામાં ઉભયમુખદર્પણાકાર પ્રકૃતિને માનીને કલ્પના કરવી પડે છે. એટલે કલ્પિત બંધાદિ અને સુખાદિ આત્મામાં સિદ્ધ કરે છે, જે બરાબર નથી. આત્મારૂપ કર્તા વિના જડ એવી પ્રકૃતિ બંધ-મોક્ષાદિની કર્તા નથી અને સુખ-દુઃખની ભોક્તા પણ નથી.

આત્માને કથંચિત્ નિત્ય અને પરિણામી માનવાથી સર્વપ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જાય છે. અને એજ વાત સાચી છે. જીવને જ સુખ-દુઃખ હોય છે જે સકલ લોકોને સમ્મત છે. કારણ કે સુખનું મુખ્ય નિબંધન પુણ્ય, અને દુઃખનું મુખ્ય નિબંધન પાપ, તે બન્ને મુખ્યકારણોરૂપ કર્મબંધ જીવને જ હોવાથી સુખદુઃખાદિ જીવમાં જ ઘટી શકે છે. તેથી જો કારણ પુણ્ય-પાપ જીવમાં હોય તો તેના ફળભૂત સુખ-દુઃખ પણ જીવને જ હોય. કેવી સંગત અને સુંદર વ્યવસ્થા છે !

જે જે દર્શનકારો ઉપરોક્ત વાત નથી સ્વીકારતા અને *इतरथा*=આનાથી ઊલટું-સુલટું=આડા-અવળું માને છે. તેઓને ઉપરોક્ત પ્રકાર વિના બંધ-મોક્ષાદિ ઘટી શકતાં નથી. કારણ કે આત્મા પરિણામી માને તો જ કોઈ વખત મિથ્યાત્વાદિ બંધ હેતુઓમાં વર્તે ત્યારે બંધ ઘટે અને સમ્યગ્દર્શનાદિ ઉપાયોમાં વર્તે તો મુક્તિ ઘટે, પુણ્યોદયમાં વર્તે ત્યારે સુખ ઘટે અને પાપોદયમાં વર્તે ત્યારે દુઃખ પણ ઘટે પરંતુ જે એકાન્તે નિત્ય જ માને અને પરિણામી સ્વભાવ ન માને તેઓને બંધાદિનાં મુખ્ય કારણો મિથ્યાત્વપરિણામ, સમ્યગ્પરિણામ, પુણ્યોદય, અને પાપોદય જીવમાં ન હોય. કારણ કે જીવ એકાન્તે નિત્ય અને અપરિણામી માન્યો છે. તેથી તે મુખ્ય કારણોની અનુપપત્તિથી બંધાદિ પણ ન જ ઘટે, અને એક વખત જે સાચો માર્ગ છોડે તેને પોતાના માનેલા અસત્યને સત્ય કરવા અનેક કલ્પનાઓ અને ઉપચારો માનવા પડે. એટલે જ કોઈ દર્શનકારે ઈશ્વરકર્તૃક જગત્ છે એમ માન્યું. કોઈ દર્શનકારે પ્રકૃતિકર્તૃક જગત્ છે એમ માન્યું, કોઈએ પાંચભૂતાત્મક જગત્ છે એમ માન્યું. ઈત્યાદિ દર્શનવાદો યથાર્થમાર્ગથી પતિત છે એટલે જ જગત્ની વ્યવસ્થા ઘટાડવા કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ કલ્પે છે.

આ ચર્ચા સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવા જેવી છે. જ્યારે આ આત્મા યોગસામ્રાજ્ય ઉપર આરૂઢ થયો છે. રાગાદિ જામ થયેલા મળોને દૂર કરવા માટે ભાવનાશ્રુતપાઠ અને તીર્થશ્રવણથી નક્કર ભૂમિકાવાળો બની આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવા એકાન્તમાં ગુરુના અવલંબને બેઠો છે. ત્યાં આ કર્મનો

૧૪૭

બંધ જીવને અનાદિનો છે. એને સમ્યગ્દર્શનાદિ ઉપાયોથી દૂર કરી શકાય છે. ઈત્યાદિ ચિંતનના પ્રસંગમાં પ્રસંગવશાત્ આટલી કર્મચર્યા આચાર્યશ્રીએ જણાવી છે. હવે મૂળ વાત ઉપર આવતાં આગળ જણાવે છે કે -॥૫૮॥

અવતરણ :- પ્રકૃતાભિધિત્સયાઽઽહ -

હવે રાગાદિ દોષોને દેખવા રૂપ પ્રસ્તુત આત્મસંપ્રેક્ષણ જણાવતાં કહે છે કે :-

૧ તથાભિસંગો ૨ ઁલુ ૩ રાગો, ૪ અપ્પીઙ્લવ્વણો ૫ દોસો ।

૬ ઁળ્ળાણં ૭ પુળ ૮ મોહો, ૯ કો ૧૦ પીડઙ્ ૧૧ મં ૧૨ દંઢમિમેસિં ॥૫૯॥

તત્રાભિષ્વઙ્ગઃ ઁલુ “રાગઃ” = ભાવરાગઃ, રઙ્ગનં રાગ ઇતિ કૃત્વા । અપ્રીતિ-લક્ષણો દ્વેષઃ, સ્વરૂપસ્યૈવ લક્ષણત્વાત્ ભાવદ્વેષ એવમ્ । અજ્ઞાનં પુનર્મોહઃ, મોહનં મોહ ઇતિ કૃત્વા । કઃ “પીડયતિ” = બાધતે માં “દંઢમ્” = અત્યર્થમ્ “અમીષાં” રાગા-દીનાં, એવમાત્મપ્રેક્ષણમિતિ । સુજ્ઞાનં ચૈતદ્ વિદુષાં શાસ્ત્રાનુસારતઃ ક્ષયોપશમ-વિશેષાત્, સુપ્તમણ્ડિતપ્રતિબુદ્ધાદર્શક-દર્શનન્યાયસિદ્ધમેતત્ । અનીદ્રશસ્ય તુ યોગેઽ-નધિકાર એવમ્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥૫૯॥

ગાથાર્થ :- ત્યાં “આસક્તિ” એ રાગ છે. “અપ્રીતિ” એ દ્વેષનું લક્ષણ છે અને અજ્ઞાન એ મોહ છે. આ ત્રણ દોષોમાંથી મને અતિશય કોણ પીડે છે ? (એમ આત્મસંપ્રેક્ષણ આ યોગીએ કરવું જોઈએ.) ॥૫૮॥

ટીકાનુવાદ : ૫૨/૫૩મી ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ આત્મકલ્યાણનો ઈચ્છુક મુમુક્ષુ આત્મા પોતાના આત્માને નિષ્પન્નયોગી બનાવવા માટે અને અનાદિનાં આ બંધનોની જાળમાંથી કાયમની મુક્તિ મેળવવા માટે ભાવના શ્રુતપાઠ અને તીર્થશ્રવણ દ્વારા પોતાને સવિશેષ જાગ્રત કરીને ગુરુના અવલંબને એકાન્તમાં જાણે આત્મા સાથે વાર્તાલાપ કરતો હોય ! આત્માને જાણે કંઈ સમજાવતો હોય ! તેમ આ પ્રમાણે પોતાના આત્માને દોષોથી બચાવવા સ્વદોષોનું દર્શન કરવારૂપ “આત્મસંપ્રેક્ષણ” કરે છે કે હે આત્મન્ ? તને કોણ અતિશય પીડે છે ? શું તને રાગ પીડે છે ? શું દ્વેષ પીડે છે ? કે શું અજ્ઞાન તને પીડે છે ?

અહીં ઈષ્ટવસ્તુઓ પ્રત્યેની જે આસક્તિ-મમતા-મૂર્છા-ઈષ્ટપણાની બુદ્ધિ તે રાગ સમજવો. અભિષ્વંગ=આસક્તિ. તે આત્માને રંગે છે, ઉદાસીનતામાંથી રાજી-રાજી કરી નાખે છે, મુખાકૃતિ જ બદલાઈ જાય છે, માટે “રઙ્ગનમિતિ રાગઃ” તેને રાગ કહેવાય છે. આ ભાવરાગ છે. વસ્ત્રાદિને રંગે તે દ્રવ્યરંગ અહીં લેવાનો નથી. તથા બંધાયેલાં અને સત્તામાં રહેલાં રતિમોહનીયાદિ કર્મો-કર્મપુદ્ગલો તે પણ દ્રવ્યરાગ મોહનીય, તે પણ નથી લેવાનો, પરંતુ રતિમોહનીયાદિ કર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી આસક્તિ રૂપ આત્માની વૈભાવિક પરિણતિ જે ભાવાત્મક છે. પુદ્ગલાત્મક નથી તે સમજવાની છે. તે આસક્તિ એ જ ભાવરાગ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે જે અપ્રીતિનો ભાવ તે દ્વેષ સમજવો. આ પણ ભાવદ્વેષ જાણવો, અપ્રીતિ

૧૪૮

આત્મક આત્માનો જે અધ્યવસાય-પરિણામ તે ભાવાત્મક છે માટે તે ભાવદ્વેષ અહીં સમજવો, પરંતુ પૂર્વબદ્ધ અને સત્તામાં કે ઉદયમાં આવેલ અરતિમોહનીયનાં કર્મપુદ્ગલો તે અહીં ન સમજવાં, કારણ કે તે દ્રવ્યદ્વેષ છે. રાગ અને દ્વેષનાં આ સ્વરૂપલક્ષણો છે. લક્ષણો બે જાતનાં હોય છે : (૧) વસ્તુમાં રહેલું અને વસ્તુને ઓળખાવનારું જે લક્ષણ તે સ્વરૂપલક્ષણ. આ લક્ષણ લક્ષ્યથી અભિન્ન હોય છે. જેમ કે અગ્નિનું પ્રકાશકત્વ, દાહકત્વ, જળનું શીતળતા ઇત્યાદિ લક્ષણો તે સ્વરૂપલક્ષણો જાણવાં. (૨) વસ્તુથી ભિન્ન રહેલું અને વસ્તુને જણાવનારું જે લક્ષણ તે વ્યંજકલક્ષણ કહેવાય છે. જેમકે વહ્નિનું ધૂમવત્ત્વ. આ લક્ષણ લક્ષ્યથી ભિન્ન હોય છે. અહીં આસક્તિ અને અપ્રીતિ તે રાગ-દ્વેષનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. લક્ષણ લક્ષ્યથી અભિન્ન છે. માટે આત્મ પરિણામ એ જ ભાવરાગ અને ભાવદ્વેષ અહીં સમજવા.

તથા “અજ્ઞાન” તે મોહ છે. આત્માને હિતાહિતમાં જે મુંઝવે છે, વિવેકશૂન્ય બનાવે તે “મોહનં ઇતિ=” મોહ કહેવાય છે. આ ત્રણ દોષો છે.

આત્મસંપ્રેક્ષણ કરનાર મહાત્મા વિચારે છે કે ઉપરોક્ત આ રાગાદિ ત્રણ દોષોમાંથી મને અતિશય કોણ પીડે છે ? તેની ગવેષણા કરે.

આ સંસારમાં શારીરિક રોગો જેવા કે કેન્સર, કીડની, ટીબી-લકવા લોકોને પીડે છે એમ સૌ માને, પરંતુ કામવાસના, ક્રોધ, અહંકાર અને અજ્ઞાનતા આત્માને પીડે છે એમ કોણ માને ? પરંતુ કોઈ પણ પદાર્થ પ્રત્યે બંધાયેલો રાગ ઈતર વસ્તુઓમાં નાખુશીભાવ પેદા કરે, ઈષ્ટવસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બેચેની ઉત્પન્ન કરે, તમામ વિવેકોથી શૂન્ય બની જાય, તેની પ્રાપ્તિ માટે અન્યાય-અનીતિ-છળ અને પાપો કરવામાં કંઈ કમી ના રાખે. ભવોભવ બગાડે, લોકોમાં હાંસીપાત્ર બનાવે, રાવણ સીતાના રાગમાં વિનાશ પામ્યા, પતંગિયાં દીવાના પ્રકાશના રાગમાં જ બળી મરે છે. ઈલાચી નટવીના રાગમાં જ નટ બન્યા, ભમરાઓ ફૂલની સુગંધના રાગે જ મરણશરણ થાય છે.

દ્વેષ પણ મનમાં ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. નિરર્થક કષાયો લાવે છે. સંગ્રામો ઊભા કરે છે. ચિંતામાં જ શરીર ક્ષીણ કરાવે છે. અકાળે જ અવસાન લાવે છે. ઘરનાં કાર્યોમાં અને પરિવારમાં પણ પ્રીતિભંગ કરાવે છે. ભવોભવમાં વૈરની પરંપરા ચાલે છે. કમઠયોગી, અગ્નિશર્મા, અને ચંડકૌશિકની કથા દ્વેષના વિષયમાં જાણીતી છે. અજ્ઞાન પણ સંસારમાં ડુબાડે છે, તત્વાત્ત્વના અવિવેકી બનાવે છે, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ કરાવી ભવપરંપરા વધારે છે, તત્ત્વમાર્ગથી દૂર રાખે છે, “આત્મા” જેવા શુદ્ધ-બુદ્ધ તત્ત્વની ઓળખાણ થવામાં જ અડચણ રૂપ બને છે, સંસારની લીલા જ ઉપાદેય જણાય છે. આ ત્રણે દોષો અનંત ભવભ્રમણમાં ભટકાવે છે. હે આત્મન્ ! ભૂતકાળમાં બનેલાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તેથી તું તને ઓળખ, કયા દોષો તને વધારે પીડે છે ? જે દોષો તને વારંવાર પીડતા હોય તેને દૂર કરવા માટે હવે જણાવે છે તેમ તેના ઉપાયોનો તું આશ્રય કર. ગાથા ૬૭ આદિમાં ઉપાયો જણાવશે તેને ધ્યાનથી ચિંતનમાં જોડ, આ ઉપાયો તારે જ અપનાવવાના છે. ઊંડી આત્મ ખોજ કર, રોગ કરતાં રાગ ભવોભવમાં મારનાર હોવાથી ભયંકર છે. દુઃખ કરતાં દ્વેષ ચિરકાળ પીડનાર હોવાથી દુઃખદાયી છે. સ્ત્રીના શરીરની ચામડીનું રૂપ જોવા

૧૪૯

કરતાં એ જ ચામડી મળ-મૂત્ર-માંસાદિનો કોથળો જ છે. એમ વિચારવું એ જ ઉપાય છે એકાન્તમાં બેસી આ પ્રવૃત્તયોગી આત્મા આવા આવા ઉત્તમ વિચારો કરે છે.

વિદ્વાન પુરુષોને શાસ્ત્રોને અનુસારે પોતાના અનુભવો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષયોપશમવિશેષથી આ ચિંતન-મનન સુજ્ઞાત છે. કારણ કે આ સંસાર જ સ્વપ્નતુલ્ય છે. સુષ્પ=નિદ્રા અવસ્થામાં, મણ્ડિત=પોતાની જાતને કોઈએ અતિશય રૂપ અને અલંકારોથી વિભૂષિત કર્યો છે એમ જોઈને ત્યારબાદ પ્રતિબુદ્ધ=હર્ષાવેશમાં આવીને આ આત્મા જાગ્યો, જાગીને હું કેવો સુંદર દેખાઉં છું? તે સ્વપ્નને અનુસારે આદર્શક=દર્પણમાં, દર્શન=જુએ છે તો શરીર ઉપર અલંકારો અને રૂપ તો શું દેખાય? પરંતુ વ્યવસ્થિત વસ્ત્રો, શરીરની યથાર્થ સ્થિતિ અને પ્રસન્નતા પણ દેખાતી નથી. અર્થાત્ સ્વપ્નમાં જોયેલા શણગારો પ્રતિબુદ્ધ અવસ્થામાં દર્પણની અંદર જોતાં જેમ શૂન્ય દેખાય છે એ ન્યાયે આ સંસારસુખ પણ ક્ષણિક છે. અનેક ઉપાધિઓથી ભરપૂર છે. ભવોભવમાં વિડંબના આપનારું છે. નિઃસાર છે. મિથ્યા અભિમાન કરાવનારું છે. આવા ઉત્તમ વિચારો આવા જ્ઞાનયોગી મહાત્મા કરે છે.

જે આવા જ્ઞાનયોગી નથી તેવાને આ યોગમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર જ નથી. કારણ કે જેને પોતાની સ્વયં પ્રજ્ઞા નથી તેને આગળ વિકાસમાં શાસ્ત્ર અને ગુરુ પણ શું કરી શકે? કહ્યું છે કે -

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा, शास्त्रं तस्य करोति किं ।

नेत्रयुग्मविहीनस्य, दर्पणः किं करिष्यति ॥

જ્ઞાની પુરુષોનાં આવાં વચનો પ્રમાણભૂત હોવાથી આવા જ્ઞાનયોગીને જ યોગમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર છે. ॥૫૯॥

अवतरण :- अनेन च विधिनैवं किम् ?

આ પ્રમાણે આ વિધિ વડે રાગાદિ દોષોને જોવા વડે પછી શું કરવાનું? તે જણાવે છે.

१णाउण २ततो ३तव्विसय-४तत्तपरिणङ्ग-विवागदोसे १०त्ति ।

११चिंतेज्जाऽऽ १णाए दढं, १५पइरिक्के १सम्ममुवउत्तो ॥ ६० ॥

જ્ઞાત્વા આત્માનં રાગાદિબહુલતયા, “તતઃ”-તદનન્તરં તદ્વિષયતત્ત્વ-પરિણતિ-વિપાકદોષાનિતિ ચિન્તયેત્, તદ્વિષયઃ=રાગાદિવિષયઃ=સ્ત્ર્યાદિલક્ષણઃ, તસ્ય તત્ત્વં-સ્વરૂપં-કલમલાદિ, પરિણતિઃ-તસ્યૈવ રોગજરાદિરૂપા, વિપાકઃ નરકાદિઃ, એત એવ દોષાઃ, એતાન્ “ઇતિ”=એવમેવ “ચિન્તયેત્”=ભાવયેત્. “આજ્ઞયા દ્વઢમ્”=આજ્ઞયા-વીતરાગવચનલક્ષણયા હેતુભૂતયા, તસ્યાસ્તત્ત્વાવગમાદિહેતુત્વાત્, “દ્વઢમ્”=અત્યર્થ, “પઇરિક્કે”=ઇતિ દેશીપદં એકાન્તાર્થવાચકમ્, એકાન્તે વિવિક્કે, તત્ર વ્યાઘાતાભાવાત્, “સમ્યગુપયુક્તઃ”=સાકલ્યેન વિહિતક્રિયાસમેતઃ, સામગ્રીસાધ્યત્વાદ્ અભિપ્રેતકાર્યસ્ય । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૬૦ ॥

૧૫૦

ગાથાર્થ :- પોતાના આત્માને રાગદિદોષ બહુલ જાણીને ત્યારબાદ તે રાગાદિના વિષય ભૂત (નિમિત્તભૂત) એવી સ્ત્રી આદિના (૧) સ્વરૂપને, (૨) પરિણામને અને (૩) વિપાકદોષોને જિનેશ્વરની આજ્ઞાને અનુસારે એકાન્તમાં સમ્યગ્ ઉપયોગપૂર્વક આ રીતે (હવે ૬૭મી ગાથાથી જણાવે છે તેમ) અતિશયપણે વિચારવા ॥૬૦॥

ટીકાનુવાદ :-“કો પીડઝ મં દઢમિમેસિં”=ઉપરોક્ત ૫૮મી ગાથાના ચરમપદમાં કહ્યા મુજબ ભાવનાશ્રુતપાઠ કંઠસ્થ કરીને, વારંવાર તેનું અતિશયપરિશીલન કરીને, આત્માને વૈરાગ્ય-સંવેગાદિ વાસનાઓથી વાસિત બનાવીને, ગુરુજીની પાસે તીર્થ શ્રવણ કરીને અત્યન્ત મોક્ષાભિલાષી બનેલો આ આત્મા એકાન્તમાં બેસીને મનમાં વિચાર કરે કે આ ત્રણ દોષોમાંથી પ્રતિદિન મને વધારે કોણ પીડે છે? એ વિચારણા કરતાં જણાયું કે સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ વિષયો મળતાં જ રાગ પીડે છે. શત્રુ અને સુખના પ્રતિબંધક ભાવો સામે આવતાં દ્વેષ પીડે છે. અને કુદેવ-કુગુરુ આદિનાં નિમિત્તો મળતાં જ અજ્ઞાન મને બહુ પીડે છે. માર્ગભ્રષ્ટ બનાવે છે. વારંવાર તેના જ વિચારોમાં ઓતપ્રોત બની જાઉં છું. પ્રાપ્ત થયેલી આટલી ભૂમિકા હારી જવાના ભયથી રડું છું.

જ્યારે આવું જણાય ત્યારે આત્માને આવા પ્રકારનો રાગાદિદોષ બહુલતાવાળો જાણીને ત્યારબાદ તે રાગાદિના જે વિષયો=નિમિત્તો સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ, તેના તત્ત્વનું (એટલે સ્વરૂપનું), તેનાં પરિણામોનું, અને તેના વિપાકદોષોનું, ચિંતન કરવું જોઈએ-ભાવાર્થ એમ છે કે જે જે નિમિત્તોથી રાગ-દ્વેષ-અને અજ્ઞાન આ આત્માને પીડે છે. તે તે સ્ત્રી આદિ લક્ષણરૂપ જે જે રાગાદિનાં નિમિત્તો છે. તે તે નિમિત્તો (આગળ ગાથા ૬૭ થી ૭૭ એમ અગિયાર ગાથામાં બતાવાશે તેમ) કાદવ-કીચડ જ છે, હાડકાંનો માળો જ છે. માંસ-શોણિતાદિનો ભંડાર જ છે. ઈત્યાદિ આત્મક જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારવું. ત્યારબાદ તે રાગાદિને પરવશ થયેલો આ જીવ ક્ષીણધાતુ થવાથી શરીરે રોગી બને છે પરિણામે અકાળે જરાવસ્થા અને મરણ પણ પામે છે. રાગાદિ દોષોનાં શારીરિક રોગો, જરા, અને આદિ શબ્દથી અકાલ મરણ આવાં માઠાં પરિણામો છે એમ બીજા નંબરે વિચારવું. તથા તે રાગાદિમાં અંધ બનેલો આ આત્મા અતિશય આસક્તિ અને અતિશય આર્ત-રૌદ્રધ્યાનથી, તથા તેના માટે જ કરાતાં યુદ્ધો, ઇળપ્રપંચો અને કાવાદાવાથી નરક-નિગોદનાં મહા ભયંકર આયુષ્ય બાંધીને અનંત જન્મ-મરણમાં રજળે છે. આવા માઠા વિપાકો=ફળો આ રાગાદિના છે. એમ ત્રીજા નંબરે વિચારવું.

આ રાગ-દ્વેષ-મોહ એ જ સાચા ત્રણ દોષો છે. અને તે ત્રણે ને દૂર કરવા માટે (૧) સ્વરૂપચિંતન, (૨) પરિણામચિંતન, અને (૩) વિપાકદોષચિંતન, એમ ક્રમશઃ એકેક દોષોનું આમ ત્રણ ત્રણ રીતે તત્ત્વચિંતન કરવું.

વાહ-વાહ-આચાર્યમહારાજશ્રીએ આત્માના ઉત્થાનનો અતિઉત્તમ અને સુંદર કેવો માર્ગ બતાવ્યો! કેટલાય કોટિ ભવોમાં આવું સમજાવનાર તારક ગુરુજી મળવા અને તેમની વાણી આટલી મધુર લાગવાની પાત્રતા મળવી પણ દુષ્કરમાં દુષ્કર છે. હે આત્મન્! તું જલ્દી કર, સાવધ થા, પ્રમાદ ન કર, જ્ઞાનીનાં વચનોથી રાગાદિ દોષોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા જલ્દી બેસી જા.

૧૫૧

પ્રશ્ન :- મહા ભયંકર શત્રુતુલ્ય આ રાગાદિ દોષોના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા બેસતાં શું કંઈ વિધિ સાચવવાની ? કે ગમે તેમ ચિંતન કરવાનું ?

ઉત્તર :- અવશ્ય વિધિ સાચવવાની, આ સુભટો લુચ્યા છે. માયાવી છે. બળવાન છે. નાના છિદ્રમાંથી પણ ઘૂસી જનારા છે. માટે વિધિ અવશ્ય સાચવવાની છે.

પ્રશ્ન :- વિધિ શું ? તે કૃપા કરી સ્પષ્ટ કરો. કારણ કે અમારી આત્મહિતની ઝંખના અતિ ઉગ્ર બની છે. હવે રોકી શકાય કે ધીરજ રાખી શકાય તેમ નથી. માટે વિધિ જલ્દી બતાવો.

ઉત્તર :- નીચે મુજબ ૭ વિધિ સાચવવાની છે. જેમાંની ત્રણ વિધિ આ હૌમી ગાથામાં કહેવાશે અને શેષ ચાર વિધિ હવે પછીની દ્વૈમી ગાથામાં કહેવાશે. કુલ સાત પ્રકારની વિધિ સાચવવાની છે. ત્રીજી અને સાતમી વિધિ અપેક્ષાવિશેષે કંઈક એકરૂપ પણ છે. જેથી સામાન્યથી છ પ્રકારની વિધિ પણ અપેક્ષાવિશેષે કહી શકાય છે. અને સાત પણ કહેવાય છે.

(૧) “આળા” વીતરાગ પરમાત્માના વચનને અનુસારે જ આ ચિંતન કરવું. આ તત્ત્વ ચિંતનમાં વીતરાગપ્રભુનું વચન અસાધારણ હેતુભૂત છે. કારણ કે તે આજ્ઞા તત્ત્વના અવબોધમાં પરમકારણ છે. આદિ શબ્દથી શંકાનિવારણ, દૃઢવિશ્વાસઉત્પત્તિ, તથા પરમશ્રદ્ધાનું પણ કારણ છે. વીતરાગ પ્રભુનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય, યથાર્થમાર્ગદર્શક, અને પૂર્વાપર દોષ વિનાનું છે. આ ભોમીયો જેને સાથે હોય છે તે ક્યાંય પણ ભૂલો પડતો નથી. માટે પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસારે જ તત્ત્વચિંતન કરવું.

ગાથામાં મૂકેલો *દૃઢમ્=શબ્દ* અહીં *આળા=પદમં* જોડી દેવો *દૃઢમ્=અત્યર્થ*, અત્યન્ત, મજબૂત રીતે, પાકા પાયે આજ્ઞાપૂર્વક જ વિચાર કરવો.

વીતરાગપ્રભુ બળવાન છે. તેમની આજ્ઞાનું પાલન અને તેમની આજ્ઞા પ્રત્યેનું હાર્દિક બહુમાન નિર્બળને પણ બળવાન બનાવે છે. સ્વાર્થલંપટ જ્યોતિષીના આશ્વાસનના મીઠા આ બોલો પણ ભોગી આત્માઓને ભોગપ્રાપ્તિમાં ભારે વિશ્વાસ અને બળ પેદા કરાવે છે. તો આ તારક પરમાત્માનાં નિઃસ્વાર્થ પરમ હિતકારક વચનો આરાધકમાં આરાધનાનું બળ લાવે જ, માટે જ તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞા ઉપર અતિશય બહુમાનપૂર્વક આ તત્ત્વ વિચારવું. આ પ્રથમવિધિ કહી.

(૨) *પરિરિક્કે=એકાન્ત*માં આ તત્ત્વ વિચારવું. આ દેશ્ય શબ્દ છે. કેટલાક શબ્દો વ્યાકરણના નિયમથી સિદ્ધ થાય છે. તેને વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કહેવાય છે અને કેટલાક શબ્દો દેશવિશેષમાં અનિયતપણે પ્રસિદ્ધિ માત્ર પામવાથી સિદ્ધ થયા હોય છે. તે શબ્દોને દેશ્ય અથવા દેશીવચન કહેવાય છે. તેમ અહીં આ *પરિરિક્ક* શબ્દ એકાન્ત અર્થનો વાયક દેશ્ય છે એમ જાણવું. એકાન્ત એટલે વિવિક્ત અર્થાત્ નિર્જન અવસ્થા, જ્યાં માણસોની વારંવાર અવર-જવર ન હોય તેવા સ્થાનમાં આ તત્ત્વચિંતન કરવું. કારણ કે માણસોની વારંવાર અવર-જવર જ્યાં થતી હોય ત્યાં તેઓ ઉપર દૃષ્ટિ પડવાથી, અથવા તેઓની સાથે દૃષ્ટિ મળવાથી ચાલુ વિચારણામાં

૧૫૩

સમજી તેમને ભાવપૂર્વક કરેલો હૈયાનો નમસ્કાર જ ફળ આપનાર બને છે. તેઓ પ્રત્યેનું બહુમાન પૂજ્યભાવ-અહોભાવ જ આપણાં કર્મોને તોડનાર છે. અને કર્મો તૂટવાથી અવરાયેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુ કે ગુરુ ફળના દાતા નથી. પરંતુ તેઓ કંઈ ન કરતા હોવા છતાં તેઓ પ્રત્યેના અતિસદ્ભાવપૂર્વકના પ્રણામથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તે ફળપ્રાપ્તિ તેઓમાં ઉપચરિત કરાય છે. જેમ પુસ્તક નિર્જીવ છે. કંઈ પણ કરવા અસમર્થ છે. છતાં તેના પ્રત્યે અતિશય આદરભાવ રાખીને તેનું સેવન કરનારાને સ્વયં જ્ઞાનાવરણીય કર્મો તૂટવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં આ પુસ્તકમાંથી મને જ્ઞાન મળ્યું એમ ઉપચાર કરીને કહેવાય છે. તેમ દેવ-ગુરુને આદરભાવ પૂર્વક પ્રણામવિશેષ કરવાથી કર્મો તૂટે છે. અને કર્મો તૂટવાથી અકલ્પ્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં તે અકલ્પ્ય સિદ્ધિઓ ગુરુ અને દેવની કૃપાથી મળી છે. એમ ઉપચાર કરાય છે. માટે તે ગુરુ અને દેવથી અનુગૃહીત થયેલા, (તેઓ પ્રત્યેના બહુમાનના ભાવમાં લીન બનેલા) એવા આત્માએ તે રાગાદિના નિમિત્તોનું સ્વરૂપ વિચારવું.

(૫) *પડમાસનાઈઠાળેણુ*=કેવી રીતે બેસીને વિચારવું : પદ્માસનાદિ આસનવિશેષ પૂર્વક બેસીને આ તત્ત્વ ચિંતન કરવું. અહીં આદિ શબ્દથી પર્યકાસન-કાયોત્સર્ગ આદિ શાસ્ત્રોક્ત ઉચિત આસનો અને મુદ્રાઓ સમજી લેવી. આવું આસન વિશેષ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે? તો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે કાયાના નિરોધ માટે આ આસનવિશેષ છે. આસનવિશેષથી કાયા સ્થિર થાય છે. ચંચળતા દૂર થાય છે. તત્ત્વચિંતનમાં કાયાની સ્થિરતા, ચંચળતાનો ત્યાગ અતિ આવશ્યક છે. આ વિધિથી એમ સમજાય છે કે લાંબા પગ કરીને બેસીએ, બાંકડા આદિ ઉપર બેસીએ, ઉભડક પગે બેસીએ, અથવા બીભત્સ રીતિએ બેસીએ તે ધર્મ આરાધના સમયે બીલકુલ ઉચિત નથી. આત્માર્થી આત્માઓએ આડા-અવળા તર્કો ત્યજીને સત્યમાર્ગ સ્વીકારવો એ જ હિતકારક છે.

(૬) *દંસમસગાઈ કાણ અગળેંતો*=કાયા ઉપર ડાંસ-મચ્છર અને આદિ શબ્દથી માંકડ-માખી-કીડીના (ક્વચિત્ વીંછી-સર્પાદિના) ડંખોને પણ નહીં ગણકારીને આ તત્ત્વચિંતન કરવું. ઉપસર્ગ-પરિષદો આવે તેની સામે આત્મા સહનશીલ બને તો જ પોતાનું સાચું સત્ત્વ, અર્થાત્ સાચું વીર્ય પ્રગટ થાય, તેનાથી તત્ત્વચિંતન વેગવાન બને, જેટલું સત્ત્વ=વીર્ય વેગવાન તેટલું જ તત્ત્વચિંતન પણ વેગવાન, વિના પરીક્ષાએ તો બધા જ પાસ થાય. પરંતુ પરીક્ષાના પ્રસંગો આવે અને તેમાં પણ વિશિષ્ટ નંબરે ઉત્તીર્ણ થાય તે જ સાચા પાસ થયા કહેવાય તેમ અહીં સ્વવીર્ય વડે ડંખોની ગણના ન કરતો આત્મા સાચો તત્ત્વચિંતક કહેવાય છે.

(૭) *તગ્ગયજ્ઞાપ્નો*=તત્ત્વ જાણવા માટે તે જ ચિંતનમાં એકરસ બન્યો છે આત્મા જેનો એવો લયલીન થઈને તત્ત્વચિંતન કરે. એકાગ્રતા વિના વાસ્તવિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્રીજી વિધિમાં સર્વસામગ્રી યુક્તતા સમજવી, અને સાતમી વિધિમાં એકાગ્રતા=સ્થિરતા સમજવી. આ પ્રમાણે સાતે પ્રકારની વિધિ યુક્ત થઈ તત્ત્વચિંતન કરવા બેસે.

પ્રશ્ન:- તત્ત્વચિંતનના કાર્યમાં વિધિની આવશ્યકતા શું ?

૧૫૪

ઉત્તર:- સર્વકાર્યોમાં વિધિની અપેક્ષા હોય જ છે. માટીનો ઘટ બનાવવો હોય તો તેનાં સાધનો ભેગાં કરવાં, યથાસ્થાને ગોઠવવાં, તેનો વ્યવસ્થિતપણે ઉપયોગ કરવો, ઘટ બનાવતાં મન તે ક્રિયામાં જ લીન કરવું. ઈત્યાદિ વિધિ જો ન સચવાય તો ઘટ તો બને નહીં પરંતુ ઊલટી મહેનત માથે પડે. તેમ આ મહાન કાર્યમાં ઉપરોક્ત વિધિ સાચવવી આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે ૬૦ મી ગાથામાં તત્ત્વચિંતનનો વિષય બતાવ્યો અને ૬૧ મી ગાથામાં તેની વિધિ બતાવી. હવે ૬૨ થી ૬૬ આ પાંચ ગાથામાં ૬૧ મી ગાથામાં બતાવેલી વિધિની આવશ્યકતા સમજાવે છે. અને ત્યાર બાદ ૬૦ મી ગાથામાં કહેલા તત્ત્વચિંતનના કાર્યની સમાલોચના ૬૭ થી ૭૭ માં સમજાવશે. ॥૬૧॥

અવતરણ :- एष तावदधिकृतगाथाद्वयस्य समुदायार्थः, अवयवार्थं तु स्थूलोच्चयेन ग्रन्थकार एवाभिधातुमाह-

પ્રસ્તુત ૬૦/૬૧ આ બે ગાથાઓનો સમુદ્ધિત અર્થ સમજાવ્યો, પરંતુ તે બન્ને ગાથાઓમાં આવેલા એકેક વિષયનો અર્થ મુખ્ય-મુખ્ય પ્રયોજનો દ્વારા ગ્રન્થકારશ્રી પોતે જ જણાવતાં કહે છે-

गुरुदेवयाहि जायइ अणुगहो, अहिगयस्स तो सिद्धी ।
एसो य तन्निमित्तो, तहाऽऽयभावाओ विण्णेओ ॥ ६२ ॥

ગુરુદેવતાભ્યો જાયતેઽનુગ્રહઃ, પ્રણામાદિતિ ગમ્યતે । અધિકૃતસ્ય=તદ્વિષય-તત્ત્વાદિચિન્તનસ્ય “તતઃ”=અનુગ્રહાદ્ “સિદ્ધિઃ”=નિષ્પત્તિઃ । “एष च” અનુગ્રહઃ “તન્નિમિત્તઃ ગુરુદેવતાનિમિત્તઃ, “તથાઽઽત્મભાવાત્”=તદ્બહુ માનાલમ્બનાદ્ “વિજ્ઞેયઃ”-જ્ઞાતવ્યઃ, एवं તદા તદ્ભાવેન તન્માધ્યસ્થ્યાદૌ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૬૨ ॥

ગાથાર્થઃ- ગુરુ અને દેવને પ્રણામ કરવાથી અનુગ્રહ થાય છે. તે અનુગ્રહથી અધિકૃત-તત્ત્વચિંતનની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે તે ગુરુ-દેવ પ્રત્યે બહુમાનવાળો આત્મભાવ થવાથી આ અનુગ્રહ તન્નિમિત્તક કહેવાય છે. ॥૬૨॥

ટીકાનુવાદ:- ગુરુ અને દેવને પ્રણામ કરવાથી તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ-બહુમાનભાવ થવા રૂપ આપણા આત્માનો અનુગ્રહ (ઉપકાર) થાય છે. અહીં મૂળગાથામાં “પ્રણામ” શબ્દ નથી. છતાં પૂર્વાપરના પ્રસંગથી-અધ્યાહારથી આ પ્રણામ શબ્દ જણાય છે. ગુરુ અને દેવ ભલે વૈરાગી અને વીતરાગી છે. તથાપિ તેમને કરેલો હાર્દિક પ્રણામ તેમના પ્રત્યે “આ મારા પરમ ઉપકારી છે. એઓએ જ મને સત્યમાર્ગ બતાવ્યો છે. તેઓએ જ મારું કલ્યાણ કર્યું છે” આવા પ્રકારનો હાર્દિક જે અહોભાવ છે તે જ નમસ્કાર કરનારા આત્માના જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયાદિ કિલ્લષ્ટકર્મોનો ક્ષણમાત્રમાં નાશ કરે છે. આ જ તેઓનો યોગી ઉપર અનુગ્રહ છે. ગુરુ અને દેવનો યોગી ઉપર આ જ પરમ ઉપકાર છે.

૧૫૫

જો આ સંસારમાં ગુરુ અને દેવ હોત જ નહીં તો તેમને પ્રણામ થાત નહીં, જો પ્રણામ ન થાત તો કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ ન થાત. કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ ન થાત તો તત્ત્વચિંતનની ભૂમિકા આવત નહીં. માટે તત્ત્વચિંતનમાં પ્રણામ અને કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ કરવા દ્વારા પરંપરાએ ગુરુ અને દેવ પરમ નિમિત્ત છે.

નિશ્ચયનયથી ગુરુ અને દેવને કરાતો નમસ્કાર, તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ એ જ યોગીના કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે. પરંતુ વ્યવહારનયથી ગુરુ અને દેવ કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે એમ જ સમજવું જોઈએ, કારણ કે એમણે યોગસાધનામાં સિદ્ધિ મેળવી છે. તેથી તેમને પ્રણામ કરાય છે, ભીંતને કંઈ પ્રણામ કરાતા નથી. ભીંતે સિદ્ધિ મેળવી નથી તેથી પ્રણામનું કારણ “મેળવેલી સિદ્ધિ” છે અને તે સિદ્ધિ ગુરુ તથા દેવમાં છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પ્રણામ કિલષ્ટકર્મોનો નાશક હોવા છતાં ગુરુ અને દેવ કિલષ્ટકર્મોના નાશક કહેવાય છે. એ જ તેઓનો અનુગ્રહ છે. આ જ વાત એક દષ્ટાન્તથી આચાર્યશ્રી આગલી ગાથામાં સમજાવે છે.

પ્રશ્ન :- ગુરુ અને દેવમાં ગુરુ હજુ વૈરાગી છે. અકેવલી છે. સરાગી છે. અપૂર્ણ છે. અને દેવ (વીતરાગ પરમાત્મા) તો તેમનાથી વિપરીત છે. વીતરાગી છે, કેવલી છે, રાગાદિથી રહિત છે, અને સંપૂર્ણ છે માટે દેવ-ગુરુ એમ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ તેને બદલે આચાર્યશ્રીએ મૂળમાં અને ટીકામાં વારંવાર ગુરુનો ઉલ્લેખ પહેલો અને દેવનો ઉલ્લેખ બીજો શા માટે કર્યો?

ઉત્તર:- વર્તમાનકાળમાં ગુરુ કરતાં દેવની સ્થિતિ ચરિયાતી છે. પરંતુ તે વીતરાગ પરમાત્માની તથા તેઓએ બતાવેલા ધર્મની ઓળખાણ યોગીઓને ગુરુએ જ કરાવી છે. “દેવ-ગુરુ-ધર્મ” આ ત્રણમાં વચ્ચેનું તત્ત્વ બન્ને બાજુના તત્ત્વને સમજાવનાર છે. વળી અનંતર સંબંધ ગુરુ સાથે છે, માટે પણ ગુરુ ને પ્રથમ કહેલ છે. વળી પરમાત્મા વીતરાગી છે, સ્નેહધારી નથી અને ગુરુ તો સ્નેહધારી છે. યોગીને વાત્સલ્યથી-પ્રેમથી-ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ રાખીને પણ જ્ઞાન આપનાર છે. શિષ્યોને ઉત્સાહિત કરનાર છે. પરમ આશિષ આપવા દ્વારા, પ્રશ્નોના ઉત્તરોનું નિરાકરણ કરવા દ્વારા વીતરાગનું વચન ગણધરોની જેમ પ્રશસ્ત રાગપૂર્વક પણ સમજાવનારા છે, માટે પણ ગુરુને પ્રથમ કહેલ છે.

કેવલી પરમાત્મા સર્વભાવો જણાવીને મોક્ષે ગયા. તેમનાં કહેલાં આગમોમાંથી ક્યા જીવને ક્યા ક્ષેત્રે અને ક્યા કાળે કયો ભાવ ઉપકારી છે? કયો ભાવ સ્વીકાર્ય છે અને કયો ભાવ ત્યાજ્ય છે તે બધું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિના જાણકાર એવા ગુરુને આધીન છે. ઈત્યાદિ કારણોસર પણ ગુરુનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

ગુરુ અને દેવના પ્રણામથી તેઓ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વિશેષ પ્રગટ થાય છે. તે જ તેઓનો અનુગ્રહ છે. તેનાથી કિલષ્ટકર્મોનો નાશ થાય છે. કર્મોના અપગમથી તે તે રાગ-દ્વેષ-મોહ વિષયક તત્ત્વોનું ચિંતન વિશુદ્ધપણે સિદ્ધ થાય છે. યથાર્થ તત્ત્વચિંતનની સિદ્ધિ થાય છે. આ અનુગ્રહ (ઉપકારીપણાનો ભાવ) ગુરુ અને દેવ નિમિત્તક છે. કારણ કે તેઓ પ્રત્યે બહુમાન થવાથી; આ

૧૫૬

આત્મા તેવા પ્રકારના (તેઓ પ્રત્યે) પૂજ્યભાવવાળો બનેલ છે. તેથી તે ગુરુ અને દેવ વૈરાગી અને વીતરાગી હોવાથી જો કે માધ્યસ્થવૃત્તિવાળા છે. ઉદાસીન છે. કોઈના ઉપર કૃપા વરસાવતા નથી તથાપિ તે પૂજ્યભાવ વડે જ માધ્યસ્થભાવવાળા એવા પણ ગુરુ અને દેવ ઉપર બહુમાન-પ્રણામ કરવા રૂપ અનુગ્રહ થાય છે. અને આ અનુગ્રહથી જ પ્રણામ કરનારાના અભિપ્રેતકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ॥૬૨॥

અવતરણ:- એતદ્ભાવનાયૈવાહ-

આ જ વાત સમજાવવા માટે જ દૃષ્ટાન્ત આપીને જણાવે છે-

૬ જહ ચેવ ૧ મંતરચુનાઇર્ણિ, ૨ વિહિસેવગસ્સ ૩ ભવ્વસ્સ ।

૪ ઉવગારાભાવમ્મિ વિ, તેસિં હોઇ ૧૧ ત્તિ તહ ૧૦ એસો ॥ ૬૩ ॥

યથૈવ મન્ત્રરત્નાદિભ્યઃ સકાશાદ્ વિધિસેવકસ્ય ભવ્યસ્ય પ્રાણિનઃ ઉપકારાભાવેઽપિ “તેષાં”-મન્ત્રાદીનાં ભવત્યનુગ્રહઃ ઇતિ, તથા “ઘ્ષઃ” ગુરુદેવતાઽનુગ્રહઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૬૩ ॥

ગાથાર્થઃ:- મંત્ર-રત્નાદિની વિધિપૂર્વક સેવા-પૂજા કરનારા ભવ્યાત્માને તે મંત્ર-રત્નાદિ નિર્જીવ હોવાથી સ્વયં પોતે ઉપકાર ન કરતા હોવા છતાં પણ “તેઓનો જ આ ઉપકાર છે” એમ જેમ કહેવાય છે. તેમ દેવ-ગુરુથી આ અનુગ્રહ જાણવો. ॥૬૩॥

ટીકાનુવાદ:- મન્ત્ર, ચિંતામણિરત્ન અને આદિશબ્દથી કલ્પવૃક્ષ યા કામધેનુ આદિ પદાર્થોનું વિધિપૂર્વક સેવન-પૂજન-નમસ્કરણાદિ કરવામાં આવે, તો તેઓ નિર્જીવ હોવાથી ઉપકાર કરવાની ઈચ્છા તથા ઉપકાર કરતાં નથી. છતાં તે મન્ત્ર-રત્નાદિની વિધિપૂર્વક સેવા-પૂજા કરનારા ભવ્ય આત્માને જેમ અનુગ્રહ-ઉપકાર- ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. તથા “મને મન્ત્ર ઇષ્યો, આ મન્ત્રારાધને મને ઇળ આપ્યું. આ બધો તે મન્ત્રાદિનો જ ઉપકાર છે” ઈત્યાદિ જેમ બોલાય છે. તેમ ગુરુ અને દેવ વૈરાગી અને વીતરાગી હોવાથી સ્વયં કરુણાપૂર્વક ઉપકારમાં ન વર્તતા હોવા છતાં પણ તેઓ પ્રત્યેની વિધિપૂર્વક સેવા-પૂજાદિ કરવાનો બહુમાનવાળો હૈયામાં રહેલો અતિશય સદ્ભાવ જ કિલષ્ટકર્મોનો નાશ કરતો હોવાથી અને તે કિલષ્ટ કર્મોના નાશથી ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ થતી હોવા છતાં પણ તે અનુગ્રહ ગુરુ-દેવોનો જ છે. તેઓ જ મારા ઈષ્ટની સિદ્ધિના કરનારા છે એમ વ્યવહારાય છે. ॥૬૩॥

આવરણ :- સ્થાનાદિગુણાનાહ - પદ્માસન આદિ સ્થાનોના(મુદ્રાના) ગુણો જણાવે છે

૧ ઠાણા ૨ કાયનિરોહો, ૩ ત્ત્વકારીસુ ૪ બહુમાણભાવો ૫ અ ।

૬ દંસાઇ અગણમ્મિ વિ, વીરિયજોગો ય ઇદ્વફલો ॥ ૬૪ ॥

“સ્થાનાત્”-પદ્માસનાદેઃ કાયનિરોધો ભવતિ । “ત્ત્વકારિષુ”-અન્યયોગિષુ ગૌતમાદિષુ બહુમાનભાવશ્ચ, શુભાભિસન્ધિના તચ્છેષ્ટાનુકારાત્ । દંશાઘ્રગણનેઽપિ સતિ વીર્યયોગઃ ચશબ્દાત્ તત્ત્વાનુપ્રવેશશ્ચ “ઇષ્ટફલઃ” યોગસિદ્ધિફલઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥૬૪॥

૧૫૭

ગાથાર્થ :- પદ્માસનાદિ આસનવિશેષથી કાયાનો નિરોધ થાય છે. અને તે યોગ સેવનારા અન્ય યોગિમહાત્માઓ પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ થાય છે.

તથા દંશાદિને નહિ ગણકારવામાં પણ વીર્યોલ્લાસની વૃદ્ધિ અને ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ॥૬૪॥

ટીકાનુવાદ :- સ્થાન-ઉર્ણ-અર્થ-આલંબન અને નિરાલંબન એમ પાંચ પ્રકારનો યોગ છે. તેના ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિથી ૨૦ ભેદો થાય છે. અને તેના પણ પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન અને અસંગ એમ પ્રતિભેદોનો ગુણાકાર કરતાં ૮૦ ભેદો પણ યોગના થાય છે. જે “યોગવિંશિકા”માં સમજાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં “સ્થાન” એ પણ એક યોગ છે અને તે પ્રથમભેદ છે. સ્થાન એટલે જ પદ્માસન-વીરાસન-પર્યકાસન, ગોદોહાસન-સિદ્ધાસન વગેરે યોગસાધક આસનવિશેષો.

રાગાદિના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા બેસવું છે. તે પ્રસંગે આ આસનવિશેષો કાયાનો નિરોધ કરાવવા દ્વારા તત્ત્વ ચિંતનમાં અતિશય મદદગાર થાય છે. આ આસનવિશેષોથી કાયા અત્યંત સ્થિર બની જાય છે. ચંચળતા અને અસ્થિરતા નષ્ટ થાય છે. શરીરમાં રહેલા વાત-પિત્ત-કફાદિ દોષો શાન્ત થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની કાયાની અત્યંત સ્થિરતા થવાથી આત્મસંપ્રેક્ષણ સરળ અને સફળ બને છે.

તથા અંગોપાંગને સંકોચી રાખવાથી શરીરની ઈન્દ્રિયોમાં વિકારી-વાસનાઓ અને કામુકવૃત્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયો તરફ સતત ખેંચાતી દૃષ્ટિ અને મન અટકી જાય છે. તથા સંલીનતા નામનો આ બાહ્ય તપ પણ થઈ જાય છે.

તથા આ આસનો જે જે મહાત્માઓએ પૂર્વકાળમાં સેવ્યાં છે તે તે ભૂતકાલીન મહાયોગી ગૌતમસ્વામી આદિ મહાપુરુષોનું અનુકરણ કરવા દ્વારા તે માર્ગે ચાલવાના આનંદ સાથે તેઓ પ્રત્યે હાર્દિક ઉત્તમ અભિપ્રાય વડે બહુમાન પ્રગટ થાય છે. તીર્થંકર પ્રભુએ અને ગૌતમસ્વામી આદિ યોગી મહાત્માઓએ જે આસનો સેવી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું છે તે જ આસનો સેવીને હું પણ કલ્યાણ સાધું આવી શુભભાવનાથી અને તેઓએ આચરેલી ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરવાથી વીર્યોલ્લાસ વધતાં તેઓ પ્રત્યેનો આદરભાવ-ભક્તિભાવ વૃદ્ધિ પામતાં ક્લિષ્ટકર્મોનો તુરત વિનાશ થાય છે.

તથા ડાંસ-મચ્છર-માકડ-માખી આદિના ઉપદ્રવોને ન ગણકારવામાં પણ “ઉપસર્ગ - પરિષહો સહન કરવાના પરિણામની” તથા પૂર્વના મહાત્માઓએ આચરેલી આ સહન-શીલતાનો અનુભવ કરવાની ધારા વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી ઉલ્લાસપૂર્વક વીર્યનો વેગ વધે છે જે ક્લિષ્ટકર્મોના નાશનું પરમ કારણ છે. તથા ગાથામાં લખેલા ચ શબ્દથી આવા વીર્યોલ્લાસ દ્વારા તત્ત્વચિંતનમાં ઊંડામાં ઊંડો અનુપ્રવેશ થાય છે. અને તે જ યોગની સિદ્ધિના ફળને આપનાર બને છે. રાગ દ્વેષ-મોહના નાશમાં પરમપ્રધાન કારણ બને છે. ॥૬૪॥

૧૫૮

અવતરણ :- તદ્ગતાધ્યાત્મગુણાનાહ -“તે રાગાદિવિષયક તત્ત્વચિંતનમાં એકમેક = લયલીન થઈ જવું” એ આ સાતમી વિધિથી થતા અધ્યાત્મ ગુણોને જણાવે છે -

તદ્ગયચિત્તસ્મૃત્તહોવઓગઓ તત્ત્વભાસણં હોતિ ।

૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

“તદ્ગતચિત્તસ્ય”-તદ્વિષયતત્ત્વાદિગતચિત્તસ્ય, “તથોપયોગતઃ”-તેનૈકાગ્રતા પ્રકારેણોપયોગાદ્ હેતોઃ, કિમ્ ? ઇત્યાહ-“તત્ત્વભાસનં ભવતિ”=અધિકૃતવસ્તુનઃ તદ્ભાવ-ભાસનમુપજાયતે। એતચ્ચાત્ર “પ્રધાનમઙ્ગ”=શ્રેષ્ઠં કારણમ્, “ખલુ”=ઇત્યેતદેવ, કસ્યાઃ ? ઇત્યાહ-“ઇષ્ટસિદ્ધેઃ”=ભાવનાનિષ્પત્તેઃ સકલલલ્બ્ધિનિમિત્તસાકારોપયોગત્વેન। ઇતિ ગાથાર્થઃ। ॥ ૬૫ ॥

ગાથાર્થ :- તે રાગાદિવિષયના ચિંતનમાં પરોવાયું છે મન જેવું એવા યોગીને તેવા પ્રકારની એકલીનતાથી રાગાદિની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું તત્ત્વભાસન થાય છે. અહીં આ તત્ત્વભાસન એ જ ઈષ્ટસિદ્ધિનું પ્રધાન અંગ(કારણ) છે. ॥૬૫॥

ટીકાનુવાદ :- જે વિષયનું ચિંતન ચાલુ કરવાનું છે. તે રાગાદિના વિષયો(સ્ત્રી આદિ)ના ૬૭ થી ૭૭મી ગાથામાં બતાવાશે. તેવા પ્રકારના તત્ત્વચિંતનમાં પ્રાપ્ત કરી છે એકાગ્રતા જેણે એવા યોગીને તેવા પ્રકારની લયલીનતા પ્રાપ્ત થવા રૂપ ઉપયોગવિશેષથી પ્રસ્તુત વસ્તુનું વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું ઊંડું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવા માટે એકાગ્રતા-અત્યંત આવશ્યક છે. બહારની દુનિયાના પદાર્થોથી દૂર થઈ એકાન્તમાં વિવક્ષિતવિષયના વિચારમાં ગરકાવ થઈ જાય. બહાર સિંહની ગર્જનાઓ અને રાક્ષસી તોફાનો સંભળાય તોપણ જેનું ચિત્ત ચલિત ન થાય એટલો બધો ચિંતનમાં એકાકાર બની જાય ત્યારે જ તેને તે વિષયનું સાંગોપાંગ યથાર્થ તત્ત્વભાસન પ્રાપ્ત થાય છે. રાગના વિષયો સ્ત્રી આદિ, દ્વેષના નિમિત્તો જીવ-પુદ્ગલો, અને મોહના નિમિત્તો મિથ્યાત્વ આદિ કેવાં અસાર છે! તુચ્છ છે! ભ્રામક છે! માંસ-રુધિરાદિના ભંડારો જ છે. ઈત્યાદિ આગળ જણાવાશે તેવું યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન આ એકાગ્રતાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ તત્ત્વજ્ઞાન જ ઈષ્ટસિદ્ધિનું એટલે યથાર્થ યોગદશાની સિદ્ધિનું પ્રધાનતર અંગ છે. સર્વે પણ લલ્બ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત સાકારોપયોગ (એકાગ્રતા) જ છે. તેમ વિષયોની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં પણ તેની અંદર ગરકાવ થઈ જવું એ જ પ્રધાનતર કારણ છે. એ જ સૂક્ષ્મ અને વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવે છે. અહીં શ્રેષ્ઠ શબ્દ લખીને આચાર્યશ્રી આ સાતે વિધિમાં આ “એકાગ્રતા” એ પ્રધાનકારણ છે એમ પણ જણાવે છે. તથા ત્રીજી વિધિમાં સંપૂર્ણ સામગ્રી બતાવી છે અને આ સાતમી વિધિમાં એકાગ્રતા બતાવી છે માટે ત્રીજી અને સાતમી વિધિ અપેક્ષાએ કથંચિદ્ ભિન્ન છે એમ પણ જાણવું.

સંક્ષેપમાં (૧) તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે, (૨) એકાન્તાવસ્થામાં, (૩) સંપૂર્ણ સામગ્રી સાથે સમ્યગ્ ઉપયોગપૂર્વક, (૪) ગુરુ તથા દેવને પ્રણામ કરવાપૂર્વક, (૫) પદ્માસનાદિ આસને બેઠક કરીને (૬) ડાંસ-મચ્છરને નહિ ગણકારીને, (૭) તે વિષયના ચિંતનમાં ચિત્ત

૧૫૯

લગાવીને=એટલે એકાગ્ર બનીને આ રાગાદિનાં નિમિત્તોનું તત્ત્વચિંતન કરવું. આ સાત વિધિયુક્ત કરાયેલા તત્ત્વચિંતનથી યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જ ઈષ્ટ એવા યોગની સિદ્ધિ થાય છે.

તત્ત્વચિંતન એ તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન એ યોગસિદ્ધિનું કારણ છે. માટે ઉપરોક્ત વિધિપૂર્વક તત્ત્વચિંતન કરવું. ॥૬૫॥

અવતરણ :- પ્રાધાન્યમેવોપદર્શયન્નાહ-યોગની સિદ્ધિરૂપ ઈષ્ટસિદ્ધિમાં આ તત્ત્વજ્ઞાનની જ પ્રધાનતા જણાવે છે.

एयं खु त्तत्तणाणं, असप्पवित्तिविणिवित्तिसंजणगं ।

થિરચિત્તગારિ લોગદુગસાહગં બેતિ સમયણ્ણુ ॥૬૬॥

“एतदेव तत्त्वज्ञानं”=“यदधिकृततत्त्वभासनम्, श्रुतचिन्तामयनिरासेन भावनामय-मित्यर्थः। अत एव “असत्प्रवृत्तिविनिवृत्तिसञ्जनकं”=मिथ्याज्ञाननिबन्धनप्रवृत्तिनिवर्तकमिति भावना। तथा स्थिरचित्तकारि उपप्लवत्यागतो निष्प्रकम्पचित्तकारि, विजयसमाधिबीज-मित्यर्थः। अत एव लोकद्वयसाधकमौत्सुक्यनिवृत्तिकुशलानुबन्धाभ्यामिहलोक-परलोकसाधकमिति हृदयम् ब्रुवते “समयज्ञाः” - सिद्धान्तज्ञाः। इति गाथार्थः। ॥ ६६ ॥

ગાથાર્થ :- આ તત્ત્વજ્ઞાન જ અસત્ પ્રવૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરાવનારું છે. ચિત્તની સ્થિરતા કરાવનારું છે. અને ઉભયલોકનું સાધક છે. એમ સમયજ્ઞ પુરુષો કહે છે. ॥૬૬॥

ટીકાનુવાદ :- જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનાં છે : (૧) શ્રુતજ્ઞાન, (૨) ચિન્તામયજ્ઞાન અને (૩) ભાવનામયજ્ઞાન, શાસ્ત્રો મુખપાઠ કરવાં, તેનો અર્થ ગુરુજી પાસેથી જાણવો તે પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાન જે પાણી જેવું છે. તેનાથી તૃષા મટે, પરંતુ ક્ષુધા મટે નહીં અને મૃત્યુ અટકે નહીં. ત્યારબાદ તે તે સૂત્રોના અર્થનું ચિંતન-મનન કરવું. પૂર્વાપર સંકલના કરવી, અન્ય ગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ કરી વસ્તુપદાર્થનો યથાર્થ બોધ કરવો તે બીજું ચિન્તામયજ્ઞાન, જે દૂધ જેવું છે. તેનાથી તૃષા અને ક્ષુધા બન્ને મટે, પરંતુ મૃત્યુ અટકે નહીં અને એકાગ્રતા પૂર્વક પ્રસ્તુત તત્ત્વોનું પ્રાપ્ત કરેલું મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ પૂર્વકનું મેળવેલું જે જ્ઞાન તે ત્રીજું ભાવનામયજ્ઞાન, જે જ્ઞાન અમૃતતુલ્ય છે. તેનાથી તૃષા-ક્ષુધા અને મૃત્યુ એમ ત્રણેનું નિવારણ થાય છે.

ઉપરોક્ત વિધિપૂર્વક તત્ત્વોનું ચિંતન કરતાં કરતાં જે તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે તે પ્રથમનાં બે જ્ઞાનો- (૧) શ્રુતજ્ઞાન અને (૨) ચિન્તામયજ્ઞાનનો નિરાસ કરીને ત્રીજું ભાવનામયજ્ઞાન કહેવાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોટામાં મોટી ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) અસત્ પ્રવૃત્તિઓની નિવૃત્તિ

આ આત્મા આજ સુધી રાગાદિના પરવશપણે અને અજ્ઞાનતાના બળે ઘણી અસત્ પ્રવૃત્તિઓ કરતો હતો. આ ભાવનામયજ્ઞાન એ જાગૃતિનો એક મહાન દીપક છે. અસત્ પ્રવૃત્તિઓ

૧૬૦

કરવાની ઈચ્છા જ મૃત્યુ પામી જાય છે. ચોરી-જૂઠ-છેતરપીડી-બનાવટ મોટાઈના ભાવો જ હૃદયમાંથી દૂર થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી ઘણી વખત અસત્ પ્રવૃત્તિઓ ત્યજી હશે પરંતુ તે કાં તો માન-મોભા માટે, કાં તો તેનાથી આવતા દુઃખથી કંટાળીને, કાં તો પરિણામ દુષ્ટ આવવાનું દેખાય એટલા માટે, પરંતુ આ અસત્પ્રવૃત્તિઓ અસાર છે. કર્મબંધનું કારણ છે જીવને સંસારમાં ઘણું ભમાવનાર છે. એમ સમજીને હૃદયથી નહીં કરવાની બુદ્ધિએ ત્યજી નથી. જે આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતાપે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાંથી મન જ નીકળી જાય છે. દૂરથી જ તેનો સંબંધ ત્યજાય છે. તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છા જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે આ તત્ત્વજ્ઞાન અસત્પ્રવૃત્તિઓની નિવૃત્તિનું જનક છે. એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાનના કારણે જે ખોટી પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી, અથવા ખોટી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની તમન્નાઓ હૃદયમાં જાગતી હતી, તે તમામની નિવૃત્તિનું જનક આ તત્ત્વજ્ઞાન છે.

(૨) ચિત્તની સ્થિરતા

પરમ કલ્યાણકારી એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જીવનમાંથી જેમ જેમ અસત્ પ્રવૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ તેમ ચિત્ત વધારે ને વધારે સ્થિર થતું જાય છે. કારણ કે કાયાથી અસત્ પ્રવૃત્તિઓ કરવાની ઈચ્છાઓ તથા અસત્ પ્રવૃત્તિઓ જ મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાથી આકુળ-વ્યાકુળતા અને અસ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે અસત્ પ્રવૃત્તિઓ જ નિવૃત્તિ પામી ગઈ છે તો તેનાથી વિષય-વાસના-કષાય અને કલેશો રૂપી ઉપદ્રવો મનમાં ઊઠવાના જ નથી. મોહના વિકારો મનને સતાવવાના જ નથી. તેથી મનમાંથી મોહના વિકારો રૂપી ઉપદ્રવોનો ત્યાગ થવાથી આ તત્ત્વજ્ઞાન મેરૂપર્વતની જેમ મનને નિષ્પ્રકંપ કરનારું બને છે. આટલી ઊંચી પ્રાપ્ત થયેલી નિષ્પ્રકંપ મનની સ્થિતિ આત્માને ક્ષપકશ્રેણી સ્વરૂપ સંપૂર્ણ મોહનો વિજય કરવારૂપ “સમાધિ” પ્રાપ્ત કરવાનું બીજ બને છે. આવી વિશિષ્ટ મનની નિષ્પ્રકંપ અવસ્થાથી મોહનો વિજય કરવા દ્વારા સર્વથા મોહનો ક્ષય કરવા સ્વરૂપ પરમ સમાધિ આ જીવ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) ઉભય લોકમાં હિતની સિદ્ધિ

અસત્ પ્રવૃત્તિઓ ત્યજી, મન મેરૂ જેવું નિષ્પ્રકંપ બન્યું, એટલે સંસારના ભોગોમાં ચિત્ત જાય જ નહીં. સ્ત્રી અશુચિનો ભંડાર જ લાગે, ધન કલેશોનું કારણ દેખાય, પરિવાર બંધન લાગે, શરીર રોગોનું ઘર લાગે, માન-પ્રતિષ્ઠા નાશવંત લાગે, તેથી તે મેળવવા માટેની “ઉત્સુકતા”-અધીરાઈ-ચંચળતા મનમાંથી સર્વથા ભાગી જ જાય. તેથી અશાન્તિ દૂર થવાથી આ લોકમાં સુખ-શાન્તિ પ્રસરે, જે જે પરિસ્થિતિ હોય તેમાં સદા પ્રસન્ન જ હોય. અરતિ અને ઉદ્વેગ ટળી જવાથી આ લોક કાયમ માટે સુખમય બની જાય.

આ ભવમાં કષાયો અને ઉત્સુકતાની નિવૃત્તિ થવાથી અશુભસંસ્કારો નાશ પામે એટલે અકુશળ (અશુભ) કર્મબંધોની તો વાત જ કેવી ? તે પાપોનો અનુબંધ તૂટતાં સતત શુભ સંસ્કારોનું જ સિંચન થતાં કેવળ કુશળ(પુણ્ય) કર્મોનો જ અનુબંધ થાય. અને તે કુશળકર્મોનો અનુભવ ભવાન્તરે ઉદયમાં આવવાથી ભવાન્તર પણ સંસારસુખની દૃષ્ટિએ સુખમય બની જાય.

૧૬૧

અને આત્મહિતની જ દૃષ્ટિ મુખ્ય હોવાથી તે સુખમાં પણ અનાસક્તિભાવ જ વૃદ્ધિ પામવાથી પરલોક પણ હિતની જ સિદ્ધિવાળો બને. આ પ્રમાણે અસત્ પ્રવૃત્તિઓની નિવૃત્તિ અને ચિત્તની સ્થિરતા થવારૂપ આ બે કારણોથી જ ઉત્સુકતાની નિવૃત્તિ થવાથી આ લોકમાં, અને કુશલાનુબન્ધ થવાથી પરલોકમાં, એમ ઉભયલોકમાં આત્મહિતની જ સિદ્ધિ થાય છે.

શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષો આ પ્રમાણે હાઈ સમજાવે છે. ॥૬૬॥

વ્યાખ્યા “ગુરુ-દેવતા-પ્રણામં કૃત્વા” ઇતિ દ્વારગાથા (૬૧) સામ્પ્રતં “જ્ઞાત્વા (તતઃ) તદ્વિષયતત્ત્વ” ઇત્યાદિ ગાથા (૬૦) વ્યાખ્યાયતે। આહ-એવમુત્ક્રમદોષઃ, ન, અર્થવ્યાપારેણોત્ક્રમત્વાસિદ્ધેઃ। આહ-સૌત્રોઽન્યથા કિમર્થમ્? અનન્તરસૂત્રેણ તથાયોગાત્, તથાહિ-રાગાદિસ્વરૂપમભિધાય એતદ્ જ્ઞાત્વા તદ્વિષયતત્ત્વાદિ ચિન્તયે-દિત્યેતદેવાભિધાતું યુજ્યતે, કથમિતિ વિધિસ્તુ પશ્ચાત્ તન્નાન્તરીયકત્વાત્, વ્યાખ્યાતઃ પુનરાદૌ વિધિપુરસ્સરત્વાત્, તદ્વિષયતત્ત્વાદિચિન્તનસ્યેતિ।

“ગુરુદેવતાપ્રણામં કૃત્વા” ઈત્યાદિ પદોવાળી અને વિધિનાં, દ્વારોને સમજાવનારી ૬૧ મી ગાથાનું ૬૨ થી ૬૬ ગાથામાં વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે જ્ઞાત્વા તતઃ તદ્વિષયતત્ત્વ ઈત્યાદિ પદોવાળી ૬૦મી ગાથાનું વિવેચન ૬૭ થી ૭૭મી ગાથામાં સમજાવાય છે.

પ્રશ્ન :- આમ કરવાથી ઉત્ક્રમ નામનો દોષ લાગશે. કારણકે ગાથાના ક્રમ પ્રમાણે ૬૦મી ગાથાનું વર્ણન કર્યા પછી ૬૧ મી ગાથાનું વિવેચન કરવું જોઈએ. તેને બદલે પ્રથમ ૬૧ અને પછી ૬૦ એમ ઊલટા ક્રમે ગાથાનું વિવેચન કરવાથી ઉત્ક્રમ નામનો દોષ સૂત્રકારને લાગશે ?

ઉત્તર :- અર્થવ્યાખ્યાનું અનુસરણ હોવાથી ઉત્ક્રમત્વ દોષની અસિદ્ધિ છે. ૬૦મી ગાથામાં તત્ત્વચિંતન કરવાનું કહ્યું. હવે તત્ત્વચિંતન કરવું હોય તો તેની વિધિ કહેવી જ પડે. એટલે ૬૧ મી ગાથામાં વિધિ જણાવી, તત્ત્વચિંતન કરવા બેસતાં પહેલાં પ્રથમ વિધિ સાચવવી પડે પછી જ તત્ત્વચિંતન થાય એટલે ૬૨ થી ૬૬માં પ્રથમ વિધિના અર્થો સમજાવી હવે ૬૭ થી ૭૭માં તત્ત્વચિંતન સમજાવાશે આ પ્રમાણે વિધિની આવશ્યકતા પહેલી એટલે તેના અર્થોનું વ્યાખ્યાન પણ પહેલું કહીને પછી તત્ત્વચિંતનનું વિવેચન કરેલું છે. માટે ઉત્ક્રમ દોષ લાગતો નથી.

પ્રશ્ન :- જો ૬૨થી ૬૬ માં પ્રથમ વિધિનું પ્રતિપાદન અને પછી ૬૭ થી ૭૭ માં તત્ત્વચિંતનનું પ્રતિપાદન કરો છો. તો પછી સૂત્રમાં ક્રમ ઊલટો કેમ કહ્યો ? પ્રથમ ૬૦મી ગાથામાં તત્ત્વચિંતન અને પછી ૬૧ મી ગાથામાં વિધિપ્રતિપાદન એમ સૂત્રમાં ઊલટું કેમ કહ્યું? સૂત્રમાં પણ પ્રથમ વિધિપ્રતિપાદન કરીને પછી જ તત્ત્વચિંતનનું પ્રતિપાદન કહેવું જોઈએ ને?

ઉત્તર :- ૫૯ મી ગાથામાં રાગ-દ્વેષ અને મોહની વ્યાખ્યા જણાવી છે. તેની અનંતરપણે સૂત્ર (ગાથા) ૬૦ મી આવે, તેથી તે ૬૦મી ગાથામાં રાગાદિના તત્ત્વચિંતનની વાત કરી છે. આ પ્રમાણે ૫૯મી ગાથાના અનંતરપણે રાગાદિના ચિંતનનો યોગ હોવાથી સૂત્રમાં આવી રચના કરી છે. કારણ કે રાગાદિના સ્વરૂપને (૫૯મી) ગાથામાં કહીને એ સ્વરૂપ જાણીને તે રાગાદિના વિષયોનું

૧૬૨

તત્ત્વ ચિંતન કરવું જ જોઈએ એમ સમજાવવા માટે સૂત્રનો આ ક્રમ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે પ૮મી ગાથાના સૂત્રના સંબંધથી ૬૦ મી ગાથાના સૂત્રમાં તત્ત્વચિંતન જણાવ્યું. હવે તે તત્ત્વચિંતન કેવી રીતે કરવું ? શું તેમાં કંઈ વિધિ સાચવવાની છે ? કે નહીં? આવો પ્રશ્ન થાય જ. તેથી તે ૬૦મી ગાથાના સૂત્રમાં બતાવેલા તત્ત્વચિંતન પછી ૬૧ મી ગાથાના સૂત્રમાં વિધિનું કથન કર્યું છે. કારણ કે તત્ત્વચિંતન વિધિની સાથે નાન્તરીયક(અવિનાભાવિ) છે.

તત્ત્વચિંતન શરૂ કરતાં પહેલાં વિધિ સાચવવાની હોય છે. કારણ કે વિધિપૂર્વક જ તત્ત્વચિંતન કરાય માટે વ્યાખ્યાન સમયે = અર્થ સમજાવવાના અવસરે પ્રથમ વિધિ સમજાવી પછી હવે તત્ત્વચિંતન સમજાવશે. સારાંશ કે સૂત્રક્રમમાં સાધ્ય પ્રથમ અને સાધન પછી કહ્યું છે. જે નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે. અને વ્યાખ્યા-ક્રમમાં પ્રથમ સાધન અને પછી સાધ્ય કહ્યું છે. જે વ્યવહારદૃષ્ટિ છે તે બન્ને યથાર્થ છે. તેથી ઉત્ક્રમદોષ આવતો નથી. ॥૬૬॥

અવતરણ :- તદેવાદ્યદ્વારગાથાવચવ્યાચિહ્યાસયાઽઽહ-

પ૮/૬૦ મી ગાથામાં રાગ-દ્વેષ અને મોહ એ દોષો જણાવીને તેના ઉપર (૧) સ્વરૂપનું ચિંતન, (૨) પરિણામનું ચિંતન અને (૩) વિપાકનું ચિંતન એમ ત્રણ ત્રણ દ્વાર વિચારવાનાં કહ્યાં છે. તેમાં સૌ પ્રથમ રાગના સ્વરૂપનું ચિંતન એ દ્વાર આવે છે. તે પણ બે પ્રકારનું છે. જીવવિષયક અને અજીવવિષયક, ત્યાં પ્રથમ જીવવિષયક રાગાદિના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા રૂપ પ્રથમ ભાગ સમજાવતાં કહે છે -

શ્રીરાગમ્^૧ તત્ત્વ^૪, તાસિં^૩ ચિંતેજ્જ^૫ સમ્મબુદ્ધી^૨ ।

કલમલ^૬ માંસ-શોણિય-પુરિસ-કંકાલપાયં તિ ॥૬૭॥

સ્ત્રીરાગે સતિ તત્ત્વં 'તાસાં'સ્ત્રીણાં ચિન્તયેત્ સમ્યગ્બુદ્ધ્યા પરમગુરુવચનગર્ભયા, અન્યથા તત્ત્વચિંતનાયોગાત્ । કિંવિશિષ્ટં તત્ત્વમ્ ? ઇત્યાહ કલ-મલ - માંસ - શોણિત-પુરીષ કઙ્કાલપ્રાયમિતિ । કલમલં ધાત્વન્તરે જમ્બાલમ્, માંસ - શોણિતાદયસ્તુ પ્રસિદ્ધાઃ । એતદ્રૂપમેવ તત્ત્વમ્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૬૭ ॥

ગાથાર્થ :- જીવનમાં સ્ત્રી સંબંધી રાગ હોતે છતે સમ્યગ્ બુદ્ધિપૂર્વક તે સ્ત્રીઓના શરીરનું સ્વરૂપ વિચારવું કે આ શરીર કાદવરૂપ-માંસ-રુધિર-વિષ્ટા અને હાડકાંમય જ માત્ર છે. ॥૬૭॥

ટીકાનુવાદ :- આ સંસારમાં રાગનાં સાધનો ઘણાં છે. તેમાં સ્ત્રી(સ્ત્રીને આશ્રયી પુરુષ) એ રાગનું મુખ્ય સાધન છે. કારણકે અન્ય સર્વ સામગ્રી તેના માટે જ હોય છે. તેથી સ્ત્રી પ્રત્યેનો (સ્ત્રી આશ્રયી પુરુષ પ્રત્યેનો) રાગ ટાળવા માટે તે સ્ત્રીઓના શરીરનું સ્વરૂપ વિચારવું. આ ચિંતન જો માત્ર શ્રેયભાવે જ કરાય તો આત્માને ઉપકારી થતું નથી. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુનું માત્ર ઊંડું જ્ઞાન મેળવવા માટે જ જો ચિંતન કરાય તો તે વિષય સંબંધી જ્ઞાન થાય તેથી માણસ વિદ્વાન બને, વક્તા બને, પરંતુ આત્મામાંથી તેનો રાગ જતો નથી. તેથી આત્મહિત થતું નથી. માટે જ

૧૬૩

ગ્રંથકાર કહે છે કે સમ્યગ્ બુદ્ધિપૂર્વક આ ચિંતન કરવું. એટલે સ્ત્રીના રાગ પ્રત્યે તિરસ્કાર જન્મે, ધિક્કાર પેદા થાય, તેના ભોગો પ્રત્યે જુગુપ્સનીયતા આવે તેવી રીતે હેયપણે વિચારવું. આ વિચારો યથાર્થપણે તો જ થઈ શકે જો પરમ તારક ગુરુ શ્રી તીર્થકર પરમાત્માઓનાં વચનોથી ગર્ભિતપણે કરાય. અન્યથા સ્વ-મતિ કલ્પનાએ ચિંતન કરતાં સ્વરૂપ અસાર છે એમ કદાચ જણાય. પરંતુ તેના પ્રત્યેનો મોહ ક્ષય ન થવાથી આત્મા તે રાગથી વિરામ પામે નહીં. તેથી તે ચિંતન યથાર્થ તત્ત્વચિંતનરૂપ બને નહીં. તીર્થકર પરમાત્મા પ્રત્યેના બહુમાનથી તથા તેમના શાસ્ત્રોનાં વચનોના આધારે જો ચિંતન કરવામાં આવે તો જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયનો એમ બન્નેનો ક્ષયોપશમ થાય અને આ રીતે આવેલો તે વિરાગ દીર્ઘકાળ જીવી બને પરંતુ ક્ષણિક ન બને.

સ્ત્રીઓના શરીરનું તે સ્વરૂપ કેવું છે ? તે જણાવે છે કે ક્યારાથી ભરેલું છે. અહિં કલમલ શબ્દ છે. તેનો બીજા ધાતુથી અર્થ વિચારતાં “જંબાલ” એટલે કાદવ - કીચડ અર્થ સમજવો. માંસ-શોષિત વિગેરે શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. પુરીષ એટલે વિષ્ટા, અને કંકાલપ્રાય એટલે હાડકાંમય = હાડકાંનો માળો એવો શબ્દાર્થ જાણવો. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- લાવણ્યમય દેખાતું સ્ત્રીના શરીરની ચામડીનું રૂપ માત્ર બહારથી જ ચમકતું દેખાય છે. જો અંદરથી જોઈએ તો માંસ- રુધિર વિષ્ટા અને હાડકાં રૂપ કાદવ - કીચડથી જ ભરેલું છે. જો શરીરની ચામડી ઉલટી કરવામાં આવે તો જોવું તો ન ગમે પરંતુ ત્યાં ઊભા રહેવું પણ ન ગમે. વળી તેઓના એકેક છિદ્રમાંથી નીકળતા પદાર્થો અતિ દુર્ગન્ધમય અને જુગુપ્સનીય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આવા શરીરને વિષે હે આત્મન્ ! રાગ કેમ કરાય ? સંપૂર્ણ શરીરનું તત્ત્વ(સ્વરૂપ) જ આ માંસાદિ અશુચિ પુદ્ગલમય જ છે એમ વિચારવું. ॥૬૭॥

અવતરણ :- તથા = રાગાદિનું સ્વરૂપ કહીને હવે પરિણામ અને વિપાક સમજાવે છે :-

રોગજરાપરિણામં^૧, ણરગાદિવિવાગસંગયં^૨ અહુવા^૩ ।

ચલરાગપરિણતિં, જીયનાસણવિવાગદોસં ત્તિ ॥ ૬૮ ॥

રોગજરાપરિણામં તત્ત્વં “તાસામિતિ” વર્તતે । તથા નરકાદિવિપાકસદ્ગતમેતદેવ તદ્ભોક્ત્રપેક્ષયા । અથવા ચલરાગપરિણત્યેતદેવ । તથા જીવિતનાશનવિપાકદોષમિતિ, “વિષં વિરક્તા સ્ત્રી” ઇતિ વચનાત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૬૮ ॥

ગાથાર્થ :- શારીરિક રોગો અને ઘડપણ એ રાગનો પરિણામ છે તથા નરકાદિ કુગતિઓની પ્રાપ્તિ એ વિપાક છે. અથવા રાગની ચંચળ સ્થિતિ એ પરિણામ અને જીવનનો નાશ એ વિપાકદોષ સમજવો. ॥૬૮॥

ટીકાનુવાદ : આ ભવમાં જ જે ફળ આપે તે પરિણામ, અને ભવાન્તરમાં જે ફળ આપે તે વિપાક. ૬૭મી મૂળગાથામાં “તાસામ્” શબ્દ છે તે ઉપરની ગાથાથી નીચે ૬૮ મી ગાથામાં લાવવાનો છે. તે સ્ત્રીઓ ઉપરનો રાગ આ ભવમાં શારીરિક રોગો અને જરાવસ્થા

૧૬૪

તુરત લાવે છે. રાગમાં અન્ધ બનેલો આત્મા અતિભોગી થયો છતો “ક્ષીણવીર્ય” વાળો થવાથી શરીરમાં અનેક રોગોવાળો બને છે.

સર્વધાતુઓમાં વીર્ય એ જ શ્રેષ્ઠ ધાતુ છે. રૂધિર શરીરમાં ક્ષીણ થઈ જાય તો પણ શરીર સત્ત્વહીન બની જાય પરંતુ તેના કરતાં પણ વીર્ય ક્ષીણ થતાં તો આત્મા સર્વથા સત્ત્વહીન થઈ જાય છે. વીર્ય એ રોગ-ઘડપણનો પ્રતિકાર કરનાર સામર્થ્ય છે. તે જ દૂર થતાં શરીર રોગોથી ઘેરાઈ જાય છે. શરીરે કરચલીઓ પડી જાય છે. હાલવા- ચાલવાની શક્તિ ભાંગી જાય છે. બેસવા ઊઠવાની પ્રક્રિયા પણ આળસુ બની જાય છે. આ રીતે રાગથી રોગો અને ઘડપણ શરીરમાં તુરત પ્રાપ્ત થાય છે એ જ રાગનું પરિણામ છે.

રાગાદિમાં અતિશય આસક્ત સ્ત્રી-પુરુષો તે મોહના અતિરેકને લીધે નરક-નિગોદનાં આયુષ્યો બાંધીને મરીને આવી નરકાદિ કુગતિઓમાં જાય છે. આ રાગનો વિપાક છે. રાગના પરિણામ અને વિપાકો અહીં જે બતાવ્યા છે તે ભોક્તાની અપેક્ષાએ જણાવ્યા છે. હવે ભોગ્યની અપેક્ષાએ પરિણામો અને વિપાકો આચાર્યશ્રી જણાવે છે-

અથવા ભોગ્ય એવી સ્ત્રીના મનમાં રહેલો રાગ ચંચળ છે. સ્વાર્થ પૂરતો છે. આજે જે સ્ત્રી રાગ-સ્નેહ બતાવે છે. તે જ સ્ત્રી તેની અનુકૂળતાઓ ન પોષાતાં દ્વેષવાળી બને છે. મીઠાશથી વર્તનારી સ્ત્રી કડવાશ વેરે છે. ગુપ્ત રીતે અન્યની સાથે પણ પ્રીતિ કરે છે. ભર્તૃહરિ-પિંગલા આદિના દૃષ્ટાન્તો મોજૂદ છે. માટે સ્ત્રીનો રાગ ચંચળ પરિણામવાળો છે.

તથા સ્ત્રીનો રાગ જીવનના નાશનું કારણ છે. આ આત્માને સ્ત્રીનો રાગ ધનથી, યૌવનથી, શરીરથી અને પ્રતિષ્ઠાથી નાશ પમાડે છે. (૧) રાગમાં અંજાયેલો પુરુષ ધંધાવિહીન થતાં તથા તેની ઈચ્છાઓને જ પૂરી કરવામાં ધનથી વિનાશ પામે છે. (૨) સતત ભોગોથી અને ભોગચિન્તાઓથી ક્ષીણધાતુ થવાથી યૌવનથી નાશ પામે છે. (૩) અતિશય ભોગાસક્તિથી શરીર જીર્ણ થઈ જાય છે. માટે શરીરથી નાશ પામે છે. તથા (૪) ગમે તે અન્ય સ્ત્રીઓ ઉપર રાગાસક્તિ થતાં લોકમાં પ્રતિષ્ઠાથી પણ વિનાશ પામે છે. આ સર્વનો નાશ એ જ રાગનો વિપાક છે. તથા સ્ત્રીઓનો સ્વાર્થ ન પોષાતાં ઝેર આપીને, ગળુ દાબીને કે અન્ય શસ્ત્રોથી તે સ્ત્રીઓ જ પુરુષોના જીવનનો નાશ કરે છે. ગાડીના પાટા નીચે, અગ્નિસ્નાનથી, જળસ્નાનથી, આપઘાત કરતા કિસ્સાઓ આજે પણ જોવાય છે. શાસ્ત્રોમાં આ વિષય ઉપર અનેક દૃષ્ટાન્તો પણ છે.

શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ કહ્યું છે કે પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યે અને સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે રાગ હોય ત્યાં સુધી જ તે અમૃતતુલ્ય લાગે છે. પરંતુ કોઈ પણ કારણસર જ્યારે રાગ ઊડી જાય અને તે પાત્ર જ્યારે વિકરે ત્યારે તે ભયંકર તાલપુટ વિષ સમાન છે. “વિષં વિરક્તા સ્ત્રી” વિકરેલી સ્ત્રી (અથવા પુરુષ) વિષતુલ્ય છે.

નારીનો (અથવા નરનો) જે દેહ છે. તે અશુચિઓમાંથી જ બનેલો છે. અશુચિઓથી જ ભરેલો છે. ભોગો દ્વારા રોગોને જ વધારનારો છે. શરીર ક્ષીણધાતુ થવાથી વેલાસર ઘડપણ લાવનાર છે. પરભવમાં પણ રાગાસક્તિના કારણે નરક-નિગોદના ભવો આપનાર છે. રાગ

૧૬૫

પણ સ્વાર્થ પૂરતો જ હોવાથી ચંચળ છે. સ્વાર્થ ન પોષાતાં એકબીજાના જીવનના નાશનું ફળ આપનાર બને છે આવું રાગનું સ્વરૂપ-પરિણામ-અને વિપાક છે. તેથી આવી ભયંકર પરિસ્થિતિ સર્જનાર રાગ છે. માટે તે રાગ કરાય જ કેમ ? આવું જાણીને હે આત્મનું ? કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે રાગ થાય એ જ મહા આશ્ચર્યકારી વાત છે. ॥૬૮॥

અવતરણ :- एवं सचेतने वस्तुनि रागमधिकृत्य तद्विषयतत्त्वादिचिन्तन-मुक्तम्। अधुना त्वचेतनमधिकृत्याह आ प्रमाणे सचेतन એવી વસ્તુ પ્રત્યે રાગને આશ્રયી તે રાગના વિષયભૂત સ્ત્રી આદિના સ્વરૂપ વગેરેનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાકનું ચિંતન સમજાવ્યું. હવે અચેતનને આશ્રયી ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

^૧અર્થે ^૨રાગમિમ્મિ ઉ, ^૩અજ્જનાઇદુઁઘ્વસયુસંકુલં ^૪તત્તં ।
^૫ગમણપરિણામજુત્તં, ^૬કુગઙ્ગિવાગં ચ ચિંતેજ્જા ॥૬૯॥

અર્થ્યત્ત ઇતિ અર્થઃ, અર્થવિષયે પુના રાગે અર્જનાદિદુઃઘ્વશતસંકુલં તત્ત્વમ્, અર્થસ્ય ચિન્તયેદિતિ યોગઃ, અર્જન-રક્ષણ-ક્ષય-ભોગા હ્યર્થસ્ય લોકદ્વયવિરોધિનો દુઃઘ્વાય । તથા ગમનપરિણામયુક્તં અર્થસ્ય તત્ત્વમ્ । પાદરજઃ સમો હ્યયમ્ । એવં કુગતિવિપાકં ચૈતત્ કાષ્ટકીટોદાહરણેન ચિન્તયેત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૬૯ ॥

ગાથાર્થ :- ધનના રાગમાં અર્જનાદિના સેંકડો દુઃખોથી ભરેલું તે ધનનું સ્વરૂપ છે. તથા ઘણા પુરુષાર્થથી મેળવેલું હોય તોપણ ગમનપરિણામવાળું છે. તથા તેને મેળવવામાં કરેલા પાપોથી કુગતિના વિપાકોને આપનારું છે. ॥૬૯॥

ટીકાનુવાદ :- જે બીજા પાસેથી પ્રાપ્ત કરાય, મેળવાય, તે અર્થ કહેવાય છે. આ સંસારમાં જે કોઈ સુખના સાધનભૂત પદાર્થો છે તે સર્વે રાગના વિષયો(નિમિત્તો) છે. તેમાં સ્ત્રી એ (સ્ત્રીને આશ્રયી પુરુષ એ) રાગનું પ્રધાન નિમિત્ત છે. ત્યારબાદ બીજા નંબરે અર્થ=ધન એ રાગનું પ્રધાનકારણ છે. કારણ કે નારીના રાગનું પોષણ ધનને આભારી છે. નારી એ રાગનું સચેતન કારણ છે. અને ધન એ રાગનું અચેતન કારણ છે. એટલે નારીના રાગનું તત્ત્વચિંતન કરીને હવે ધનના રાગના તત્ત્વનું ચિંતન સમજાવે છે.

અર્થવિષયક રાગમાં “અર્જન” આદિ સેંકડો દુઃખોથી ભરેલું સ્વરૂપ છે એમ વિચારવું. ધન મેળવવામાં (૧) સતત પરિશ્રમ, (૨) પરવશતા (૩) ભૂખતરસને સહન કરવાપણું (૪) ઠંડી-ગરમીને વેઠવી, (૫) દેશ-પરદેશનું પરિભ્રમણ (૬) દંભ-સેવન, (૭) અસત્યભાષણ, (૮) લેવડ-દેવડમાં પ્રતિકૂલતા થયે છતે કલેશ (૯) પરસ્પર ઝઘડા, (૧૦) મારામારીના પ્રસંગો ઈત્યાદિ અનેક દુઃખોથી ભરેલું એવું ધન અર્જન છે. માટે ધનની પ્રાપ્તિ સેંકડો દુઃખોથી ભરેલી છે.

મેળવેલા ધનનું સંરક્ષણ એથી વધુ દુઃખદાયી છે. ચોરોનો ભય, રાજપુરુષોનો ભય, ધાડપાડુઓનો ભય, સગાંવહાલાંઓ માગે તેનો ભય, જેમાં રોકાણ કર્યું હોય ત્યાં જ દબાઈ

૧૬૬

જાય તેનો ભય, જેને આપ્યું હોય ત્યાંથી પાછું સમયસર મળે નહીં તેનો ભય અને તેના કારણે અનેક કલેશો, ઝઘડાઓ, કષાયો, કોર્ટોનો આશ્રય તથા મારામારી ઈત્યાદિ વિવિધ દુઃખોથી ભરેલું ધનનું સંરક્ષણ છે. માટે તે સંરક્ષમ પણ દુઃખદાયી છે.

તથા ક્ષય=વિયોગ તો તેથી પણ વધુ દુઃખદાયી છે. મહાપ્રયત્નો અને મહાસાહસોથી પ્રાપ્ત કરેલું ધન જ્યારે કોઈ પાર્ટીમાં ઘલાઈ જાય, સદ્કા-જુગારના રસ્તે ચાલ્યું જાય, ધીરેલા ગરાગોમાં જ સલવાઈ જાય, એમ જ્યારે ધનનો વિયોગ થાય ત્યારે રુદન, શોક, આઘાત, પ્રત્યાઘાત, હાર્ટફેલ, મૃત્યુ, પરસ્પર કલેશ, ઝઘડા, મારામારી, આપઘાત, લોકમાં પ્રતિષ્ઠાહાનિ, ઈત્યાદિ અનેક દુઃખોથી ભરેલો ધનનો ક્ષય(વિયોગ) છે. માટે હે આત્મનૂ! ધનનો ક્ષય પણ અતિશય દુઃખદાયી છે.

તથા પ્રાપ્ત કરેલા ધનનો ભોગ પણ દુઃખદાયી છે. ધન દ્વારા ભોગો પ્રાપ્ત કરી તેના ભોગોથી શરીરહાનિ, ધનહાનિ, વીર્યહાનિ, બળહાનિ અને આત્મહિતની હાનિ ઈત્યાદિ રીતે કટુવિપાકવાળું છે. આ પ્રમાણે ધનનું અર્જન-રક્ષણ-ક્ષય અને ભોગો આ ચારે પ્રકારની પરિસ્થિતિ દુઃખદાયી છે. કલેશો અને કષાયોને જ કરાવનારી છે. તેથી આ ભવમાં ઉપર સમજાવ્યા મુજબ દુઃખ તથા પરભવમાં કષાયોના કારણે નરકાદિ દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ દુઃખ. એમ ધનના અર્જનાદિ ચારે પર્યાયો આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયલોકના વિરોધી છે. અને ભવોભવમાં દુઃખ માટે જ થાય છે. ધનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વિચારવું તે પ્રથમ ધનના સ્વરૂપ વિષયક તત્ત્વચિંતન સમજાવ્યું. હવે ધનનાં પરિણામો અને વિપાકો વિષેનું ચિંતન સમજાવે છે -

ઘણા પરિશ્રમથી મેળવેલું ધન પણ “ચલ” પરિણામવાળું છે. જોતજોતામાં ચાલ્યું જાય છે. એક દશકો સુખનો હોય તો બીજો દશકો દુઃખનો આવે છે. પાપોદય થતાં જ આ ભવમાં ને આ ભવમાં જ દશકો બદલાઈ જાય છે. પુત્રો કુપુત્ર પાકતાં, બજારોની મોટી ઉથલ-પાથલ થતાં, ગરાગોમાં દબાઈ જતાં, ધન ચાલ્યું જાય છે. લક્ષ્મી કદાપિ કોઈની સ્થિર બનતી નથી, ગમે ત્યારે પાપોદયથી નાતરું કરનારી નારીની જેમ ઘર છોડીને ચાલી જાય છે. એટલે આ ધન ચંચળ પરિણામી છે. આ અર્થ (ધન) પગે ચોટેલી રજ તુલ્ય છે. જેમ પગે ચોટેલી રજ કાળાન્તરે ઊપડી જ જાય છે, સદા કદાપિ રહેતી નથી તેમ ધન પણ કદાપિ ધ્રુવ રહેતું નથી-ચંચળ-ક્ષણિક નાશવંત પરિણામવાળું જ છે.

તથા કાષ્ઠમાં ઉત્પન્ન થયેલો કીડો કાષ્ઠને કોતરતાં કોતરતાં જેમ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર સમગ્ર કાષ્ઠનો જ નાશ કરે છે. તેમ આ ધન ઘણા ઘણા પ્રયત્નોથી ઉત્પન્ન કરનારા તેના સ્વામીનો જ આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનાદિથી દુર્ગતિમાં લઈ જવા રૂપે નાશ કરનાર છે. ધન ઉપાર્જન કરતાં કરેલા તીવ્ર કષાયો, અતિશય ધનની લાલસાઓ ચીકણાં કર્મો બંધાવી આ જીવને કુગતિ રૂપ વિપાક આપનારું આ ધન છે. આવી આત્મસંપ્રેક્ષણા કરવાથી ધન ઉપરનો રાગ ઓછો થાય છે.

અપેક્ષાવિશેષે કામરાગ કરતાં પણ અર્થરાગ ભયંકર છે. કારણકે શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલી કામવાસના ભોગો ભોગવી લેતાં ક્ષણવાર પણ તૃપ્ત થાય છે. પછી કાળાન્તરે પુનઃ થાય છે.

૧૬૭

પરંતુ વચ્ચેનો કાળ તેનો અભાવ અનુભવાય છે. જ્યારે અર્થરાગ અર્થ પ્રાપ્ત થવા છતાં તૃપ્ત થતો નથી બલકે વૃદ્ધિ પામે છે. તથા સતત ચોવીસે કલાક ચાલુ જ રહે છે. ધનના સંયોગે આ જીવ ભોગો દ્વારા પાપી બને છે અને ધનના વિયોગે શોકાદિથી દુઃખી બને છે. એમ બન્ને અવસ્થામાં ધન અહિતકારક છે.

પ્રશ્ન :- જો ધન દુઃખદાયી જ હોય તો શ્રાવક-શ્રાવિકા ધન વિના પોતાનો ઘર-વ્યવસાય કેવી રીતે ચલાવે ?

ઉત્તર :- શ્રાવક-શ્રાવિકા કદાપિ ભીખ ન માગે, દીન ન થાય, તથા પારકા પૈસાથી ઘર ન ચલાવે, તેમ કરવાથી ધર્મની અને ધર્મીની સમાજમાં નિન્દા થાય. તેથી અલ્પ સાવધવાળા વ્યવસાયોથી અવશ્ય ધન ઉપાર્જન કરે જ. પરંતુ તેના પ્રત્યે મૂર્છા-મમતા ન કરે, અલ્પથી પણ સંતોષ માને, અધિક મળે તો દાનાદિમાં પ્રયુજે. અતિશય અરતિ-ઉદ્વેગ કે કલેશ ધરે નહીં.

સ્ત્રીરાગ અને ધનરાગ પ્રત્યેની ઉપરોક્ત ભાવના ભાવવાથી પ્રબળ રાગ હળવો થઈ જાય છે. રાગની પકડ ઢીલી થઈ જાય છે. આ આત્મા વૈરાગ તરફ વળે છે. જે ઊંચા યોગમાર્ગમાં આરૂઢ થવામાં કારણભૂત બને છે. ॥ ૬૮ ॥

અવતરણ :- एवं रागप्रतिपक्षभावनामभिधाय साम्प्रतं द्वेषमधिकृत्याह-आ प्रमाशे रागना प्रतिपक्षनी भावनाने समजावीने હવે દ્વેષને આશ્રયી સમજાવે છે.

१ दोषमि उ २ जीवाणं, ३ विभिण्णयं ४ एव पोग्गलाणं ५ च ।
६ अणवट्टियं परिणतिं, ७ विवागदोसं च परलोए ॥ ७० ॥

દ્વેષે પુનઃ સતિ જીવાજીવવિષયે, કિમ્ ? इत्याह-जीवानां विभिन्नतां चिन्तयेत्, अनुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिर्द्वेषः। इति ज्ञापनार्थमेतत्, अनुरागविषयोऽपि विभिन्नस्तदुपरोध्यपि भिन्न इति भावयेत्। एवं पुद्गलानां च तत्सम्बधिनामेव देह-तदुपघातकपुद्गलापेक्षया प्रागवद् भावनेति। तथा अनवस्थितां परिणतिं जीवपुद्गलानामेव चिन्तयेदिष्टेतरादिभावेन। एवं “विपाकदोषं च” परलोके द्वेषस्यैव सर्वस्यामनोरम-त्वादिरूपम्। इति गाथार्थः। ॥ ७० ॥

ગાથાર્થ : જ્યારે દ્વેષ થાય ત્યારે જેના ઉપર દ્વેષ થાય છે તે જીવો અને એ પ્રમાણે પુદ્ગલો મારાથી ભિન્ન છે. એમ ભિન્નતા વિચારવી. વળી આ દ્વેષ અનવસ્થિત-(અસ્થિર) પરિણતિવાળો છે. તથા પરલોકમાં આત્માના પતનના વિપાકને આપનાર છે. એમ વિચારવું. ॥૭૦॥

ટીકાનુવાદ :- હવે જ્યારે જ્યારે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જીવ અને અજીવને વિષે ભિન્નતા વિચારવી. અર્થાત્ તે જીવ અને અજીવ મારાથી ભિન્ન છે એમ વિચારવું. જે કોઈ એક પદાર્થ અનુરાગનો વિષય બનાવ્યો હોય તેમાં ઉપરોધ(વિઘ્ન) કરનારા ઉપર હણવાની જે બુદ્ધિ થવી તે દ્વેષ કહેવાય છે. એમ દ્વેષની વ્યાખ્યા સમજાવવા માટે મુખ્યતાએ આ ભિન્નતા

૧૬૮

વિચારવાનું જણાવ્યું છે. અનુરાગનો વિષય પણ આ આત્માથી ભિન્ન છે. અને તેનો ઉપરોધ કરનાર દ્વેષનો વિષય પણ આ આત્માથી ભિન્ન છે. એમ વિચારવું ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે-

આ સંસાર જીવ - અજીવોથી ભરેલો છે. તે તમામ જીવો અને અજીવો મારાથી ભિન્ન છે. કોઈ એક જીવ(સ્ત્રી આદિ) અનુરાગનો વિષય બને છે. તો કોઈ બીજો જીવ (શત્રુ આદિ) શત્રુતાનો વિષય બને છે. તેથી જ રાગ અને દ્વેષ થાય છે. પરંતુ આ બન્ને વ્યક્તિઓ (સ્ત્રી-શત્રુ) હે આત્મન્ ! તારાથી ભિન્ન છે. તેમાં તારું કંઈ છે જ નહીં. તું ભિન્ન છે. તારાથી તે વ્યક્તિઓ ભિન્ન છે. તારે અને તેઓને શું સંબંધ ? માત્ર પંખીઓના મેળાની જેમ પોત-પોતાના કર્મોથી ભેગા થયા છીએ. આ આયુષ્યકર્મ પૂરું થતાં સૌ પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ચાલ્યાં જ જવાનાં છીએ.

કોઈ એક પદાર્થ ઉપર તેં રાગ કર્યો એટલે તેમાં ઉપરોધ કરનાર ઉપર તને દ્વેષ આવ્યો. પોતાનો અને પાડોશીનો છોકરો લડતો હોય ત્યારે પોતાના છોકરાને પોતાનો માન્યો છે એટલે પાડોશીના છોકરા ઉપર દ્વેષ થાય છે. પરંતુ બન્ને પાડોશીના જ છોકરા જો લડતા હોય તો તે બન્ને પાડોશીના છોકરા ઉપર દ્વેષ ન થાય. માટે એક અનુરાગનો વિષય બને છે તો જ તેમાં ઉપરોધ કરનારા ઉપર દ્વેષ થાય છે. જેમ બન્ને પાડોશીના છોકરાઓને આ જીવ પોતાનાથી જુદા માને છે તેથી દ્વેષ થતો નથી તેમ જો પોતાના છોકરાને પણ પોતાનાથી જુદો માન્યો હોત તો પાડોશીના છોકરા ઉપર પણ દ્વેષ ન જ થાત. અર્થાત્ જેમ દ્વેષના વિષયભૂત પાડોશીનો છોકરો આપણાથી ભિન્ન છે તેમ અનુરાગનો વિષય એવો આપણો છોકરો પણ આપણાથી ભિન્ન છે. આવી ભિન્નતા જો વિચારવામાં આવે તો દ્વેષનાં નિમિત્તો આવવા છતાં તેના ઉપર દ્વેષ થાય નહીં.

નમિ રાજર્ષિને જ્યારે દેવ બ્રાહ્મણના રૂપે સમજાવે છે કે આ સંપૂર્ણ મિથિલા નગરી બળે છે તમે કેમ જોતા નથી ? વારતા નથી ? ત્યારે નમિરાજર્ષિ આ જ અન્યત્વ ભાવના ભાવતાં ઉત્તર આપે છે કે આખી મિથિલા નગરી બળતે છતે “જે મારું છે તે બળતું નથી અને બળે છે તે મારું નથી.” કોના ઉપર પ્રેમ કરું અને કોના ઉપર રોષ કરું ? કેવો સુંદર ઉત્તર ! દ્વેષ થાય જ નહીં. કામિની - પરિવાર - ધન અને સંસારસુખનાં સાધનોને પોતાનાથી જો આ આત્મા પર - ભિન્ન સમજે તો તેઓનો ઉપરોધ કરનારા ઉપર દ્વેષ આવે જ નહીં.

આ જ પ્રમાણે જીવની જેમ અજીવ (પુદ્ગલ) ઉપર પણ સ્વયં સમજી લેવું. કોઈ પણ એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનુરાગના સંબંધવાળું બને છે તો જ તેનો ઉપઘાત કરનાર બીજું પુદ્ગલ દ્રવ્ય દ્વેષના સંબંધવાળું બને છે. જેમ કે આ દેહ પુદ્ગલ છે પરંતુ મોહથી અનુરાગનો વિષય બનાવ્યો છે. એટલે તે દેહને ઉપરોધ કરનાર = દેહને દુઃખ આપનાર પથ્થર-કાંટા-કાંકરા શસ્ત્ર આદિ ઉપર પણ દ્વેષ થવાનો જ છે. ગજસુકુમાલ મુનિ, ખંધકમુનિ, ઈત્યાદિ મહાત્માઓએ દેહને અનુરાગનો વિષય ન બનાવ્યો, એટલે તે દેહનો ઉપઘાત કરનારા સસરા ઉપર, રાજપુરુષો ઉપર, રાજા ઉપર કે આગ આદિ સાધનો ઉપર ક્યાંય દ્વેષ થયો જ નહીં. દ્વેષને રોકવા હે

૧૬૮

આત્મન્ ! આ અન્યત્વભાવના જ ઉપકારી છે. તે તું વિચાર, જેમ ઔષધથી દર્દ જાય તેમ અન્યત્વભાવનાથી રાગ અને દ્વેષ બન્ને જાય જ છે. આ દ્વેષના સ્વરૂપનું ચિંતવન સમજાવ્યું. હવે દ્વેષનો પરિણામ સમજાવે છે.

દ્વેષનો પરિણામ -

દ્વેષનો (ક્રોધનો) પરિણામ “અનવસ્થિત સ્થિતિ” વિચારવી. જે જીવ-પુદ્ગલો ઉપર આ આત્માને દ્વેષ થાય છે, તે ચલિત છે. કાયમી નથી. જ્યારે તે જીવ-પુદ્ગલ અનિષ્ટભાવે વર્તે છે ત્યારે તેના ઉપર દ્વેષ થાય છે તે જ જીવ પુદ્ગલ ઈષ્ટભાવે વર્તે છે ત્યારે અનુરાગનો વિષય બને છે. ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવ બદલાતાં રાગ અને દ્વેષ બદલાઈ જાય છે. જેમ કે જે સ્ત્રી સાથે ઘણો જ અનુરાગ હોય છે. તે જ સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં છુટાછેડા લેતાં આત્મા વિલંબ કરતો નથી. જેની સાથે અણબનાવ છે તેની જ સાથે સમાધાન થતાં અને તેનાથી પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ સધાતાં અનુરાગ પણ થઈ જાય છે. આ રીતે દ્વેષ પણ રાગની જેમ ચંચળ પરિસ્થિતિવાળો છે. તેનો ભરોસો કેમ કરાય ? ચંચળને આદરમાન કેમ અપાય ?

વળી કામરાગ જેમ વીર્યનો નાશ કરે છે. તેમ દ્વેષ શરીરના રક્તનો નાશ કરે છે. ક્રોધી માણસ કાયમ તપેલો જ હોય છે. તેનું લોહી ઊકળતું જ હોય છે. તેથી શરીર વળતું જ નથી. આવો ક્રોધ શા માટે કરવો ? આ ક્રોધનો પરિણામ એવો છે કે આ આત્મા ક્રોધને લીધે સ્નેહી-મિત્ર મંડળીથી જુદો પડે છે. ધન પ્રતિષ્ઠા આદિ ગુમાવે છે. પરસ્પર ઘણો જ ઝઘડો વધતાં મારામારી થતાં અંતે મરણ પણ પામે છે. આ ક્રોધ ઉપર ચંડકૌશિક આદિનાં દૃષ્ટાંતો જાણીતાં છે. હવે દ્વેષનો વિપાક સમજાવે છે.

દ્વેષનો વિપાક -

હવે દ્વેષનો વિપાક વિચારીએ આ ભવમાં વારંવાર કરાયેલા ક્રોધથી તેનો એવો અનુબંધ થાય છે કે જેના કારણે ભવાન્તરમાં પણ આ જીવ દ્વેષવાળો જ બને છે. અનુબંધના કારણે વધુ તીવ્ર દ્વેષવાળો બને છે. આ દ્વેષ જ સર્વ લોકોને “અમનોરમતા”નું એટલે કે અપ્રિયતાનું જ કારણ બને છે. જેમ ચંડકૌશિક સર્પનો જીવ ગતભવમાં શિષ્ય ઉપર ગુસ્સાના આવેશને લીધે ચીકણો અનુબંધ કરી “ચંડકૌશિક સર્પ”પણાનો એવો ભવ પામ્યો કે તે સર્વને અપ્રિય થઈ પડ્યો, ભવાન્તરમાં ક્રોધના આવા વિપાકો છે. વળી આ કષાયના કારણે નરકાદિ દુર્ગતિનાં આયુષ્ય બાંધી આ જીવ અનંતભવ સુધી રખડે છે તે પણ દુર્ગમ વિપાક સમજવો. ક્રોધની જેમ માન-માયા- અને લોભનું સ્વરૂપ પરિણામ અને વિપાક સ્વયં સમજી લેવું. ૧૧૭૦૫

અવતરણ :- **इदानीं मोहमधिकृत्य प्रतिपक्षमभिधातुमाह**-(રાગ-દ્વેષ એમ બે દોષોની વાત કહ્યા પછી) હવે ત્રીજા મોહ દોષને (અજ્ઞાનદોષને) આશ્રયી પ્રતિપક્ષભાવના કહેતાં સમજાવે છે કે -

૧૭૦

ચિંતેજ્ઞ^૬ મોહમ્મી^૧, ઓહેણ^૨ તાવ વૃત્થુણો^૪ તત્તં^૫ ।

उप्पाय-वय-ध्रुवजुयं, अणुहवजुत्तीए सम्मंति ॥७१॥

ચિન્તયેદ્ મોહે સતિ “ઓઘેન”=સામાન્યેન તાવદાદૌ “વસ્તુનઃ” જીવાદેઃ “તત્ત્વં” તદ્ભાવમ્ । કિમ્ભૂત્? ઇત્યાહ-ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યયુક્તમ્ નિમિત્તભેદેન “અનુભવયુક્ત્યા સમ્યગ્”= અનુભવપ્રધાના યુક્તિસ્તયા “સમ્યગ્” વ્યવહારનિબન્ધત્વેન ચિન્તયેત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૭૧ ॥

ગાથાર્થ :- મોહની(અજ્ઞાનની) બાબતમાં પણ સામાન્યથી “ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવતાયુક્ત” એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ અનુભવ પૂર્વક યુક્તિને અનુસરે સમ્યગ્ પ્રકારે વિચારવું. ॥૭૧॥

ટીકાનુવાદ :- અહીં “મોહ” એટલે “અજ્ઞાન” એવો અર્થ સમજવો. ગાથા પદ્મીમાં આ અર્થ લખ્યો છે. વલી રાગ-દ્વેષ લખીને મોહ ત્રીજો દોષ જુદો લખ્યો છે તેથી પણ મોહનો અર્થ રાગ-દ્વેષ ન કરવો. પરંતુ અજ્ઞાન અર્થ સમજવો. મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી આ આત્મા અનાદિકાળથી અજ્ઞાની છે, તેને દૂર કરવા માટે તેના પ્રતિપક્ષની ભાવના ભાવવી જોઈએ, જેથી કાળાન્તરે અજ્ઞાન દૂર થાય.

મોહ(અજ્ઞાન) અનાદિ છે. માટે સૌ પ્રથમ તેને દૂર કરવા માટે સામાન્યથી જીવ-અજીવાદિ સર્વે પદાર્થોનું યથાર્થ તત્ત્વ વિચારવું. તે તત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે? તો તે જણાવે છે કે-

આ સંસારના તમામ પદાર્થો “નિમિત્તભેદ વડે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવતાથી યુક્ત છે” આ પ્રમાણે અનુભવપૂર્વક યુક્તિ વડે વ્યવહારમાં બાધા ન આવે તે રીતે વિચારવું. આ ચર્ચા કંઈક વિસ્તારથી વિચારીએ.

સોનાના ઘટથી એક બાળક રમે છે. તેને જોઈ બીજા બાળકે સોનાનો મુગુટ પહેરવાનો પિતા પાસે ઘરમાં કલેશ કર્યો, ઘરમાં બીજા સોનાના ધારો કે યોગ નથી. તેથી પિતાએ બીજા પુત્રના કલેશના નિવારણ અર્થે સોનીને સોનાના ઘટમાંથી જ મુગુટ બનાવી આપવાનું કહ્યું. સોની સોનાનો ઘટ ભાંગીને સોનાનો મુગુટ બનાવે છે. તે કાલે એક ક્રિયામાં ઘટનો વ્યય છે. મુગુટનો ઉત્પાદ છે. અને સુવર્ણની ધ્રુવતા છે. તેથી જ પ્રથમ બાળક રડે છે. બીજું બાળક હરખાય છે. અને પિતા તટસ્થ રહે છે. એક માણસ અહીંથી મરીને ધારો કે પશુના ભવમાં જન્મે છે. ત્યાં માણસપણે વ્યય છે. પશુપણે ઉત્પાદ છે અને જીવપણે ધ્રુવત્વ છે. એક કાચનો ગ્લાસ હાથમાંથી પડી ગયો અને ફૂટી ગયો ત્યાં ગ્લાસપણે વ્યય છે. ટુકડાપણે ઉત્પાદ છે અને પુદ્ગલપણે ધ્રુવત્વ છે. દૂધ જમાવી દહિ બનાવ્યું તેમાં દૂધપણે વ્યય છે. દહીંપણે ઉત્પાદ છે. અને ગોરસપણે ધ્રુવત્વ છે. દેવદત્ત નામનો એક પુરુષ બાળકમાંથી યુવાન થયો ત્યાં બાળકપણે વ્યય છે યુવાનપણે ઉત્પાદ છે. અને દેવદત્તપણે ધ્રુવત્વ છે. ઈત્યાદિ અનેક દષ્ટાન્તોથી સમજાય તેમ છે કે કોઈ પણ પદાર્થ પૂર્વપર્યાયથી વ્યય પામે છે. ઉત્તરપર્યાયથી ઉત્પાદ પામે છે. અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહે છે.

૧૭૧

આ પ્રમાણે સર્વે પદાર્થો “ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ” એમ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત છે. એવું વસ્તુનું સહજ સ્વરૂપ છે જ. તેના ઉપર પૂર્વે આપેલાં દૃષ્ટાન્તોના આધારે તેને અનુભવ પ્રમાણે સમ્યગ્ પ્રકારે વિચારવું.

પ્રશ્ન :- આ જગતમાં જે પદાર્થો ત્રણ ધર્મવાળા છે તે જેમ છે તેમ છે. તેનો આવો વિચાર કરવાથી આત્માને શું લાભ ? જગત્ જેમ છે તેમ છે. આવી ઉત્પાદાદિની વિચારણા કરવાથી આત્માને શું લાભ ? અને કેવી રીતે લાભ થાય ? ઘટ-પટ આદિ જગતના પદાર્થો ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ ધર્મવાળા છે. આવી પારકી પંચાત કરવાથી આત્માને શું લાભ ? જગત જેમ હોય તેમ ભલેને હોય.

ઉત્તર :- જગતના પદાર્થો વિચારવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. રાગ અને દ્વેષ થતા અટકી જાય છે. વિરાગદશા પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્તે વીતરાગાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રમાણે સાંખ્ય-ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દર્શનકારો સર્વે પદાર્થો એકાન્તે નિત્ય (ધ્રુવ) જ છે એમ માને છે. અને બૌદ્ધ દર્શનકારો સર્વે પદાર્થો એકાન્તે અનિત્ય જ છે એમ માને છે. આ બન્ને એકાન્તવાદો હોવાથી મિથ્યાજ્ઞાન છે. કારણકે વસ્તુનું સ્વરૂપ તેવું નથી. તેથી આ ત્રિપદી સમજવાથી વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી “અજ્ઞાન” નાશ પામે છે. એકાન્તવાદને બદલે અનેકાન્તવાદ સમજાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનને બદલે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્પાદ-વ્યય સમજવાથી રાગ-દ્વેષ ઓછા થાય છે. સોનાનો ઘડો ભાંગવા છતાં અને મુગુટનો ઉત્પાદ થવા છતાં સોનું તેનું તે જ રહે છે. નથી વધતું કે નથી ઘટતું, કોને માનીને હર્ષ કરવો અને કોને માનીને શોક કરવો ? પુરુષ મનુષ્ય મટીને પશુ થાય એ પણ અવસ્થા માત્ર બદલાઈ છે. પરંતુ જીવ તો તેનો તે જ રહે છે. નટ જેમ વેષ બદલે તેમ અવસ્થા માત્ર બદલાય છે. તેથી હર્ષ - શોક કોને જોઈને કરવાના ? કાચનો ગ્લાસ ફૂટતાં ટુકડા રૂપે પણ દ્રવ્ય તો ઘરમાં છે જ. શું ગયું ? અને શું આવ્યું ? આ જગતના તમામ પદાર્થો માત્ર પરિવર્તનશીલ છે. તેમાં નથી કંઈ હર્ષ પામવા જેવું, અને નથી કંઈ શોક કરવા જેવું. આવી ભાવના ભાવતાં પદાર્થો પ્રત્યે પર્યાય આશ્રયી જે રાગ-દ્વેષ છે. તે દ્રવ્યની ધ્રુવતા સમજતાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે. રાગ-દ્વેષ જવાથી સંસારી ભાવો ઉપર વિરાગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી કાળાન્તરે આ જ આત્મા ક્ષપકશ્રેણીમાં આરોહણ કરી વીતરાગ બને છે.

આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થો પોતાના પર્યાયોથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. કારણકે કાર્ય દ્રવ્યાર્થિક નયથી સત્ છે અને પર્યાયાર્થિક નયથી અસત્ પણ છે. સંગ્રહ નયથી સર્વે પદાર્થો સામાન્ય રૂપ પણ છે અને વ્યવહાર નયથી વિશેષરૂપ પણ છે. આ પ્રમાણે ભિન્નાભિન્ન, સત્-અસત્, સામાન્ય-વિશેષ, નિત્ય-અનિત્ય, અને ઉત્પાદાદિ ત્રણે ધર્મો યુક્ત છે. તેમ સમજવાથી રાગાદિ ક્ષીણ થાય છે. માટે આ આત્મસંપ્રેક્ષણ ભાવના પણ આત્માને હિતકારી છે.

વળી આ ભાવનાનું ચિંતન તર્કયુક્ત અને અનુભવયુક્ત કરવું જોઈએ તથા વ્યવહારને બાધા ન આવે પરંતુ વ્યવહારનું સાધન બને તે રીતે સમ્યગ્ પ્રકારે વિચારો કરવા, જેમ કે દરેક પદાર્થોમાં

૧૭૨

નિશ્ચયનયથી ભાવિમાં થનારા ઉત્પાદ-વ્યયો સત્તાથી નિયતિથી પડેલા જ છે અને તે પ્રમાણે થવાના જ છે. છતાં આવો નિશ્ચયનય કેવળજ્ઞાનીની અપેક્ષાવાળો છે. કારણકે કેવળજ્ઞાની જ ભાવિમાં થનારા તે પર્યાયોને સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે. પરંતું છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ નહીં, જો છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ આવો નિયતિવાદ આગળ કરવામાં આવે તો જીવ પુરુષાર્થ કરે જ નહીં, અને તેનાથી તેનું હિત થાય જ નહિં, માટે આવા પ્રકારના નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિ મુખ્ય ન કરતાં છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિ મુખ્ય કરવી. જીવ પુરુષાર્થ કરે તો તે જૂના પર્યાયો વ્યય પામે છે અને નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જો આ આત્મા ધર્મપુરુષાર્થ આચરે તો અવશ્ય રાગાદિ જુના પર્યાયો નાશ પામે છે. નવા વિરાગાદિ પર્યાયો પ્રગટ થાય છે અને વીતરાગ-કેવલી બની આત્મહિત સાધે છે. આ પ્રમાણે છદ્મસ્થની દૃષ્ટિએ વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય તે રીતે આત્મહિત માટે ઉત્પાદાદિ પર્યાયોના વિચારો કરવા.

અવતરણ :- અનુભવયુક્તિમેવ લેશત આહ-

ઉપર કહેલા નિત્યાનિત્ય. ભિન્નાભિન્ન આદિ અનેક વિષયોમાંથી “સત્ અને અસત્”ને વિષે અનુભવ અને યુક્તિપૂર્વક લેશથી આચાર્યશ્રી સમજાવે છે -

ના^૬ભાવો^૨ ચ્ચિ^૩ય^૧ ભાવો^૩, અતિ^૭પ્પસંગે^૫ણ^૪ જુજ્જ^૫ઈ^૪ કૃયા^૪ઈ^૪ ।
 ણ^{૧૦} ય^૬ભાવો^૬ઽભાવો^૬ ઁલુ, તહાસહાવત્ત^૬ઽભાવાઓ^૬ ॥૭૨॥

નાભાવ એવ સર્વથા ભાવો યુજ્યતે, “કદાચિત્” ઇતિ કાલાવધારણમ્ । અતિ-પ્રસન્નેન હેતુના । યદિ હ્યસદેવ સદ્ ભવેત્, તતોઽસત્ત્વાવિશેષાત્ સકલશક્ત્યભાવાદ્ વિવક્ષિતસત્ત્વવદ્ અવિવક્ષિતમપિ ભવેદ્, હેત્વવિશેષાદિતિ યુગપદ્ (વિવક્ષિતાઽ) વિવક્ષિતઘટપટાદિભાવાપત્તિઃ । અનુપયોગિની ચેહ તદન્યહેતુપરિકલ્પના । અસજ્જનન-સ્વભાવત્વેન તસ્યા અપ્યુક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । અવધ્યભાવે તદ્વિશેષકલ્પનાયોગાદિતિ ।

ગાથાર્થ :- “જે જે અસત્ છે. તે અસત્ જ સત્ બને છે.” એવું કદાપિ ઘટી શકતું નથી. તેમ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. તથા જે જે સત્ છે તે સત્ જ અસત્ બને છે એમ પણ કદાપિ સંભવતું નથી. એમ માનવાથી પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. આ બન્ને અનુમાનોમાં “તથાસ્વભાવત્વનો અભાવ” હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ ચોક્કસ આવે જ છે. ॥૭૨॥

ટીકાનુવાદ :- આ ગાથા કઠીન અને સૂક્ષ્મ અર્થવાળી હોવાથી ટીકાના અનુવાદને પાછળ રાખીને ભૂમિકારૂપે જૈનદર્શનને માન્ય અર્થ વિચારીએ -

વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતો જણાવે છે કે જે જે કારણમાંથી જે જે કાર્ય નીપજે છે તે તે કારણમાં તે તે કાર્ય પર્યાયથી અસત્ અને દ્રવ્યથી સત્ હતું જ અને તો જ નીપજે છે. કારણમાં કાર્ય “સત્-અસત્” ઉભયાત્મક છે. તો જ નીપજે છે. અન્યથા માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ જ આવે છે. જેમકે “માટીમાંથી ઘટ નીપજે છે” અને “તન્તુમાંથી પટ નીપજે છે” આ દૃષ્ટાન્તોમાં માટીમાં ઘટ અને તન્તુમાં માટીમાં ઘટ અને તન્તુમાં પટ પટ પર્યાયરૂપે અસત્ (અવિદ્યમાન) છે એટલે નીપજે છે. અને દ્રવ્યરૂપે “સત્”(વિદ્યમાન) છે

૧૭૩

માટે જ નીપજે છે. વસ્તુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. તેને બદલે મિથ્યાત્વમોહના ઉદયથી અજ્ઞાનદોષને લીધે કેટલાક દર્શનકારો (બૌદ્ધ આદિ અસત્કાર્યવાદીઓ) આ પ્રમાણે માને છે-

“માટી અને તન્તુ (કારણ)માં અસત્-અવિદ્યમાન એવો ઘટ-પટ ઉત્પન્ન થાય છે” તેઓ એવી યુક્તિ આપે છે કે જો માટી-તન્તુમાં ઘટ પટ સત્ જ હોય તો માટી-તન્તુકાલે પણ ઘટ-પટનું કાર્ય જલાધાર અને શરીરાચ્છાદન થવું જોઈએ પરંતુ થતું નથી. માટે ઘટ-પટ સત્ નથી, બીજી યુક્તિ તેઓની એવી છે કે જો માટી-તન્તુમાં ઘટ-પટ સત્ હોય તો સત્ને ઉત્પન્ન શું કરવાનું હોય? સત્ સત્ હોવાથી વિદ્યમાન જ છે. તેથી ઘટ-પટ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રક્રિયા રૂપ પુરુષાર્થ વ્યર્થ થશે. માટે આ બે યુક્તિઓથી તેઓ સમજાવે છે કે માટી અને તન્તુમાં અસત્ એવા જ ઘટ-પટ ઉત્પન્ન થાય છે. એકાન્તવાદી બૌદ્ધાદિ અસત્કાર્યવાદીની ઉપરોક્ત યુક્તિનું ખંડન કરતાં હવે ટીકાકારશ્રી ટીકામાં જણાવે છે કે -

સર્વથા અભાવઃ એવ કદાચિદ્ ભાવઃ ન યુજ્યતે / સર્વથા (એકાન્તે) જે પદાર્થ અભાવાત્મક જ હોય છે તે કોઈ દિવસ ભાવાત્મક બની શકતો નથી. કારણકે તેમ માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે એ હેતુ છે. ‘કદાચિત્’ શબ્દ કાળનું અવધારણ સૂચવે છે. તે અતિવ્યાપ્તિદોષ આ પ્રમાણે-

ધારો કે માટીમાં ઘટ અસત્ હતો અને ભાવાત્મક બન્યો એમ માનીએ તો આ પ્રમાણે કારણમાં અસત્ એવું જ કાર્ય જો સત્ બનતું હોય તો તે માટીમાંથી જેમ અસત્ એવો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તે માટીમાં પટ-મઠ પણ અસત્ છે જ, તેથી ઘટ-પટ-મઠ ઈત્યાદિ સર્વ કાર્યોનું અસત્પણું અવિશેષ હોવાથી (એકસરખું હોવાથી) ઘટકાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો જેમ ત્યાં અભાવ છે છતાં ઘટકાર્ય થાય છે. તેમ પટ-મઠાદિ ઈતર કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો પણ તે માટીમાં અભાવ જ છે તેથી ઘટ-પટ-મઠાદિ સકલ કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો અભાવ(સરખો) હોવાથી વિવક્ષિત એવું ઘટકાર્ય જેમ સત્ બને છે તેમ અવિવક્ષિત એવું પટ-મઠાદિ ઈતરકાર્ય પણ તે જ માટીમાંથી સત્ત્વભાવને પામવું જોઈએ. માટીમાં જેવું ઘટનું અસત્ત્વ છે તેવું જ પટ-મઠાદિનું અસત્ત્વપણું પણ સરખું જ છે. તેથી હેતુમાં કોઈપણ જાતની વિશેષતા ન હોવાથી તે માટીમાંથી એકસાથે વિવક્ષિત એવો ઘટ અને અવિવક્ષિત એવા પટાદિ (પટ-મઠાદિ ઈતર કાર્યો રૂપ) ભાવોની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે.

તેવી જ રીતે “તન્તુમાં પટ સર્વથા અસત્ જ હોય અને જો સત્ બનતો હોય” તો તન્તુમાં પટની જેમ ઘટ-મઠાદિ પણ અસત્ જ છે. તેથી પટ-ઘટ-મઠાદિનું અસત્પણું સરખું જ હોવાથી હેતુમાં કોઈ વિશેષતા ન હોવાથી તન્તુમાંથી જેમ વિવક્ષિત પટ અસત્ હોવા છતાં બને છે. તેમ અવિવક્ષિત એવાં ઘટ-મઠાદિ પણ અસત્ હોવાથી બનવા જ જોઈએ. આખી વાતનો સારાંશ એ છે કે જો અસત્ જ સત્ બનતું હોય તો કારણમાં જેમ વિવક્ષિત કાર્ય અસત્ છે છતાં થાય છે, તેમ ઈતર અવિવક્ષિત કાર્યનું અસત્પણું પણ સરખું જ છે. એમ સકલ કાર્યોની શક્તિનો અભાવ કારણમાં સરખો હોવાથી વિવક્ષિતની જેમ અવિવક્ષિત કાર્ય પણ થવું જોઈએ. પરંતુ માટીમાંથી જેમ ઘટ થાય છે તેમ પટાદિ થતા નથી. તથા તન્તુમાંથી જેમ પટ થાય છે તેમ ઘટાદિ

૧૭૪

થતા વ્યવહારમાં ક્યાંય દેખાતા નથી. તેથી માટીમાં ઘટ અને તન્તુમાં પટ એ કાર્ય પર્યાયથી અસત્ હોવા છતાં પણ દ્રવ્યથી સત્ માનવા જ જોઈએ. અને કથંચિત્ સત્ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય, સર્વથા અસત્ હોય તો ઉત્પન્ન ન જ થાય. ઈત્યાદિ વિચારવું.

ટીકાકારશ્રીએ *અસત્વાવિશેષાત્-સકલશક્તિઅભાવાત્* - “એમ બે યુક્તિ આપીને કારણાંથી એકાન્ત અસત્ એવું કાર્ય નીપજતું નથી. એમ જે ખંડન કર્યું, તેમાં અસત્કાર્યવાદી બૌદ્ધો પોતાના પક્ષનો બચાવ કરતાં કહે છે કે -

જૈનોએ અમારા અસત્કાર્યવાદનું જે ખંડન કર્યું છે તે વ્યાજબી નથી. તેઓ (જૈનો) અમારા અભિપ્રાયને જાણતા નથી. અમે બૌદ્ધો-અસત્કાર્યવાદીઓ એમ માનીએ છીએ કે માટીમાં ઘટ-પટ-મઠાદિ સકલ શક્તિનો અભાવ છે. અને સર્વકાર્યોનું અસત્ત્વ એકસરખું અવિશેષ જ છે. તથાપિ “દંડ-ચક્ર” આદિ અન્ય હેતુઓ માટીમાં ઘટ ઉત્પન્ન કરવાની કારણતા નીપજાવે છે એટલે ઘટ જ ઉત્પન્ન થાય છે પટ-મઠાદિ અન્ય કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની કારણતા નીપજાવતાં નથી. તેથી અન્ય કાર્યો ઉત્પન્ન થતા નથી. તેવી જ રીતે તન્તુમાં પણ પટ-ઘટ-મઠાદિ સર્વે કાર્યોનું અસત્પણું અવિશેષ જ છે અને સકલકાર્યોની શક્તિનો અભાવ પણ સરખો જ છે. તથાપિ “તુરીવેમાદિ” અન્ય હેતુઓ તન્તુમાં પટની જ કારણતા ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તન્તુમાંથી પટ જ થાય છે પરંતુ ઘટ-મઠાદિ થતાં નથી. એમ અમે “અન્યહેતુ”ની કલ્પના કરીશું. જેથી અમને તમારી આપેલી અતિવ્યાપ્તિ આવશે નહીં. અમારો એકાન્ત અસત્કાર્યવાદ બરાબર સંગત જ છે. આવા પ્રકારના બૌદ્ધના બચાવનું ખંડન કરતાં ટીકાકારશ્રી હવે જણાવે છે કે -

અનુપયોગિની ચેહ તદન્યહેતુપરિકલ્પના / ટીકાકારશ્રી જણાવે છે કે તે અસત્કાર્યવાદ માનવામાં જે અન્યહેતુની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે અનુપયોગી છે, બીનજરૂરી છે. જો માટીમાં મૂળથી “અસત્જનનસ્વભાવ” અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે તો તે સ્વભાવને લીધે જ તે અન્ય હેતુની કલ્પના પણ ઉપર કહેલા અતિવ્યાપ્તિ દોષથી રહિત નથી જ. ત્યાં પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે જ છે, તે આ પ્રમાણે -

જે માટીમાં ઘટનો અસત્જનનસ્વભાવ છે અર્થાત્ અવિદ્યમાન એવા ઘટને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે તે જ માટીમાં પટ-મઠાદિ પણ અવિદ્યમાન હોવાથી તેઓનો પણ અસત્જનનસ્વભાવ માટીમાં છે જ, એટલે કે સકલ અવિદ્યમાન કાર્યોનો ઉત્પાદસ્વભાવ માટીમાં છે જ એવો અર્થ થાય છે. હવે દંડ-ચક્રાદિ અન્ય હેતુઓથી જો ઘટની ઉત્પત્તિની કારણતા માટીમાં આવે તો તે જ માટીમાં તુરીવેમાદિ અન્ય હેતુઓ જોડીએ તો તેનાથી પટ-મઠાદિ ઈતર અસત્કાર્યોની ઉત્પત્તિની કારણતા પણ આવવી જોઈએ. આ કારણથી અન્ય હેતુઓ કલ્પશો તો પણ ઘટની જેમ પટાદિ ઉત્પન્ન થવાની અતિવ્યાપ્તિ તો સરખી જ ઊભી રહેશે. તેવી જ રીતે તન્તુમાં અસત્ એવા પટની ઉત્પત્તિનો સ્વભાવ હોય તો ઘટ-મઠાદિ ઈતર કાર્યોનો પણ અસત્જનનસ્વભાવ તન્તુમાં પટની જેમ છે જ, તેથી તે તન્તુમાં જેમ તુરી-વેમાદિ અન્ય હેતુઓના યોગથી અસત્ એવો

૧૭૫

પટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તે જ તન્તુઓમાં દંડ-ચક્રાદિ અન્ય હેતુઓના યોગથી અસત્ એવા ઘટ-મઠાદિ ઈતર કાર્યોની ઉત્પત્તિની કારણતા પણ થવાનો અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ તો સરખો જ આવશે અને તેથી અન્યહેતુની કલ્પના નિરર્થક જ બનશે.

વળી દ્રવ્યનો જે જે સ્વભાવ છે તે તે હંમેશાં અવધ્ય હોય છે. અવધ્ય એટલે બદલાય નહીં, ફરે નહીં, અપરાવર્તનીય સ્વરૂપ હોય છે. જેમકે અગ્નિનો સ્વભાવ દાહનો, અને જળનો સ્વભાવ શીતળતાનો જે છે તે અવધ્ય જ છે તેમ માટી-તન્તુમાં “અસત્કાર્ય જનનસ્વભાવ” તમે જે માન્યો છે તે અવધ્યભાવવાળો હોવાથી દંડ-ચક્રાદિ અન્ય હેતુરૂપ તે વિશેષની કલ્પના કરવી અયુક્ત જ છે. કારણ કે દંડ-ચક્રાદિ અન્ય હેતુ આવશે તોપણ સ્વભાવ અપરાવર્તનીય હોવાથી માટી અસત્ કાર્યજનનસ્વભાવને લીધે અસત્ એવા ઘટને જેમ કરશે તેમ અસત્ એવા પટ-મઠાદિ ઈતર કાર્યોને પણ કરશે જ. તેથી દંડ-ચક્રાદિ વિશેષ હેતુની કલ્પના અયુક્ત જ થશે.

एवं च-असदुत्पद्यते तद्धि, विद्यते यस्य कारणम् ।

शशशृङ्गाद्यनुत्पत्ति, हेत्वभावादितीष्यते। इति वचनमात्रमेव-

ટીકાકારશ્રી બૌદ્ધને જણાવે છે કે માટી-તન્તુમાં જો તું અસત્જનનસ્વભાવ સ્વીકારીશ તો ઉપર સમજાવ્યું તેમ માટીમાંથી ઘટ-પટ-મઠાદિ સર્વ અસત્ કાર્યો પણ ઉત્પન્ન થશે અને અસત્ એવું શશશૃંગ પણ ઉત્પન્ન થશે જ, તેવી જ રીતે તન્તુમાંથી પણ અસત્ એવાં પટ-ઘટ-મઠાદિ પણ થશે અને તે જ તન્તુમાંથી અસત્ એવું શશશૃંગ પણ ઉત્પન્ન થશે જ. આવા અતિવ્યાપ્તિના મહાદોષો તને આવશે.

एवं च=આ પ્રમાણે તારી માન્યતા દોષયુક્ત હોવાથી તમારા શાસ્ત્રોમાં નીચે મુજબ જે કહેવાયું છે તે બોલવા પૂરતું વચન માત્ર જ છે. અર્થાત્ યુક્તિથી રિક્ત છે. તેઓનાં શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કહેવાયું છે કે -

હવે ઉપરોક્ત બૌદ્ધદર્શનને માન્ય શ્લોકનો અર્થ કહેવાય છે. માટી તન્તુમાં (સર્વે કાર્યો એકસરખાં અસત્ હોવા છતાં પણ) તે જ અસત્ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જેની (અન્ય હેતુઓને લીધે) કારણતા વિદ્યમાન હોય છે. તેથી તે માટીમાં જેમ ઘટની કારણતા પ્રગટ કરવામાં દંડ-ચક્રાદિ અને પટની કારણતા પ્રગટ કરવામાં તુરી-વેમાદિ અન્ય હેતુઓ વિદ્યમાન છે. તેમ શશશૃંગાદિની કારણતા પ્રગટ કરનાર અન્ય હેતુઓનો અભાવ હોવાથી શશશૃંગાદિ કાર્યોની (અસત્પણે સરખાં હોવા છતાં) અનુત્પત્તિ જ ઈચ્છાય છે.

બૌદ્ધોનું આ શ્લોકમાં કહેલું આ વચન બોલવા પૂરતું જ છે. કારણકે જો અસત્જનન-સ્વભાવ છે તો અન્ય હેતુની કલ્પના જ વ્યર્થ છે અને તે સ્વભાવ અવધ્ય હોવાથી શશશૃંગ પણ થવું જ જોઈએ.

તેથી કારણમાં જે સર્વથા અભાવાત્મક હોય છે તે શશશૃંગાદિ કદાપિ ઉત્પન્ન થતાં નથી. અને જે ઘટ-પટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વથા અસત્ નથી ફક્ત પર્યાયથી અસત્ છે. પરંતુ દ્રવ્યથી અસત્ નથી પણ સત્ છે.

૧૭૬

ગાથાના પૂર્વાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે ટીકાકારશ્રી ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે-

તથા ન ચ ભાવ એકાન્તેન અભાવ એવ યુજ્યતે કદાચિત્, અતિપ્રસન્નેન હેતુનેતિ વર્તતે। યદિ હિ સદેવાસદ્ ભવેત્, તતઃ સત્ત્વાઽવિશેષાત્ સકલ-શક્તિ-અભાવાદ્ વિવક્ષિતાસત્ત્વવદ્ અવિવક્ષિતમપિ ભવેત્, હેત્વવિશેષાદિતિ સમં ઘટમૃદાદ્યભાવાપત્તિઃ। અનુપ-યોગિની ચેહ તદન્યમૃદાદિપરિકલ્પના સતોઽસદ્ભવનસ્થાવતયા હેતુત્વેન તસ્યા અપ્યુક્ત-દોષાનતિવૃત્તેઃ અવચ્ચયભાવે સ્વભાવાન્તરકલ્પનાયોગાદિતિ ।

પૂર્વચર્યામાં “એકાન્તે જે (સર્વથા) અસત્ હોય છે તે જ સત્ બને છે” એ પક્ષનું ખંડન કરી હવે તેનાથી વિપરીત એકાન્ત પક્ષ “એકાન્તે જે (સર્વથા) સત્ હોય છે તે જ અસત્ બને છે” એ બીજા પક્ષનું ખંડન સમજાવે છે -

બૌદ્ધદર્શન એમ માને છે કે જે જે “સત્” છે તે તે બીજા સમયે “અસત્” જ બને છે. પ્રતિ સમયે સર્વે પદાર્થો સર્વથા ક્ષણિક છે. પ્રથમ સમયની જે સત્ વસ્તુ છે તે બીજા સમયે સર્વથા અસત્ જ બને છે. આ માન્યતાનું ખંડન કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

તથા ચ ભાવ એકાન્તેન અભાવ એવ કદાચિત્ ન યુજ્યતે = આ સંસારમાં “જે સત્ હોય છે તે એકાન્તે અસત્ જ બને” એમ કોઈ દિવસ ઘટી શકતું નથી. કારણકે તેમ માનવામાં પણ “અતિવ્યાપ્તિ દોષ” આવે છે એ જ હેતુ છે. “અતિવ્યાપ્તિ દોષ લાગે છે” એ પદ ઉપરના પૂર્વાર્ધથી અહીં નીચેના અનુમાનમાં પણ વર્તે છે. કારણ કે જે “સત્” હોય તે સર્વથા “અસત્” બનતું હોય તો માટીનો બનેલો ઘટ જ્યારે ફૂટે છે ત્યારે તે ઘટમાં ઘટપણું અને માટીપણું એમ બન્ને સત્ હતાં તેથી બન્નેનું અસત્પણું થવું જોઈએ. ફક્ત ઘટપણું જ જાય છે, અને માટીપણું તો રહે છે. આમ કેમ બને ? સત્ હોય તે અસત્ બને જ, જો આવો જ નિયમ હોય તો ઘટ અને માટી બન્નેમાં “સત્” પણું અવિશેષ (એકસરખું સમાન) હોવાથી, તથા બીજા સમયે ઘટશક્તિનો જેમ અભાવ વર્તે છે તેમ જ મૃત્ શક્તિનો પણ અભાવ જ થવાથી ઘટ-મૃદ્ એમ સકલ શક્તિનો અભાવ થવાથી, વિવક્ષિત એવું ઘટપણું જેમ અસત્ બને છે તેમ અવિવક્ષિત એવું મૃદ્ પણું પણ અસત્ બનવું જોઈએ, બન્નેમાં “સત્” પણું એ હેતુ અવિશેષ જ હોવાથી ઘટ-મૃદ્ એમ ઉભયનો અભાવ સાથે જ થવાની આપત્તિ આવશે.

તમારું (બૌદ્ધોનું) કહેવું છે કે “જે જે સત્ હોય તે તે અસત્ થાય” એટલે અસત્ થવામાં સત્પણું એ જ હેતુ થયો, તેથી ઘટ ફૂટે ત્યારે જેમ ઘટ અસત્ થવામાં ઘટનું સત્પણું એ કારણ ત્યાં છે. તેમ મૃદ્નું સત્પણું પણ પૂર્વ સમયમાં વિદ્યમાન હોવાથી મૃદ્ પણ ઘટની સાથે જ અસત્ થવી જોઈએ, જેમ ઘટ નથી દેખાતો તેમ ઠીકરાં(કપાલ) પણ ન દેખાવાં જોઈએ. સર્વથા ભૂતલ કોરું જ થવું જોઈએ, “અસત્”ની ઉત્પત્તિમાં ઘટમાં અને મૃદ્માં “સત્પણાનું હોવું” એ હેતુ અવિશેષ જ છે. પછી શા માટે એક અસત્ બને અને બીજું અસત્ ન બને ? તેથી ઘટના અસત્ની સાથે મૃદ્ પણ અસત્ થવી જ જોઈએ તેવી અતિવ્યાપ્તિ દોષ તમને સ્પષ્ટ લાગશે જ.

૧૭૭

ઉપર મુજબ પોતાની માન્યતાનું ખંડન સાંભળી બૌદ્ધ પોતાના પક્ષનો હવે બચાવ કરે છે. જો કે ટીકાકારશ્રીએ બૌદ્ધે કરેલો બચાવ લખ્યો નથી, પરંતુ તેના બચાવનું ખંડન કર્યું છે. એટલે તેમના હૃદયમાં તે બૌદ્ધોનો બચાવ હશે જ. પરંતુ આપણે તે બચાવ ન જાણીએ ત્યાં સુધી તેનું કરાયેલું ખંડન સમજાય નહીં. તેથી પ્રથમ બૌદ્ધે કરેલો બચાવ જે ટીકાના શબ્દોમાં નથી, પરંતુ ટીકાકારશ્રીના હૃદયમાં છે તે પાછળ આવતા ખંડનના આધારે વિચારીએ -

તેઓનો બચાવપક્ષ એવો છે કે જ્યારે ઘટ ફૂટે ત્યારે ઘટ અને માટી એમ બન્ને સત્ ભાવો અસત્ બને જ છે. કારણ કે અમારો જે સિદ્ધાન્ત છે “જે જે સત્ હોય તે તે અસત્ બને જ” આ બરાબર જ છે. તેથી ઘટમાં ઘટ અને મૃદ્ એમ બન્ને સત્ હતાં, જે સત્ હોય તે અસત્ બને જ, માટે ઘટ ફૂટે ત્યારે ઘટ અને મૃદ્ એમ બન્ને અસત્ થાય જ. છતાં લોકમાં ઘટફૂટે ત્યારે જે ઠીકરાં રૂપે મૃદ્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી તે નવી ઉત્પન્ન થયેલી મૃદ્ છે. તેને “અન્યમૃદ્” કહેવાય છે. ઘટ ગયો તેની સાથે ઘટીય મૃદ્ પણ અસત્ બની જ ગઈ. ભૂમિ ઉપર ઠીકરાંપણે જે મૃદ્ દેખાય છે તે તદ્દન નવી અન્ય જ મૃદ્ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ અમે અન્યમૃદ્દાદિની કલ્પના કરીશું. અહીં આદિ શબ્દથી પટ ફાટે ત્યારે પટના નાશની સાથે તન્તુદ્રવ્યનો પણ નાશ થાય જ છે અને “અન્યતન્તુ” ઉત્પન્ન થાય છે ઈત્યાદિ બીજાં દૃષ્ટાન્તો સમજાવવા માટે આદિ શબ્દ છે.

ટીકાકારશ્રી ઉપરોક્ત તેઓના બચાવનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે “અનુપયોગિની ચેહ તદન્યમૃદ્દાદિપરિકલ્પના=” અહીં બચાવમાં તે મૃદ્થી “અન્યમૃદ્દાદિ”ની કલ્પના કરવી તે બીનઉપયોગી છે-બીનજરૂરી છે, કારણ કે તમારા મતે “સત્” વસ્તુ “અસત્” થવાના સ્વભાવાળી છે એવા સ્વભાવહેતુના કારણે તે કલ્પના પણ ઉપરોક્ત અતિવ્યાપ્તિ દોષથી રહિત નથી. એટલે કે સત્નો અસત્ થવાનો સ્વભાવ તમે માન્યો છે. ઘટ ફૂટે ત્યારે ઘટ અને મૃદ્ એમ બન્ને સત્ હતા તેથી તે બન્ને તો અસત્ થવા જોઈએ, પરંતુ તેના સ્થાને જે અન્ય મૃદ્ ઉત્પન્ન થાય છે એવી જે કલ્પના તમે કરી ત્યાં તે અન્ય મૃદ્ પણ ઉત્પન્ન થઈ એટલી સત્ થઈ, અને સત્ થઈ એટલે અસત્ બનવી જ જોઈએ એટલે તે અન્ય મૃદ્ પણ અસત્ જ થશે, તેને સ્થાને બીજી અન્યમૃદ્ માનશો તો તે પણ સત્ થઈ એટલે અસત્ થવી જ જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘટીયમૃદ્ અસત્ થતાં ઈતર અન્યમૃદ્માં અસત્ થવાની ઉક્ત અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. કારણકે “સત્”નો અસદ્ભવનસ્વભાવ હોવાના કારણે ભૂતલ સર્વથા માટી વિનાનું કોરું જ થવું જોઈએ.

તથા હવે તમે કદાચ એવો બચાવ કરો કે ઘટ અને ઘટીયમૃદ્ સત્ હોવાથી ઘટ ફૂટે ત્યારે બન્ને અસત્ થાય. પરંતુ જે અન્યમૃદ્ ઉત્પન્ન થઈ તે અસદ્ભવનસ્વભાવવાળી ન હોય અને તે ભૂમિ ઉપર વર્તે તેથી ઠીકરાં દેખાય છે. તો તમારી તે કલ્પના પણ વ્યાજબી નથી. કારણકે આ અસદ્ભવનસ્વભાવ અવધ્ય છે-અપરાવર્તનીય છે. બદલી શકાતો નથી તેથી અન્યમૃદ્માં પણ આ અસદ્ભવન સ્વભાવ અવશ્ય હોવાથી સ્વભાવાન્તરની (અસત્ ન થાય પણ સત્ રહે તેવી) કલ્પનાનો અયોગ છે. કારણકે સ્વભાવ એ સ્વ-ભાવ (પોતાનો ભાવ) હોવાથી બદલી શકાતો નથી. સ્વભાવાન્તર થતો નથી તેથી અન્યમૃદ્ પણ સર્વથા અસત્ જ થશે.

યો. ૧૨

૧૭૮

ભૂમિતલ ઠીકરાં વિનાનું જ થવું જોઈએ પરંતુ થતું નથી માટે તમારો આ બચાવ વ્યાજબી નથી. તેથી તમારી માન્યતા દોષયુક્ત છે.

एवं च-सतोऽपि भावेऽभावस्य, विकल्पश्चेदयं समः।

न तत्र किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवलम् । इत्यपि वचनमात्रमेव ।

આ પ્રમાણે તમારી સત્ હોય તે અસત્ થાય જ એ અને તેના બચાવમાં મૂકેલી અન્યમૂદ્ની કલ્પના દોષયુક્ત હોવાથી તમારા જ શાસ્ત્રોમાં આવી જે ચર્ચા કરી છે તે કહેવા પૂરતી જ છે. યથાર્થ નથી. સાચી નથી. બોલવા પુરતી જ છે.

તમારા શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે -

પ્રથમસમયે સત્પણે રહેલી વસ્તુના અભાવનું બીજા સમયે થવાપણું માનવામાં (અર્થાત્ સત્નું અસત્પણું માનવામાં) જો આ વિકલ્પ સરખો જ જણાતો હોય (અર્થાત્ ઘટના નાશની સાથે મૂદ્નો પણ નાશ થઈ જવો જોઈએ એવો સમાન વિકલ્પ લાગતો હોય) તો અમે બૌદ્ધો એમ કહીએ છીએ કે ઘટનાશ થાય ત્યારે ત્યાં કંઈ જ નવું થતું નથી (અર્થાત્ કંઈ જ નવું બનતું નથી.) પરંતુ “ન ભવત્યેવ” કંઈ નથી. જ થતું એવું જ કેવળ બને છે. ઉપર પ્રમાણે બૌદ્ધોનું કહેવું તે બોલવા પૂરતું જ છે. તથ્ય નથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પૂર્વે અમે જણાવી ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે બન્ને એકાન્તપક્ષનું ગ્રંથકારશ્રીએ ખંડન કર્યું. તે ખંડનવાળા બન્ને અનુમાનોનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

પક્ષ	સાધ્ય	હેતુ
(1) અભાવઃ એવ,	ભાવઃ નૈવ ભવતિ,	અતિવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ (પૂર્વાર્ધ)
(2) ભાવઃ એવ,	અભાવઃ નૈવ ભવતિ,	અતિવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ (ઉત્તરાર્ધ)

ગ્રંથકારશ્રીએ રજૂ કરેલાં આ બન્ને અનુમાનોમાં “અતિવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્” એવો જે હેતુ કહ્યો છે. તેને કોઈ પૂર્વપક્ષવાદી આપણે ઉપર ચર્ચા કરી ગયા તે પ્રમાણે “અસિદ્ધ” હેત્વાભાસ બનાવે, એટલે કે અમારી એકાન્ત માન્યતામાં “અતિવ્યાપ્તિ” દોષ તમે જૈનો એ જે આપ્યો તે આવતો નથી, કારણકે “અતિવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્” આ તમારો કહેલો હેતુ “અભાવઃ એવ” અથવા “ભાવઃ એવ” એવા અમારા એકાન્તવાદવાળા બન્ને પક્ષમાં ઘટતો નથી. તેથી અસિદ્ધહેત્વાભાસ થાય છે. એમ હેતુ પક્ષમાં ઘટતો ન હોવાથી તમારો જૈનોનો હેતુ અસિદ્ધહેત્વાભાસ થશે. એમ કોઈ પૂર્વપક્ષવાદી કહે તો તેના વડે કરાતા “અસિદ્ધ” હેત્વાભાસના પરિહાર માટે મૂળ સૂત્રકારશ્રી ગ્રંથથી જ = એટલે ગાથાના મૂળપદથી જ જવાબ આપે છે કે -

ग्रन्थत एव हेतुद्वयासिद्धत्वपरिहारमाह-“तथास्वभावत्वाभावादिति” उभयत्रातिप्रसङ्गो व्यवस्थितः तथास्वभावत्वाभावात्। तथाहि-यदा अभावो भावो भवति तदा तथास्वभावत्वस्य-विवक्षितभावभवनस्वभावत्वस्य तत्राभावो निःस्वभावतयैवेति प्रकटम्। यदापि भाव एवाभावो

૧૭૯

भवति तदापि तथास्वभावत्वस्य स्वाऽभवनस्वभावत्वस्य तत्राभावो निःस्वभावतयैवेति भावनीयम्। इति गाथार्थः। ॥७२॥

ઉપરોક્ત બન્ને અનુમાનોમાં સૂત્રકારશ્રીએ મૂળગાથામાં કહેલ બન્ને હેતુઓને કોઈ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કરે તો તેનો પરિહાર ગ્રન્થથી જ=મૂળ ગાથાથી સૂત્રકારશ્રી જણાવે છે કે તથાસ્વભાવત્વના અભાવ (હેતુ)થી બન્ને અનુમાનોમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ પ્રગટ પણે વ્યવસ્થિત રહેલો જ છે.

પક્ષ	સાધ્ય	હેતુ
ઉભયત્ર	અતિવ્યાપ્તિરસ્ત્યેવ	તથાસ્વભાવત્વાભાવાત્

બન્ને અનુમાનોમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ સંભવે જ છે. માટે અમારો જૈનોનો હેતુ અસિદ્ધહેત્વાભાસ થતો નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે -

(૧) જો અભાવ(અસત્) હોય તે ભાવાત્મક (સત્) બનતું હોય તો (ઘટને ઉત્પન્ન કરતી તે માટીમાં) તથાસ્વભાવત્વનો એટલે કે વિવક્ષિત એવા ઘટભાવ માત્રને જ ઉત્પન્ન કરવાનો અને અન્યને નહીં ઉત્પન્ન કરવાનો તેવા પ્રકારનો ભવનસ્વભાવ જે ત્યાં માટીમાં તમે કહો છો તેનો તે માટીમાં અભાવ થશે. અર્થાત્ ઘટમાત્રને જ ઉત્પન્ન કરવાનો જે તથાસ્વભાવ છે તેનો અભાવ થશે. કારણકે માટીમાં જેમ ઘટ અસત્ છે તેમ પટ-મઠ વગેરે ઈતરકાર્યો પણ અસત્ છે જ. અને જે અસત્ હોય તે સત્ બને. માટે ઘટ જેમ અસત્ છે. અને તેનું ભવન થાય છે તેમ પટ-મઠ પણ અસત્ હોવાથી તેનું પણ ભવન થશે જ. તેથી વિવક્ષિત ભાવ જે ઘટભાવ, તે એક માત્રનો જે ભવનસ્વભાવ માટીમાં તમે માનો છો તેનો અભાવ થશે, આમ ઘટમાત્રને જ ઉત્પન્ન કરવાના તે સ્વભાવનો અભાવ થવાથી નિઃસ્વભાવતા થવા વડે ઈતર અસત્ પદાર્થોનું પણ ભવન થવાથી સ્પષ્ટ અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ :

(૨) બીજા અનુમાનમાં પણ જે ભાવાત્મક(સત્) હોય તે અભાવાત્મક(અસત્) જ બનતું હોય તો ઘટ ફૂટે ત્યારે તથાસ્વભાવત્વનો=એટલે સ્વ=અર્થાત્ ઘટમાત્રના જ અભવનસ્વભાવનો ત્યાં અભાવ થશે જ. કારણ કે ઘટકાલે જેમ ઘટ સત્ છે તેમ મૃદ્ પણ સત્ છે જ. એમ બન્ને સત્પણે સરખા છે. અને જે જે સત્ હોય તે તે અસત્ થાય જ, તેથી એકલા સત્ એવા ઘટનો જ અભવનસ્વભાવ રહેશે નહીં. પરંતુ ઘટ - મૃદ્ એમ ઉભયનો અભવનસ્વભાવ થશે. તેથી સ્વ એટલે ઘટમાત્ર પોતે એકલો જ = અસત્ બની જાય એવા સ્વભાવનો ત્યાં અભાવ થવાથી “સ્વાભવન રૂપ તથાસ્વભાવત્વનો અભાવ થવાથી” નિઃસ્વભાવતા જ આવશે અને તે નિઃસ્વભાવતા વડે ઘટની જેમ મૃદ્ પણ અસત્ થવાની સ્પષ્ટ અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ.

(૧) માટીમાં ઘટ જરૂર અસત્ હતો પરંતુ સર્વથા અસત્ ન હતો, માત્ર પર્યાયથી જ અસત્ હતો પરંતુ દ્રવ્યથી સત્ હતો માટે માટીમાંથી ઘટ જ થાય પરંતુ પટ-મઠાદિ ન થાય. બૌદ્ધો એકાન્તે અસત્ માને છે એટલે માટીમાં જો સર્વથા અસત્ ઘટ પ્રગટ થતો હોય તો સર્વથા અસત્ એવા પટ-મઠાદિ પણ પ્રગટ થવા જોઈએ, વિવક્ષિત ઘટ જ પ્રગટ થાય એમ કેમ બને ? આવો પ્રથમ અતિવ્યાપ્તિદોષ ગ્રંથકારે આપ્યો છે.

૧૮૦

(૨) તેવી જ રીતે બીજા દષ્ટાન્તમાં પણ જે પર્યાયથી સત્ હોય છે તે પર્યાયથી અસત્ થાય છે પરંતુ દ્રવ્યથી અસત્ થતું નથી તેથી ઘટ ફૂટે ત્યારે ઘટપર્યાય અસત્ થાય છે. પરંતુ મૃદ્ દ્રવ્ય અસત્ થતું નથી. છતાં બૌદ્ધો એકાન્તે નાશ માને છે એટલે દોષ આપે છે કે જો જે સત્ હોય તે એકાન્તે અસત્ થતું હોય તો ઘટની જેમ મૃદ્ પણ અસત્ થવી જોઈએ માત્ર ઘટ જ અસત્ થાય અને માટી અસત્ ન થાય એવું કેમ બને? ઘટનું જ અભવન થવું એવા તથાસ્વભાવનો અભાવ થવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે જ. આ પ્રમાણે એકાન્તવાદમાં દોષો હોવાથી અજ્ઞાન જ છે. હે આત્મનૂ! તું આવી અજ્ઞાનદશાને હવે ત્યજી દે એમ આત્માને સમજાવે છે. આ ગાથા સ્થિરબુદ્ધિથી વિચારવી. ॥૭૨॥

અવતરણ :- **एवं विपक्षे बाधकप्रमाणमभिधाय स्वपक्षसिद्धयर्थमाह** - આ પ્રમાણે વિપક્ષમાં (એકાન્તવાદમાં) આવતું બાધક પ્રમાણ (દોષ) જણાવીને હવે સ્વપક્ષની (અનેકાન્તવાદની) સિદ્ધિ માટે જણાવે છે કે -

एयस्स^१ उ^२ भावाओ, णिवित्ति-अणुवित्तिजोगओ^३ होति^४ ।
उप्पायादी^५ णेवं, अविगारी वऽणुहवविरोहा ॥ ७३ ॥

“एतस्य पुनः”=तथास्वभावत्वस्य “भावात्”=कारणाद् निवृत्त्यनुवृत्तियोगतो हेतोर्भवन्ति, के ? इत्याह-“उत्पादादयः”=उत्पादव्ययधौव्याणि, प्रकारान्तरेणोक्त-वदुत्पादाद्ययोगात्। नैवं प्रकमात् पुरुषः अविकार्यपि, अपिशब्दात् विकार्यपि, अनुभवविरोधात्। एकान्तैकस्वभावेऽनुभवभेदायोगादिति हृदयम्।

ગાથાર્થ :- આ “તથાસ્વભાવત્વ હેતુ” હોવાથી સર્વે પદાર્થો નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિના યોગવાળા જ છે. અને તેના કારણથી ઉત્પાદિ ત્રણ ધર્મવાળા જ છે. પરંતુ એકાન્તે અવિકારી નથી (તથા વિકારી પણ નથી) કારણકે તેમ માનવામાં અનુભવનો વિરોધ આવે છે. ॥૭૩॥

ટીકાનુવાદ :- ઉપર ૭૨ મી ગાથામાં છેલ્લી પ/દ પંક્તિમાં એમ સમજાવવામાં આવ્યું કે (૧) અભાવ જ ભાવ થાય છે એમ માનવામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે અને (૨) ભાવ જ અભાવ થાય છે એમ માનવામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. આ બન્ને જગ્યાએ અતિવ્યાપ્તિ આવવામાં જો કોઈ કારણ હોય તો “તથાસ્વભાવત્વનો અભાવ” એ જ કારણ છે. એટલે જ્યાં જ્યાં તથાસ્વભાવત્વનો અભાવ હોય ત્યાં ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. તેથી પ્રશ્ન થશે કે તો પછી આ અતિવ્યાપ્તિદોષ ક્યાં ન આવે ? અને નિર્દોષપણે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ ક્યાં હોય ? તેનો ઉત્તર આ ગાથાથી શરૂ કરે છે કે -

જ્યાં જ્યાં આ (તથાસ્વભાવત્વનો અભાવ ન હોય પરંતુ આ) તથાસ્વભાવત્વનો ભાવ હોય ત્યાં ત્યાં તે (તથાસ્વભાવત્વના ભાવ) ના કારણથી તમામ દ્રવ્યો નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિના યોગવાળાં છે. અને તે નિવૃત્તિ-અનુવૃત્તિનો યોગ હોવાના હેતુથી જ સર્વે દ્રવ્યો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવવાળાં હોય છે.

૧૮૧

“તથાસ્વભાવત્વ” એટલે શું ? તથા=વિવક્ષિત(ઘટમાત્ર) ભાવે ભવનનો (થવાનો) જે સ્વભાવ તે તથાસ્વભાવત્વ. માટીમાં વિવક્ષિત એવા ઘટમાત્ર ભાવે થવાનો સ્વભાવ છે. તેથી માટીમાંથી ઘટ જ થાય છે. પરંતુ પટ-મઠાદિ થતા નથી. જો બૌદ્ધે કહ્યું તેમ “જે અભાવ હોય તે ભાવાત્મક બને” એમ માનીએ તો માટીમાં જેમ ઘટનો અભાવ છે તેમ પટ-મઠ-શશશુંગાદિનો પણ અભાવ છે. તેથી તે પણ ભાવાત્મક બનવાં જોઈએ પરંતુ બનતાં નથી. માત્ર ઘટ જ બને છે તેથી માટીમાં માત્ર ઘટભાવના ભવનનો સ્વભાવ તે તથાસ્વભાવત્વ વર્તે છે. તે તથાસ્વભાવત્વ હેતુથી જ પ્રત્યેક દ્રવ્યો નિવૃત્તિ (બદલાવાપણાના) ધર્મવાળાં છે. દ્રવ્યાર્થિક નયથી જે પર્યાય “સત્” છે તે જ પ્રગટ થાય છે.

તથા ઘટ ફૂટે ત્યારે પણ ઘટાત્મક જે પર્યાય, તે પર્યાય માત્ર પણે અભવનસ્વભાવ તેનું નામ તથાસ્વભાવત્વ તેવો તથાસ્વભાવત્વ હોવાથી ઘટ ફૂટે છે ત્યારે માત્ર ઘટ પર્યાય જે સત્ હતો તેનું જ અભવન (અસત્) થવું ત્યાં સંભવે છે. પરંતુ માટી અસત્ થતી નથી. જો બૌદ્ધે કહેલું “જે જે સત્ હોય તે તે અસત્ થાય” એમ માનીએ તો ઘટ જેમ સત્ છે તેમ મૃદ્ પણ સત્ છે માટે તે પણ અસત્ બનવી જોઈએ પરંતુ માટી અસદ્ બનતી નથી. તેથી ઘટપર્યાય માત્રનો અસત્ થવા રૂપ તથાસ્વભાવત્વ ત્યાં હોવાથી ઘટ જાય છે પરંતુ માટી દ્રવ્ય તેનું તે જ અનુવૃત્તિ રૂપે વર્તે છે.

આ પ્રમાણે પર્યાય માત્રને આશ્રયી નિવૃત્તિ હોવાથી ઉત્તર પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, પૂર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ વ્યય એમ નિવૃત્તિસ્વભાવના કારણે ઉત્પાદ-વ્યય સંભવે છે. તથા પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય હોવા છતાં પણ પિંડાવસ્થા, ઘટાવસ્થા, અને કપાલાવસ્થામાં માટી અલ્પ પણ ફરતી નથી તેથી મૃદ્દ્રવ્યરૂપે અનુવૃત્તિ સ્વભાવવાળી હોવાથી માટી દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ છે. આ પ્રમાણે નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિને કારણે તમામ દ્રવ્યો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળાં છે.

આ સિવાય બીજો કોઈ પ્રકારાન્તર માનો તો ઉક્તવદ્= ઉપર ૭૨મી ગાથામાં સમજાવ્યું તેમ ઉત્પાદાદિ (ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ) ધર્મો ઘટતા નથી અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે.

નૈવં પ્રક્રમાત્= આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્રવ્યોમાં પ્રક્રમ(રીત) હોવાથી “પુરુષ” સર્વથા અવિકારી (નિત્ય) પણ નથી, તથા અપિશબ્દથી વિકારી (અનિત્ય) પણ નથી. બન્ને એકાન્તવાદમાં અનુભવનો વિરોધ જ દેખાય છે. જો બાળક-યુવક- અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં પુરુષ એકાન્તે નિત્ય જ હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં રમતગમતની પ્રિયતા, યુવાવસ્થામાં વાસનાની પ્રિયતા, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં માન-પ્રતિષ્ઠાની પ્રિયતા જે અનુભવાય છે તે અનુભવભેદ એકાન્તનિત્યમાં ઘટે નહીં તેવી જ રીતે જો પુરુષ એકાન્તે અનિત્ય હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં કરેલા અનુભવોનું યુવાવસ્થામાં સ્મરણ જે થાય છે તે ઘટે નહીં. માટે એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય દ્રવ્યો નથી. ઇતિ હૃદયમ્= એમ સમજવું.

एतदुक्तं भवति-यदैव विवक्षितभावभवनस्वभावोऽभावः तदैव स्वभावभावाद् जहाति सर्वथा भावत्वम्, यदापि च स्वनिवृत्तिस्वभावस्तदाप्येवंविधस्वभावभावात् स्वनिवृत्तिमिति सूक्ष्मधियाऽऽलोचनीयम् एवं चानुवृत्ति-व्यावृत्तिस्वभावं वस्तूत्पादाद्यात्मकमिति सिद्धम्। उक्तं च-

૧૮૨

ઘટ-મૌલિ-સુવર્ણાર્થી, નાશોત્પાદ-સ્થિતિષ્વયમ્ ।
 શોક-પ્રમોદ માધ્યસ્થ્યં, જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥ ૪૭૮ ॥
 પયોવ્રતો ન દધ્યત્તિ, ન પયોઽત્તિ દધિવ્રતઃ ।
 અગોરસવ્રતો નોભે, તસ્માત્ તત્ત્વં ત્રયાત્મકમ્ ॥ ૪૭૯ ॥
 (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય - સ્ત. ૯) । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૭૩ ॥

ઉપર સમજાવેલી વાતનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. જ્યારે મૃદ્ની પિંડાવસ્થા છે ત્યારે ત્યાં જે અભાવ વર્તે છે તે અભાવ વિવક્ષિત એવા ઘટભાવે ભવન થવાના સ્વભાવવાળો જ અભાવ વર્તે છે. (પરંતુ સર્વ ઘટ-પટ-મઠ-શશશુંગાદિ ભાવે ભવન થવાના સ્વભાવવાળો અભાવ વર્તતો નથી) તેથી તે કાલે પણ ઘટમાત્ર થવાનો તથાસ્વભાવ હોવાથી ઘટ જ બને છે. પરંતુ ઘટ-પટ-મઠ શશશુંગાદિ સર્વ પર્યાયો બનતા નથી, સર્વ પર્યાયો બનવાના સર્વથા ભાવત્વનો ત્યાગ કરે છે. એટલે કે સર્વ પર્યાયો બનતા નથી. તથા જ્યારે ઘટ ફૂટે છે ત્યારે પણ સ્વનિવૃત્તિ = ઘટપર્યાય રૂપ સ્વની જ માત્ર નિવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ છે. તેથી તે કાલે પણ આવો (ઘટમાત્ર પર્યાયની નિવૃત્તિ) રૂપ સ્વભાવ હોવાથી સ્વની જ (માત્ર ઘટપર્યાયની જ) નિવૃત્તિને પામે છે. પરંતુ ઘટ-મૃદ્ એમ ઉભયભાવની નિવૃત્તિ થતી નથી. આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક વિચારવા જેવું છે અને તે કારણથી જ અમે આ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરવા પુનરુક્તિ ન ગણતાં વારંવાર સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી અનુવૃત્તિ સ્વભાવવાળું, અને પર્યાયથી વ્યાવૃત્તિ સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. તેથી જ દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ એમ ત્રણ ધર્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. ગ્રંથકારશ્રીએ જ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં કહ્યું છે કે -

ઘટ-મુગુટ અને સુવર્ણના અર્થી એવા આ (બે પુત્રો અને પિતારૂપ ત્રણ) મનુષ્યો નાશ-ઉત્પાદ અને સ્થિતિ દેખતે છતે શોક પ્રમોદ અને માધ્યસ્થતા જે પામે છે તે અવશ્ય સહેતુક જ છે. ॥૪૭૮॥

“દૂધ જ પીવું” આવા નિયમવાળો આત્મા દહીં જમતો નથી, અને “દહીં જ જમવું” એવા નિયમવાળો આત્મા દૂધ પીતો નથી, અને “અગોરસ જ ભોજન કરવું” એવા વ્રતવાળો ઉભય જમતો નથી. તેથી તત્ત્વ (પદાર્થ) ત્રણ ધર્માત્મક છે. ॥૪૭૯॥

આ જ સારને સમજાવતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રીયશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસમાં કહ્યું છે કે -

ઘટ મુકુટ સુવર્ણહ અર્થિઆ, વ્યય ઉત્પત્તિ થિતિ પેખંત રે ।
 નિજરૂપઇં હોવઇં હેમથી, દુઃખ હર્ષ ઉપેક્ષાવંત રે ॥ ૧૩૬ ॥
 દુગ્ધવ્રત દધિ ભુંજઈ નહીં, નવિ દૂધ દધિવ્રત ઝાઈ રે ।
 નવિ દોઈ અગોરસવ્રત જિમઇં, તિણિ તિયલક્ષણ જગ ઠાઈ રે ॥ ૧૪૨ ॥

ઢાલ નવમી ગાથા - ૩/૯

॥૭૩॥

૧૮૩

અવતરણ :- આજ્ઞયેતિ દ્વારં વ્યાચિખ્યાસુરાહ - ગાથા ૬૦મી માં “ચિંતેજ્ઞાઽઽણાઈ દઢં” કહ્યું હતું. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાને અનુસારે એકાન્તમાં સમ્યગ્ ઉપયોગ પૂર્વક આ રાગાદિના વિષયોનો વિચાર કરવો તેમાં “આજ્ઞાપૂર્વક” એવી જે વિધિ જણાવી કતેનું વ્યાખ્યાન કરતાં જણાવે છે કે -

આણાઈ ચિંતણમ્મી, તત્તાવગમો ણિઓગઓ હોતિ ।

ભાવગુણાગરબહુમાણઓ, ય કમ્મવ્વઓ પરમો ॥ ૭૪ ॥

“આજ્ઞયા” પરમગુરુવચનરૂપયા હેતુભૂતયા ચિન્તને અધિકૃતસ્ય વસ્તુનઃ, “તત્ત્વા-વગમઃ”=તત્ત્વપરિચ્છેદઃ, “નિયોગતો ભવતિ”=અવશ્યં ભવતીતિ રાગાદિ-વિષં પ્રતિ પરમમન્ત્રકલ્પત્વાદાજ્ઞાયાઃ । અત ઈવાહુરપરે-“અમન્ત્રાપમાર્જનકલ્યા ફલં પ્રત્યનાગમા ક્રિયા ઈતિ” ।

તથા ભાવગુણાકરબહુમાનાચ્ચ તીર્થકરબહુમાનાચ્ચાજ્ઞાસારયા પ્રવૃત્તયા કર્મક્ષયઃ પરમઃ, સ્થાનબહુમાનેન તુલ્યક્રિયાયામેવાજ્ઞારાધનવિરાધનાભ્યાં કર્મક્ષયાદિવિશેષાત્ । ઈતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૭૪ ॥

ગાથાર્થ :- વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાના અનુસારે તત્ત્વોનું ચિંતન કરવાથી નિયમા તત્ત્વોનો બોધ(તત્ત્વજ્ઞાન) પ્રગટ થાય છે. કારણકે ભાવ ગુણોના મહાસાગર એવા પરમાત્મા પ્રત્યેના બહુમાનથી જ કર્મોનો પરમ એવો ક્ષય થાય છે. ॥૭૪॥

ટીકાનુવાદ :- રાગ-દ્વેષ અને મોહ આ દોષ અનાદિ કાળથી આ જીવને સતાવે છે. તેને દૂર કરવા માટે ભાવનાશ્રુતપાઠ, તીર્થશ્રવણ, અને આત્મસંપ્રેક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયો પર મી ગાથામાં બતાવ્યા- તે ઉપાયો અપનાવવાથી અવશ્ય રાગાદિ દોષ દૂર થાય છે. મંદ બને છે. તેનું જોર ઓછું થાય છે. પરંતુ પરમ તારક વીતરાગ પરમાત્મા રૂપ ગુરુદેવનાં વચનોને માન્ય કરવા સ્વરૂપ આજ્ઞાપૂર્વક અધિકૃત વસ્તુનું તત્ત્વચિંતન કરવામાં આવે તો જ તત્ત્વોનો નિયમા પરિચ્છેદ થાય છે. અવશ્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. કારણ કે પરમાત્માની આજ્ઞા એ રાગાદિના વિષ પ્રત્યે પરમ મન્ત્રતુલ્ય છે.

શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પૂરતો કરીને જ્ઞેયભાવે પદાર્થ માત્ર જાણીને વાગ્પટુતાના બળે આ જીવ સુંદર વર્ણન કરી શકે તેવો વિદ્વાન બની શકે છે. પરંતુ તે ભાવ પોતાના આત્માને સ્પર્શ્યો ન હોય, અને તેના જ કારણે વીતરાગ પરમાત્મા હૈયે વસ્યા ન હોય તથા તેમના પ્રત્યે તથા તેમનાં વચનો પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન-પક્ષપાત આવ્યો ન હોય તો વિદ્વતાભર્યા જ્ઞાનમાત્રથી આત્મકલ્યાણ સંભવતું નથી. તેની સાથે વીતરાગ પ્રભુ પ્રત્યેનું બહુમાન, તેમનો પક્ષપાત, તેમની આજ્ઞાને અનુસરવાપણું ઈત્યાદિ અત્યંત આવશ્યક છે. આજ્ઞાયોગ વિના અભવ્ય અને મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્યજીવો પણ નવપૂર્વાદિનું જ્ઞાન મેળવવા છતાં, ઐવેચક સુધી જવા છતાં, ભોગોની પ્રીતિ ઓછી ન થવાના કારણે આત્મકલ્યાણ સાધી શકતા નથી માટે ભોગો પ્રત્યેનો ભાવ તો નષ્ટ થવો જ જોઈએ.

૧૮૪

ભોગી ગમે તેને યોગી ન ગમે અને યોગી ગમે તેને ભોગી ન ગમે, વીતરાગી દેવ, અને વૈરાગી ગુરુ જેને ગમે, તેમની આજ્ઞા જેમના મનમાં વસી તેને કાયમ માટે ભોગો પ્રત્યે ઉદાસીનતા જ આવી જાય, તે જ મહાત્માઓ યથાર્થ “આત્મસંપ્રેક્ષણ” કરી શકે છે. પ્રભુની આજ્ઞા આત્માને વિવેકી બનાવે, સમ્યગ્જ્ઞાની બનાવે, યથાર્થ માર્ગે ચડાવે, માટે તેમનો અને તેમના શાસ્ત્રોનો પૂજ્યભાવ = બહુમાનનો ભાવ હૃદયમાં વ્યાપી જવો જોઈએ.

સર્પડંશ થયો હોય તો તેનો પ્રતિપક્ષી ગારુડિક મંત્ર જ તે વિષ ઉતારી શકે, તેમ રાગાદિ દોષો રૂપ વિષ (ઉતારવા) માટે તે રાગાદિના પ્રતિપક્ષી વીતરાગી દેવ અને વૈરાગી ગુરુની આજ્ઞા જ પરમ મન્ત્ર તુલ્ય છે. આ જ કારણથી અન્ય દર્શનકારોએ પણ કહ્યું છે કે -

અમન્ત્રાપ = શાસ્ત્રોની આજ્ઞાથી બહાર શાસ્ત્રાજ્ઞાથી નિરપેક્ષ કરાતી ધર્મક્રિયા રાગાદિ દોષોને દૂર કરવા રૂપ ફળપ્રાપ્તિ પ્રત્યે અમન્ત્ર તુલ્ય છે. મન્ત્રરૂપ નથી, તથા રાગાદિ દોષોનું માર્જન (શોધન) તો નથી કરતી પરંતુ અભિમાનાદિ ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા “અપમાર્જન” = રાગાદિ દોષોનું શોધન કર્યા વિના તે દોષોની વૃદ્ધિ કરવા તુલ્ય છે.

તીર્થંકર પરમાત્માઓ ભાવથી ગુણોના સાગર છે. ગુણરત્નોના ભંડાર છે તેવા પ્રકારના ભાવથી ગુણરત્નોના મહાસાગર એવા તીર્થંકર પરમાત્મા પ્રત્યેના બહુમાનથી, અને તેઓની આજ્ઞાનું પાલન છે સારભૂત જેમાં એવી પ્રવૃત્તિ કરવા વડે પરમ એવો કર્મક્ષય થાય છે. બહુમાન વિનાનું આજ્ઞાપાલનપણું એટલું શ્રેષ્ઠ નથી કે જેટલું બહુમાનપૂર્વકનું આજ્ઞાપાલન શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે હૈયામાં રહેલું બહુમાન એ ભાવ ગુણ છે અને આજ્ઞાપાલનપણું એ દ્રવ્યગુણ છે. અર્થાત્ એક અભ્યન્તરગુણ છે અને બીજો બાહ્યગુણ છે. માટે આવા પ્રકારનું શ્રેષ્ઠ આત્મસંપ્રેક્ષણ જ્યારે કરાય ત્યારે વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞા પ્રત્યે અત્યંત હાર્દિક બહુમાન સાથે પરિપૂર્ણ પણે આજ્ઞાપાલકતા પાળવાપૂર્વક જ આ આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવું તેનાથી કર્મોનો પરમક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે.

એકસરખી ક્રિયા હોવા છતાં પણ યોગ્ય સ્થાને બહુમાનપૂર્વક આજ્ઞાના આરાધન સહિત અને આજ્ઞાના આરાધન વિના કરાતી ધર્મક્રિયાઓથી કર્મોના ક્ષયાદિમાં વિશેષતા હોય છે. બહારથી દેખાતી ક્રિયા સરખી જ હોવા છતાં હૈયાના ભાવને લીધે તેનાથી થતા ફળમાં ભેદ હોય છે. સિંહ પોતાના બચ્ચાને પકડે અને સસલાને પકડે. બન્ને પ્રત્યે મુખ દ્વારા પકડવાની ક્રિયા સરખી હોવા છતાં એક પ્રત્યે વાત્સલ્ય છે જે પ્રાણવૃદ્ધિનો હેતુ બને છે અને બીજા પ્રત્યે ક્રૂરતા છે જે હિંસામાં પરિણામ પામે છે. તેવી જ રીતે ધર્મક્રિયા કરતી વખતે પણ બહુમાન કરવા માટેનું યોગ્ય સ્થાન જે વીતરાગ પ્રભુ, તેમના ઉપરના હાર્દિક બહુમાનપૂર્વક આજ્ઞાના આરાધનપૂર્વક કરાતી ધર્મક્રિયા જેટલી કર્મક્ષયનો હેતુ બને છે. તેટલી આજ્ઞાના આરાધન વિના કરાતી ધર્મક્રિયા કર્મક્ષયનો હેતુ બનતી નથી. માટે ભાવના કારણે કર્મક્ષયાદિમાં વિશેષતા હોવાથી આજ્ઞારાધનપૂર્વક આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવું.

અવતરણ :- વિવિક્તદેશગુણાનાહ = એકાન્ત અવસ્થાવાળા ક્ષેત્રના લાભો જણાવે છે.

પરિચ્છેદ્ વાઘાઓ^૩ નં હોઝ પાણ્ણં યોગવસિર્યાં ય ।

જાયઝં^૦ તર્હાં પસથ્યાં, હંદિ અણબ્થજોગાણં^૦ ॥ ૭૫ ॥

૧૮૫

“પઙ્ગિરિક્કે”=વિવિક્તે-એકાન્તે વ્યાઘાતો ન ભવતિ, અધિકૃતયોગસ્ય,
 “પ્રાયેણ”=બાહુલ્યેન, વિક્ષેપનિમિત્તાભાવાત્। “યોગવશિતા ચ”=યોગાભ્યાસ-
 સામર્થ્યલક્ષણા જાયતે તથા પ્રશસ્તા, વિધિપ્રવૃત્તેરસદ્ગ્રહાભાવાત્। “હન્દિ”=
 ઇત્યુપદર્શને। “અનભ્યસ્ત-યોગાનામ્”=આદિયોગાનામ્। ઇતિ ગાથાર્થઃ। ॥૭૫॥

ગાથાર્થ :- જે આત્માઓને યોગદશાનો અભ્યાસ નથી એવા પ્રાથમિક યોગાભ્યાસી
 આત્માઓને એકાન્તમાં આવા પ્રકારના તત્ત્વચિંતનમાં વ્યાઘાત(વિક્ષેપ) થતો નથી, અને પ્રશંસનીય
 એવી યોગવશિતા પ્રાયઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૭૫॥

ટીકાનુવાદ :- અપુનર્બન્ધકાવસ્થાથી સમ્યગ્દષ્ટિ સુધી આવેલા આ આત્માને ઉપરની
 યોગદશામાં જવા માટે ગ્રંથકારશ્રીએ આ માર્ગ બતાવ્યો છે કે ભાવના શ્રુતપાઠ કંઠસ્થ કરી, વારંવાર
 ગુરુજી પાસે તત્ત્વશ્રવણ કરી તે ભાવોથી રંગાયેલા આ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માએ ઉપર જવા
 માટે રાગ-દ્વેષ-મોહને હણવા માટે તે ત્રણેનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાક ઉપર બતાવેલી ગાથાઓ
 પ્રમાણે દ્વેષસ્પર્શી ભાવથી વિચારવું. પરંતુ આ વિચારણા કરતાં વિધિ ખૂબ જ સાચવવી. ડોક્ટરની
 દવા લેવાય પરંતુ જો તેમણે કહેલી ચંરી ન પળાય તો દવાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ અહીં
 પણ જો વિધિ ન સચવાય તો ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી.

વિધિ સાચવવામાં પૂર્વે ગાથા ૬૦/૬૧માં અનુક્રમે ૩+૪ એમ સાત પ્રકારની વિધિ કહી
 છે. ત્યાં ૬૧મી ગાથામાં જણાવેલી ૪ પ્રકારની વિધિનું વર્ણન ગાથા ૬૨થી ૬૬માં સવિસ્તર
 સમજાવ્યું છે. અને ૬૦મી ગાથામાં કહેલી ત્રણ પ્રકારની વિધિ પૈકી તીર્થંકરભગવન્તની આજ્ઞા
 પ્રત્યેના બહુમાન અને આજ્ઞાપાલન પૂર્વક આ તત્ત્વચિંતન કરવું એમ પ્રથમ એકવિધિ સમજાવી
 હવે “પઙ્ગિરિક્કે” પદમાં કહેલી બીજી વિધિ આ ગાથામાં સમજાવે છે.

જે આત્માઓને હજુ યોગદશાનો ઝાઝો અભ્યાસ નથી, પ્રારંભ છે. એવા અનભ્યસ્ત યોગવાળા
 અર્થાત્ આદિયોગવાળા આત્માઓને “એકાન્તમાં” તત્ત્વચિંતન કરવાથી “વ્યાઘાત” = વિક્ષેપ ન થાય.
 પ્રસ્તુત યોગની અંદર ઘણું કરીને એકાન્તમાં વિક્ષેપના નિમિત્તનો અભાવ છે. જ્યાં મનુષ્યોનું વારંવાર
 ગમનાગમન હોય, અનેક સ્ત્રી-પુરુષો આવતાં જતાં હોય, ત્યાં વારંવાર દષ્ટિ પડવાથી તેઓના હાવ-ભાવ
 અને વેષભૂષાદિ તરફ મન વિચારે ચડતાં પ્રસ્તુત જે યોગદશા છે તેમાં વિક્ષેપ ઉપસ્થિત થાય. તેવા
 વિક્ષેપોનાં નિમિત્તો એકાન્તમાં બને નહીં. તેથી આ તત્ત્વચિંતન “એકાન્તમાં” કરવું. જો કે એકાન્તાવસ્થા
 ભારે જોખમી પણ છે. ઈન્દ્રિયોના વિકારો, વાસનાઓ, અને ભોગના વિચારો પણ વધારે પ્રમાણમાં
 એકાન્તમાં જ ઉછળે છે. પરંતુ ભોગીને એકાન્તાવસ્થા ભોગના વિચારોનું નિમિત્ત બને છે. અને યોગીને
 એકાન્તાવસ્થા યોગના વિચારોનું નિમિત્ત બને છે. માટે આ ચિંતન એકાન્તમાં કરવાનું કહ્યું છે.

વળી “એકાન્તાવસ્થા” યોગવશિતાનું પણ કારણ બને છે. યોગવશિતા એટલે
 યોગદશાના અભ્યાસનું સામર્થ્યવિશેષ, આત્માનું યોગને પરવશથવાપણું તે યોગવશિતા કહેવાય
 છે. તીર્થંકર ભગવન્તોની આજ્ઞાનું પાલન, એકાન્તાવસ્થા, અને સમ્યગ્ ઉપયોગયુક્ત ઈત્યાદિ

૧૮૬

વિધિપૂર્વક ચિંતન-મનનમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી “અસદ્આગ્રહ” એટલે કે કદાગ્રહ=અભિનિવેશ-મિથ્યાવિકલ્પો વગેરેનો અભાવ થવાથી દિન-પ્રતિદિન યોગદશાના અભ્યાસનું સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રશંસનીય બને છે. ઉત્તરોત્તર આત્મકલ્યાણનું જ કારણ બને છે. ॥૭૫॥

અવતરણ :-ચરમમુપયોગદ્વારં વ્યાચિચ્છ્યાસુરાહ -સાત પ્રકારની વિધિમાં ૬૦મી ગાથામાં બતાવેલી ત્રિવિધ વિધિમાંથી અન્તિમ ત્રીજી વિધિરૂપ એવું ઉપયોગ દ્વાર સમજાવતાં કહે છે-

उवओगो^१ पुण एत्थं, विण्णेओ^२ जो^३ समीवजोगो^३ त्ति ।

विहियकिरियागओ^१ खलु, अवितहभावो^२ उ सव्वत्थं ॥७६॥

ઉપયોગ: પુન: “અત્ર” = પ્રક્રમે વિજ્ઞેયો ય: “સમીપયોગ:”-સિદ્ધે: પ્રત્યાસન્ન ઇતિ। સ ચાયમિત્યાહ-“વિહિતક્રિયાગત: ખલુ”=સ્થાનાદિક્રિયાવિષય ઇત્યર્થ:। “અવિતથ-ભાવસ્તુ”=યથોક્ત ભાવ એવ “સર્વત્ર”=સ્થાનાદૌ। એતલ્લિઙ્ગ એવ બોધ: પરલોકપક્ષપાતો ભગવદ્બહુમાનશ્ચ ભાવનીયમેતત્। ઇતિ ગાથાર્થ:। ॥ ૭૬ ॥

ગાથાર્થ :- અહીં સિદ્ધિની સમીપતાનો યોગ કરાવનાર, પૂર્વે કહેલી ક્રિયાઓના વિષયવાળો, અને સર્વ ઠેકાણે યથાર્થભાવવાળો એવો જે બોધ (જ્ઞાનની એકાગ્રતા), તે ઉપયોગ સમજવો. ॥૭૬॥

ટીકાનુવાદ :- રાગ-દ્વેષ અને મોહવિષયક સ્વરૂપ, પરિણામ તથા વિપાકનું ચિંતન કરવામાં એવો સમ્યગ્ ઉપયોગ (એકાગ્રતા) રાખવો કે જે ઉપયોગ આ આત્માને સિદ્ધિની (યોગદશાની સિદ્ધિની અથવા મુક્તિની) પ્રત્યાસન્ન બનાવે. આ ઉપયોગ ક્યાં રાખવાનો? તે જણાવે છે કે પૂર્વે ૬૦/૬૧ મી ગાથામાં કહેલી ક્રિયાવિધિઓમાં આ ઉપયોગ રાખવાનો છે. ગુરુ-દેવને પ્રણામ, પન્નાસનાદિ આસનવિશેષ, મચ્છરાદિના ડંખની અવગણના ઈત્યાદિ જે વિધિ પૂર્વે બતાવી છે તે વિધિ તો આ તત્ત્વચિંતનમાં આવશ્યક છે જ, પરંતુ તેનાથી પણ અધિક તે સર્વ ક્રિયાવિધિઓમાં એકાગ્રતા જાગૃતિ-કાળજી પૂરેપૂરી રાખવાની છે. માટે ઉપયોગ અતિશય આવશ્યક છે.

આ ધર્મક્રિયાઓમાં એવો અપ્રમત્તભાવ પ્રાપ્ત કરવો કે જે અપ્રમત્તભાવ “આત્મ-સંપ્રેક્ષણ” કરવા રૂપ આરંભેલ કાર્યની અને તેના દ્વારા થનારી યોગ પ્રાપ્તિની તથા સિદ્ધિની નજીક આ આત્માને લઈ જાય, યથોક્ત એવાં પન્નાસનાદિ આસન વિશેષ સાચવવાં ઈત્યાદિ પૂર્વે કહેલાં ધર્મનાં સર્વ સ્થાનોમાં (સર્વવિધિઓમાં) અવિતથભાવે જ વર્તવું. હૃદયમાં જરા પણ માયાને સ્થાન આપ્યા વિના યથાર્થપણે જ વિધિ સાચવવી. તો જ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. અથવા પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો અનુબંધ (ચીકણો બંધ) હળવો થાય છે માટે આ ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ યથાર્થ સાચવવો.

અહીં ગાથામાં ઉપયોગનાં ત્રણ વિશેષણો કહ્યાં છે. તે ત્રણે વિશેષણો આ પ્રમાણે છે : (૧) મોક્ષની સમીપે લઈ જાય તેવો, (૨) પૂર્વોક્ત સર્વ વિધિ ક્રિયાઓમાં વ્યાપ્ત એવો અને (૩) યથાર્થભાવ યુક્ત, એવા આ ત્રણે લિંગવાળો બોધ=જ્ઞાનોપયોગ પરલોકનો પક્ષપાત અને તીર્થકર પરમાત્મા પ્રત્યે બહુમાનભાવ કરાવનારો બને છે. આ આત્મસંપ્રેક્ષણ સંપૂર્ણ પૂર્વોક્ત સાતે વિધિઓ સાચવવાપૂર્વક કરે અને માયા-કપટ-બનાવટ માનાદિના પરિણામોને ત્યજીને કેવળ એક આત્મકલ્યાણ

૧૮૭

માટે જ યથાર્થભાવે ઉપયોગમય આ આત્મસંપ્રેક્ષણ જ્યારે આત્મા કરે છે, ત્યારે ઈહલોકનાં સુખોની વૃત્તિઓ મનમાંથી તદ્દન ક્ષીણ થઈ જાય છે. કદાચ કર્મોદયથી ઈહલોકને ભોગવતો હોય તો પણ નિર્લેપ બની જાય છે. કેવળ મારા આત્માનો પરલોક સુધરી જવો જ જોઈએ, આ લોકમાં મને જેમ ધર્મપરાયણતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેમ પરભવમાં પણ અતિશય અધિક ધર્મપરાયણતા મને મળવી જોઈએ એવો પરલોકનો પક્ષપાત આવી જાય છે. તેના કારણે તે આત્માને પાપનો બંધ અટકી જાય છે. અથવા હળવો થઈ જાય છે અને પુણ્યનો બંધ તીવ્ર બને છે.

તથા અમૃતમય આ ધર્મ મળ્યાનો એટલો બધો હૃદયમાં આનંદ હોય છે કે આ પરમાત્મા તીર્થંકર દેવ જ મારા ઉપકારી છે તારક છે. અપાર સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારનાર છે. તેથી તેમના પ્રત્યે અકથ્ય એવો હાર્દિક પૂજ્યભાવ-બહુમાન આવી જાય છે. આ બહુમાન પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ક્ષય=નિર્જરા કરાવવામાં કારણ બને છે. તેનાથી આ આત્મા ઉપર-ઉપરનાં ગુણસ્થાનકો પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે આ ઉપયોગ પરલોકનો પક્ષપાત કરાવી પાપકર્મોનો બંધ અટકાવી વિશિષ્ટ પુણ્યબંધ કરાવે છે અને તીર્થંકર પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રત્યેનું બહુમાન પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા કરાવે છે. તેનાથી આ આત્મા વિધિપૂર્વક અને યથાર્થભાવપૂર્વક આત્મસંપ્રેક્ષણ દ્વારા સિદ્ધિની સમીપ આવે છે. આ પ્રમાણે ભાવ જાણવો. ॥૭૬॥

અવતરણ :- ઉપસંહરન્નાહ-હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

एवं^१ अब्भासाओ,^२ तत्तं^३ परिणमई^४ चित्तथेज्जं^५ च^६ ।
जायई^७ भवाणुगामी,^८ शिवसुहसंसाहगं^९ परमं^{१०} ॥ ७७ ॥

“एवम्”=उक्तेन न्यायेन अभ्यासाद् हेतोः तत्त्वं परिणमति, रागादिविषयसम्बन्धि ।
तथा “चित्तस्थैर्यं च”=आनन्दसमाधिबीजं जायते । किंविशिष्टम्? इत्याह-“भवानुगामि”
=जन्मान्तरानुगमनशीलं “शिवसुखसंसाधकं”=पारम्पर्येण मोक्षसुखसाधकमित्यर्थः । “परमं”
=प्रधानं चित्तस्थैर्यं शिवाध्वविजयदुर्गावाप्तिलक्षणम् । इति गाथार्थः । ॥ ७७ ॥

गाથાર્થ :- આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત વિધિ મુજબ યોગના અભ્યાસથી રાગાદિવિષયક યથાર્થતત્ત્વપરિણતિ અને ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચિત્તની સ્થિરતા ભવાન્તરમાં પણ સાથે આવે છે. તથા પરંપરાએ મુક્તિપ્રાપ્તિનું પરમપ્રધાન કારણ બને છે. ॥૭૭॥

ટીકાનુવાદ :- આ પ્રમાણે જો યથાર્થ તત્ત્વચિંતન થાય અને વારંવાર આ તત્ત્વચિંતન ચાલુ જ રહે, તો ઉપરોક્ત સર્વ વિધિપૂર્વક કરાતું આ તત્ત્વચિંતન આત્મામાં રમી જાય, પરિણમી જાય, એકરસ બની જાય, લયલીન થઈ જાય. તથા રાગ-દ્વેષ અને મોહનું સ્વરૂપ-પરિણામ અને વિપાકો એવા જાણી લીધા હોય કે ગમે તેવા સંજોગોમાં તે આત્માનું મન રાગાદિ દોષોના વિષયમાં પલટાય નહીં, ચલિત થાય નહીં, અંજાય નહીં એવું ચિત્તસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સતત આ વિષયક અભ્યાસ થવાથી, હૃદયમાં સાચું યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પરિણામ પામવાથી,

૧૮૮

અને અચલિતભાવવાળું ચિત્તસ્થૈર્ય મળવાથી આ આત્મા ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકોના આરોહણમાં બળવાન બને છે. તથા પ્રાપ્ત થયેલા આ ગુણો એટલા બધા ઘનીભૂત અને મજબૂત બની જાય છે કે ભવાન્તરમાં પણ સાથે આવે છે. જેમ બાલ્યાવસ્થામાં દંઢ રીતે કરેલો અભ્યાસ યુવાવસ્થામાં સુદંઢ બને, તેમ આ ભવમાં દંઢ રીતે પ્રાપ્ત કરેલું આ ચિત્તસ્થૈર્ય ભવાન્તરમાં વધુ મજબૂત બને છે. રાગાદિ દોષો તેને હયમચાવી શકતા નથી. પરભવમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ રાગ-દ્વેષ અને મોહની પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓનો જ ઉદય થાય છે. અને તે ઉગ્રથી પણ ઉગ્ર જ બનતો જાય છે. જે પરંપરાએ મોક્ષસુખનું સંસાધક બને છે.

વિધિનો પક્ષપાત, આત્મજાગૃતિ, બળવત્તર અધ્યાત્મપરિણતિ, ઉચ્ચકોટિનો સંવેગપરિણામ, તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન, અને પરમ એવું ચિત્તસ્થૈર્ય આ પરંપરાએ મોક્ષસુખનું સંસાધક બને છે. એટલે કે મોક્ષમાર્ગના વિજયરૂપ ગઢને જીતવા તુલ્ય છે. ॥૭૭॥

અવતરણ :- ઇહૈવ વિધ્યન્તરમાહ -

અહીં જ આ ચિત્તસ્થૈર્ય અને આત્માના સંવેગપરિણામમાં અન્ય વિધિ (બીજી અધિક વિધિ પણ) જણાવે છે -

અહવા^૧ ઓહેણં^૨ ચિય, ભુણિયવિહાણાઓ^૩ ચેવ ભાવેજ્ઞા^૪ ।
સત્તાઙ્ગેસુ^૫ મેત્તાઙ્ગે, ગુણે^૬ પરમસંવિગ્ગો ॥૭૮॥

“અથવા” ઇતિ પ્રકારાન્તરપ્રદર્શનાર્થઃ । “ઓઘેનૈવ”=સામાન્યેનૈવ ભણિતવિધાનેનૈવ સ્થાનાદિના “ભાવયેત્”=પ્રણિધાનસારમભ્યસેત્ । ક્ઠ કાન્ ? ઇત્યાહ “સત્ત્વાદિષુ” =સત્ત્વગુણાધિકક્લિષ્ટયમાનાઽવિનેયેષુ “મૈત્ર્યાદીન્ ગુણાન્”=મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યલક્ષણાન્ “પરમસંવિગ્નઃ”=લબ્ધિપૂજાઝ્યાત્યાદ્યાશયરહિતઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૭૮ ॥

ગાથાર્થ :- અથવા સામાન્યથી ઉપર કહેલ પદ્માસનાદિ વિધિ સાચવવા પૂર્વક જ પરમસંવેગી બનેલા આ આત્માએ સત્ત્વાદિમાં મૈત્રી આદિ ગુણોની ભાવનાઓને ભાવવી. ॥૭૮॥

ટીકાનુવાદ :- “અથવા” એવો ગાથામાં કહેલો શબ્દ બીજા પ્રકારને સૂચવે છે. રાગાદિ દોષોને જીતવા માટે ગાથા ૬૭ થી ૭૭માં એક પ્રકાર બતાવ્યો, તે એ કે રાગાદિ ત્રણે દોષોનાં સ્વરૂપ-પરિણામ અને વિપાકોને વિચારવા, ભાવનાશ્રુતપાઠ તત્ત્વશ્રવણ અને આત્મસંપ્રેક્ષણ કરવું. હવે આચાર્યશ્રી આ જ રાગાદિ દોષોને જીતવા માટે બીજો રસ્તો મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ભાવવાનો બતાવે છે. એટલે “અથવા” કહીને પૂર્વે ચાલી આવતી ચર્ચા સમાપ્ત કરી હવે બીજા પ્રકારરૂપે આ ભાવનાનો વિષય સમજાવે છે -

ઓઘથી એટલે સામાન્યથી, અર્થાત્ પૂર્વે કહેલ પદ્માસનાદિ સ્થાન સાચવવા વગેરે વિધિપૂર્વક જ એકાગ્રતા છે સાર જેમાં એવી રીતે આ ભાવનાઓ ભાવવી.

૧૮૯

તીર્થંકર ભગવાનની આજ્ઞાયુક્ત, એકાન્તાવસ્થા, સમ્યગ્ ઉપયોગ, ગુરુ અને દેવને પ્રણામ, પદ્માસનાદિ આસનવિશેષ, ડંખાદિની અવગણના, તન્મયચિત્ત, ઈત્યાદિ ૬૦/૬૧ ગાથામાં જે વિધિપૂર્વે જણાવી છે, તે જ વિધિ અહીં પણ સાચવવાની છે. એટલે સામાન્યથી પૂર્વોક્ત વિધિપૂર્વક એકાગ્ર બનીને આ ભાવનાઓ ભાવવી.

તથા પૂર્વે રાગ-દ્વેષ અને મોહ એમ એક એક દોષ આશ્રયી સ્વરૂપ પરિણામ અને વિપાક ચિંતન રૂપ પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓ જણાવી છે. અને હવે જણાવતી મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ ત્રણે દોષોના સમુચ્ચયની સામે પ્રતિપક્ષરૂપે છે. માટે પણ સામાન્યથી ત્રણે દોષોના પ્રતિપક્ષરૂપે આ ભાવનાઓ એકાગ્રતાપૂર્વક ભાવવી. અહીં ગુણ શબ્દ ભાવનાવાચી સમજવો. ગુણ એટલે ભાવના ક્યાં ભાવવી ? અને કઈ ભાવનાઓ (ગુણો) ભાવવી ? તે જણાવે છે કે -

- (૧) સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ (સ્નેહભાવ=અદ્વેષભાવ) વિચારવો. (સ્વાર્થ-ક્રોધ અને દ્વેષનો નાશ કરવો.)
- (૨) ગુણાધિકને વિષે પ્રમોદભાવ વિચારવો. (માન-અહંકાર અને ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરવો.)
- (૩) કિલ્લશ્યમાન (દુઃખી-પીડાતા) જીવનોને વિષે કરુણાભાવ વિચારવો (તિરસ્કાર-અપમાન કઠોરતા-કૂરતાનો ત્યાગ કરવો)
- (૪) અવિનીત (પાપી) જીવો ઉપર “માધ્યસ્થભાવ” વિચારવો. (નિન્દા-તુચ્છતા-ઉત્સુકતા આદિ દોષોનો ત્યાગ કરવો.)

ઉપરોક્ત ચારે ભાવનાઓ ભાવતી વખતે પરમસંવેગ પરિણામવાળા બનીને માત્ર મોક્ષસુખની જ પ્રાપ્તિની અભિલાષા રાખીને સર્વ જીવો પ્રત્યે સ્નેહભાવ-અદ્વેષવૃત્તિ આદિ ગુણો વિચારવા. લબ્ધિ=સાંસારિક લાભો, માન-પ્રતિષ્ઠાદિ રૂપ પૂજા, અને દેશ-વિદેશમાં ખ્યાતિ, ઈત્યાદિ પ્રાપ્ત કરવાના આશય રહિત આ ભાવનાઓ ભાવવી. આ ચારે ભાવનાઓનું વધારે વિવેચન હવે પછીના ૭૯/૮૦ ગાથામાં આવે છે. એટલે અહીં વધુ વિવેચન લખ્યું નથી. ॥૭૮॥

અવતરણ :- एतदेव विशेषेणाभिधातुमाह - એ જ ચારે ભાવનાઓ વધારે વિસ્તારથી જણાવતાં કહે છે કે -

सत्तेसु^१ ताव मेत्तिं^२, तहां^५ पमोयं^४ गुणाहिणसुं^३ त्ति ।
करुणामङ्गत्थत्ते, किलिस्समाणाऽविणेएसु ॥ ७९ ॥

सत्त्वेषु सर्वेष्वेव तावदादौ “मैत्री” प्रत्युपकारानपेक्षसम्बन्धां, सुखरूपां भावयेत् । तथा “प्रमोदं”=बहुमानाशयलक्षणं “गुणाधिकेषु”-इति स्वगुणाधिकेषु सत्त्वेषु । तथा “करुणा-मध्यस्थत्वे”=कृपोपेक्षारूपे यथासङ्ख्यमेतत् “क्लिश्यमाना-ऽविनेययोः” क्लिश्यमानेषु करुणा, अविनेयेषु माध्यस्थ्यम् । इति गाथार्थः । ॥ ७९ ॥

गाथार्थ :- સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રી, ગુણાધિકને વિષે પ્રમોદ, તથા કિલ્લશ્યમાન અને અવિનીત જીવોને વિષે અનુક્રમે કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાઓ ભાવવી. ॥૭૯॥

૧૮૦

ટીકાનુવાદ :- ઈષ્ટવસ્તુની સિદ્ધિના બે માર્ગો છે (૧) હેયભાવને (બાધક ભાવોને) તજવા અને (૨) ઉપાદેય ભાવોને આદરવા.

ગાથા ૬૦ થી ૭૭ સુધીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ હેય એવા રાગ-દ્વેષ અને મોહને ત્યજવા માટેનો પહેલો માર્ગ બતાવ્યો. મદિરા-માંસ-અભક્ષ્ય-અનંતકાય રાત્રિભોજન આદિ હેય ભાવોનો ત્યાગ એ પણ વિરાધનાના ત્યાગ રૂપ-હેયના નિષેધાત્મક ભાવે ગુણો છે. તેવી રીતે રાગ-દ્વેષ-મોહનો ત્યાગ એ પણ હેયના નિષેધાત્મક રૂપે ગુણો એ મુક્તિપ્રાપ્તિનો પ્રથમ ઉપાય છે.

હવે ગ્રંથકારશ્રી વિધેયાત્મક બીજો માર્ગ બતાવે છે. જેમ સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પૂજા-તીર્થયાત્રા-પચ્ચક્રખાણ-સાધુસંતોની વૈયાવચ્ચ ઈત્યાદિ ઉપાદેય ભાવોની ઉપાસના એ વિધેયાત્મક ભાવે ગુણો છે તે જ રીતે મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા અને માધ્યસ્થ આ ચાર ભાવનાઓ ભાવવી એ પણ વિધેયાત્મક ભાવે ગુણો છે. આ મુક્તિપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય છે.

આ જીવ અનાદિકાળથી મોહને વશ “સ્વાર્થ”થી ભરપૂર છે. સ્વાર્થ જેનાથી સધાય તેની સાથે જ મૈત્રી, અને તે પણ ખપ પૂરતી જ. સ્વાર્થમાં જે જે જીવો વિક્ષેપક બને તે તમામ ઉપર દ્વેષ-ક્રોધ-ઈત્યાદિ, રાગાદિ ત્રણ દોષો જેમ દુષ્ટ છે તેમ સ્વાર્થ-દ્વેષ અને ક્રોધ પણ તેના જ સહવર્તીઓ છે કે જે આત્માની નિર્મળ પરિણતિને બગાડે છે. માટે જ આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે પ્રત્યુપકારની (સામેથી બદલો લેવાની અલ્પ પણ) અપેક્ષા રાખ્યા વિના સર્વે જીવો સુખી થાઓ તેવા સ્વરૂપવાળી સર્વ જીવોને વિષે પ્રથમ “મૈત્રી” ભાવના મનમાં યથાર્થરૂપે વિચારવી.

આ જીવ બીજા જીવ ઉપર ઘણી વાર મૈત્રી કરે છે. પરંતુ સતત બદલાની વૃત્તિ હોય જ છે. પરસ્પર સંબંધ સારા હશે તો મારાં કામો થશે આ ભાવના સદાકાળ હોય જ છે. અને તેથી જ સામેના જીવે સમયે આપણું કામ ન કર્યું હોય તો વર્ષોથી આપણે કરેલું એનું કામકાજ ગાઈને-સંભળાવીને ક્રોધ અને દ્વેષની આગમાં આ જીવ ચાલ્યો જાય છે. તેથી જ જણાવે છે કે અલ્પ પણ પ્રતિઉપકારની અપેક્ષા વિના માત્ર હૃદયની ભાવનાથી “સર્વે જીવો સુખી થાઓ” “શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ” ઈત્યાદિ સ્વરૂપવાળી આ મૈત્રી ભાવના એવી ઉત્કટ ભાવવી કે જેના પ્રતાપે અનાદિથી ઘર કરીને રહેલા સ્વાર્થ-ક્રોધ અને દ્વેષવૃત્તિ જ દિલમાંથી ચાલી જાય અને આ આત્મા યોગદશા પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા મુક્તિની આસન્ન બને.

તથા “પ્રમોદં ગુણાધિકેષુ”= આપણાથી જે જે ગુણાધિક પુરુષો છે તેમના પ્રત્યે પ્રમોદભાવ-અતિશય બહુમાનભર્યા આશયવિશેષ, પૂજ્યભાવ, સદા હૃદયમાં વસાવવો. અનાદિ મોહના જોરે પોતાને પોતાની જ મોટાઈ દેખાય છે. અને આ અહંકાર જ બીજાના ગુણો દેખવા દેતો નથી. તેથી જ ગુણાધિકની પ્રશંસા સાંભળતાં જ તેમના પ્રત્યે ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે. પ્રભુ મહાવીરસ્વામીની દેવસભામાં ઈન્દ્રે કરેલી પ્રશંસા સાંભળી સંગમ જેમ ક્રોધિત-અહંભાવી બન્યો તેમ.

તેથી જ પ્રશંસા કરાતા ગુણાધિકના ગુણોને ઢાંકવા-છાવરવા માટે ઈર્ષ્યાથી આ આત્મા તેમાં રહેલા અલ્પ દુર્ગુણોને જ જુએ છે અને તે દુર્ગુણોને રાઈ જેવડા હોય તો મેરૂ જેવડા કરીને દુનિયામાં ગાતો ફરે છે અને ચોતરફ ગુણાધિકની પોતે નિન્દા કરે છે અને લોકો નિન્દા કરે તેવો ભાગ ભજવે

૧૮૧

છે. આ તમામ દોષો આત્માની નિર્મળ પરિણતિને દૂષિત કરે છે. માટે તે તમામને “ક્રોધ-અહંભાવ-ઈર્ષ્યા અને નિન્દા”ને-ચંડાળ ચોકડી સમજીને દૂરથી જ ત્યજવા જેવી છે. તે માટે તેની પ્રતિપક્ષી આ ભાવના ભાવવા જેવી છે. અંધારામાં અજવાળું મળે ક્યાંથી ? જંગલમાં આહાર-પાણી મળે ક્યાંથી ? સમુદ્રમાં પડેલાને આશ્રય મળે ક્યાંથી ? તેમ મોહના સામ્રાજ્યથી ભરેલા આ સંસારમાં વિકસિત ગુણોવાળા જીવોનો સમાગમ મળે ક્યાંથી ? તેનો અલ્પગુણ પણ અમૃતસમાન છે. તેનું અવલંબન આ આત્માને તારનાર છે. ગુણીનું આલંબન જ ગુણ આપે, જો ધનવાનનું આલંબન ધન કમાવી આપે છે તો જ્ઞાનીનું આલંબન જ્ઞાન કેમ ન આપે? અને ગુણી પુરુષનું આલંબન ગુણ કેમ ન આપે?

સંસારમાં પણ બે ભાઈઓ વચ્ચે, દેરાણી-જેઠાણી વચ્ચે, નણંદ-ભોજાઈ વચ્ચે, પુત્રવધૂ-સાસુ વચ્ચે, ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે ગુણાધિક તરફ જે બહુમાનનો ભાવ નથી તે જ કલેશ-કષાય અને ઝઘડાનું મૂળ છે. જે વ્યક્તિ ગુણાધિક હોય તેને ગુણાધિક સમજીને જો પ્રમોદપૂર્વક જોવામાં આવે તો આ ઝઘડા થાય જ નહીં. તે માટે આવા ભયંકર દુર્ગુણોને મૂળથી જ દૂર કરવા માટે ગુણાધિકને જોઈને અતિશય પ્રસન્ન થવું, પ્રશંસા કરવી, નમસ્કાર કરવો, સેવા કરવી, અહો, ભગવંત, પૂજ્ય, ઈત્યાદિ બહુમાનવાચક શબ્દો અને બહુમાનભર્યા હૈયેથી સત્કાર-સન્માન કરવો.

તથા કૃપા અને ઉપેક્ષા રૂપ એવી કરુણા અને માધ્યસ્થભાવના અનુક્રમે ક્લિશ્યમાન અને અવિનીત જીવો ઉપર સમજવી. એટલે કે ક્લિશ્યમાન જીવો ઉપર કરુણા, અને અવિનીત જીવો ઉપર માધ્યસ્થ ભાવના ભાવવી, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે -

આ સંસારમાં કેટલાક જીવો પૂર્વે બાંધેલા પાપકર્મોના ઉદયથી વર્તમાનકાળમાં દુઃખી અને દરિદ્રી હોય છે. અને કેટલાક જીવો વર્તમાનકાળમાં પાપકર્મો કરવામાં જ રચ્યા-પચ્યા હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના જીવો વિષે આપણા જીવને અનાદિ કાળના મોહના સંસ્કારના જોરે અનુક્રમે તિરસ્કાર અને નિન્દાનાં પરિણામ થાય છે. તેનાથી સામેના જીવનું હિત તો થતું નથી પરંતુ આપણા જીવનું અહિત ચોક્કસ થાય જ છે. તે માટે જ ગ્રંથકારશ્રી આપણને તિરસ્કારને બદલે કરુણા અને નિન્દાને બદલે માધ્યસ્થતા રાખવાનું સૂચન કરે છે.

દુઃખી જોઈને દિલ જો દયાળુ ન બને, અને પાપીને જોઈને જો મન મધ્યસ્થ ન બને તો તિરસ્કાર-કઠોરતા-અપમાન, અને નિન્દા આદિ દુર્ગુણો આવે જ, જે દુર્ગુણો આત્માને ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાવે છે. ધર્મસંસ્કારવાળા જીવમાં કરુણા હોવી જ જોઈએ. ભલે દુઃખીનાં બધાં દુઃખો આપણે કદાચ દૂર ન પણ કરી શકીએ. પરંતુ જો ચિત્ત કરુણાવાળુ હોય તો શક્ય તેટલાં દુઃખો દૂર કરવા આ જીવ દોડી જાય અને તે પણ કરુણાભાવે. આ આત્મા તેના ઉપર ન તો પોતાનું એસાન માને કે ન પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખે. જીવોની અહિંસા કરતાં પણ હૃદયમાં ઓતપ્રોત થયેલ અહિંસાભાવ કંઈક ગણો ઊંચો ગુણ છે. આ અહિંસાભાવ દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવા તો દોડાવે જ છે. પરંતુ જ્યારે દુઃખીઓનું દુઃખ આપણાથી દૂર કરવું શક્ય ન હોય ત્યારે “આ સંસાર અસાર છે. નિર્ગુણ છે. આવાં દુઃખોથી જ ભરેલો છે. કોઈ કોઈનું શરણ નથી. આ જીવ એકલો જ દુઃખનો ભોક્તા છે. ઈત્યાદિ વૈરાગ્યમય પરિણામોથી સંસાર જ છોડી સાધુ થવાની પણ પ્રેરણાદાયક બને છે.

૧૮૩

ગાથાર્થ :- ભાવનાઓ ભાવવાની બાબતમાં આ જ ક્રમ ઉચિતપ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ હોવાથી સમ્યક્ કહેલો છે. અન્યથા = ઊલટ-સુલટ કરતાં તે તે પ્રકારે અસ્થાને વિનિયોગ થવાથી “અસમંજસતા જ” પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૮૦॥

ટીકાનુવાદ :- હમણાં જ અનન્તર પૂર્વની ૭૮ મી ગાથામાં કહેલો ચાર ભાવનાઓ ભાવવાની વિધિમાં દિન-પ્રતિદિન પ્રવૃત્તિના વિસ્તાર રૂપ આ જ ક્રમ ઉચિત પ્રવૃત્તિનું કારણ બનતો હોવાથી શ્રી તીર્થંકર અને ગણધર ભગવન્તો વડે શોભન કહેવાયો છે. “સુંદર” છે એમ કહેવાયો છે.

આ ચારે ભાવનાઓ ભાવવાની વિધિમાં ઉપર જે ક્રમ બતાવ્યો છે તે ક્રમને અનુસારે જ ભાવનાઓ ભાવવી જોઈએ. તથા તે ક્રમ પ્રમાણે જ દિન પ્રતિદિન આ ભાવનાઓ ભાવવામાં પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે. જેમ જેમ આ ભાવનાઓની પરાકાષ્ઠા વધતી જાય છે તેમ તેમ આ આત્મા વિભાવદશાના વિચારો ત્યજીને પોતાની સ્વભાવદશામાં આવવા રૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિવાળો બને છે. બાધકભાવ ત્યજે છે. સ્વભાવદશામાં આવે છે. તથા યોગદશાને ઉચિત એવી પ્રવૃત્તિનું કારણ બને છે. તેથી જ પરમ ઉપકારી શ્રી તીર્થંકર અને ગણધરભગવન્તોએ આ જ ક્રમને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

- (૧) સામાન્યથી સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રીભાવના જ ઉચિત છે.
- (૨) પ્રમોદભાવના ગુણાધિક જીવોને વિષે જ ઉચિત છે.
- (૩) કરુણા ભાવના ક્લિશ્યમાન જીવોને વિષે જ ઉચિત છે.
- (૪) માધ્યસ્થ ભાવના અવિનીત જીવોને વિષે જ ઉચિત છે.

આ ચારે ભાવનાઓ આ રીતે યથાસ્થાને જ ભાવવાની અંગીકાર કરવી જોઈએ, જો એમ કરવામાં ન આવે અને ઉપરોક્ત ક્રમને બાધીને (રોકીને) ઊલટ-સુલટ ભાવનાઓ ગોઠવવામાં આવે તો “અસમંજસતા” થઈ જાય, એટલે કે સાચો ન્યાયમાર્ગ જે છે તેનાથી વિરુદ્ધતા થઈ જાય, અર્થાત્ સાચા ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન થાય.

પ્રશ્ન :- ઊલટ-સુલટ ગોઠવવાથી ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે થાય ? ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન થવામાં અહીં શું કારણ બને ?

ઉત્તર :- તે તે પ્રકારે અયોગ્ય સ્થાને ભાવનાઓનો જે વિનિયોગ કર્યો તેનાથી જ સાચા ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) સામાન્યથી સર્વજીવોને વિષે મૈત્રીભાવના જ ભાવવી જોઈએ, આ સાચો ન્યાયમાર્ગ છે. તેને બદલે પ્રમોદાદિ (પ્રમોદ-કરુણા-અને માધ્યસ્થ) ભાવનાઓ જો ભાવીએ તો અસ્થાને વિનિયોગ થયો, કારણકે ગુણાધિકને જોઈને પ્રમોદ પામવાને બદલે સર્વ જીવોને જોઈને પ્રમોદ પામતાં દોષાધિક જીવોના દોષો જોઈને પણ પ્રમોદ પામવાનું બને, તેમ થવાથી તે દોષિત જીવો આપણી પ્રસન્નતા-અભિનંદનતા-અને અનુમોદનતાથી પોતાના દોષોમાં વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત થાય, જે ભાવના સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરનારી બનવી જોઈએ તેને બદલે સ્વ-પરનું ઉપર પ્રમાણે અકલ્યાણ કરનારી બને તે ભાવના મિથ્યા ભાવના જ કહેવાય. આવી મિથ્યા ભાવના ભાવવાથી

૧૮૪

દોષોને આપેલા ઉત્તેજનથી આપણા આત્માને પાપકર્મોનો બંધ થાય કે જે બંધ ભાવિમાં ઉદયમાં આવતાં પ્રત્યવાય (દુઃખ) માટે જ થાય. અથવા ચોરની સાથે રહેનારને પણ ચોર ગણી ઘણી વખત સહાયક તરીકે દંડવામાં આવે તેમ દોષિતના દોષોની અનુમોદના કરવા વડે આપણા જીવને પણ દંડાત્મક દુઃખ પણ આવે, હલકા જીવોને આપેલું ઉત્તેજન સ્વ-પર બન્નેના દુઃખ માટે જ થાય છે. માટે સર્વ જીવોને વિષે પ્રમોદભાવના હોતી નથી.

તથા સર્વજીવો ઉપર કરુણાભવના પણ ન હોય, સુખી ઉપર કરુણા શું કરવાની ? તથા સુખી-ધર્મી-જીવો ઉપર માધ્યસ્થભાવના રાખવાની પણ ન હોય-તે જીવો પ્રત્યે તો પ્રમોદભાવ જ હોય માટે સર્વજીવો પ્રત્યે મૈત્રી જ ઉચિત છે.

(૨) પ્રમોદભાવના ગુણાધિકને વિષે જ હોય, જે જીવો આપણી સમાન છે. અથવા હીન છે તેને વિષે પ્રમોદભાવ શોભા ન પામે. ઊલટું તે જીવોને પોતાની હીન કરણીમાં ટેકો મળવાથી હીન કરણીની વૃદ્ધિ થાય, તેમાં જ વધુ ઓતપ્રોત બને તેથી તે પણ તીવ્રકર્મ બાંધે અને તેના અનુમોદન દ્વારા આપણો જીવ પણ તીવ્રકર્મ બાંધે કે જે કાળાન્તરે પ્રત્યવાય માટે જ થાય-એમ સમજવું.

(૩) કરુણા ભાવના કિલશ્યમાનને વિષે જ હોય, બારણે આવેલા ભિક્ષુકને-(ભિખારીને) કરુણાભાવથી જેમ અન્ન અપાય તેમ ઘેર આવેલા સાધુ-સંતોને, કે વયોવૃદ્ધ માત-પિતાદિને બિચારા માનીને અનુકંપાની બુદ્ધિથી અન્નદાન ન થાય, પરંતુ ભક્તિથી પ્રમોદભાવે જ અન્નાદિ દાન થાય. જો ત્યાં કરુણાભાવના કરાય તો તેઓના ઉપકારો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ હૃદયમાંથી ચાલ્યો જાય, ગુણી-ઉપકારી પ્રત્યેનો હાર્દિક પૂજ્યભાવ જ કર્મક્ષયનું કારણ બને છે. તે ચાલ્યો જવાથી અને આ રીતે અસ્થાને કરુણાનો વિનિયોગ કરવાથી કર્મબંધ દ્વારા દુઃખ જ આવે છે.

વળી આ કરુણા ભાવના જો અવિનીતને વિષે(પાપીને વિષે) કરાય તો તે પાપી જીવ પોતાની પાપકરણીમાં વૃદ્ધિ પામે. માટે કરુણા કિલશ્યમાનને વિષે જ થાય અન્યત્ર કરવી ઉચિત નથી.

(૪) માધ્યસ્થભાવના પાપી જીવોને વિષે જ ઉચિત છે. જો ગુણાધિક પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવના રાખીએ તો આપણામાં ગુણો આવે નહીં. ગુણી પુરુષોની ભક્તિ-નમસ્કાર ઉપકારાદિનો લાભ મળે નહીં તથા આ માધ્યસ્થભાવના જો કિલશ્યમાન એવા દુઃખી જીવો ઉપર કરાય તો દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરવાની પ્રાપ્ત તક ગુમાવી બેસાય, તે જીવને વધારે આઘાત થાય, તથા દુઃખીનાં દુઃખો દૂર કરવાની શક્તિ હોવા છતાં જો ઉપેક્ષા કરાય તો તે જીવને આપણા પ્રત્યે દ્વેષ થાય, તેનાથી વૈરાનુબંધ થાય, તે ભવાન્તરમાં દુઃખ માટે જ થાય માટે આ માધ્યમસ્થભાવના ફક્ત પાપીને વિષે જ થાય.

આ રીતે ચારે ભાવનાઓને યથાસ્થાને જ યુજવી જોઈએ. જો તેનાથી ઊલટું અસ્થાને વિનિયોગ થાય તો તે ભાવનાઓ મિથ્યા ભાવનામય બનતાં ઊલટું દુઃખ આપનારી જ બને એમ સમજવું.

પ્રશ્ન :- ગુણાધિકને વિષે પ્રમોદભાવના તમે સમજાવી. પરંતુ છદ્મસ્થ જીવોને ક્યા જીવો ગુણાધિક છે અને ક્યા જીવો ગુણોથી હીન છે, તેની શું ખબર પડે ? કારણ કે ગુણો અમૂર્ત છે જે છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો વિષય જ નથી. જો ગુણો ન દેખાય તો તે તેની હીનાધિક્તા તો દેખાય જ કેવી રીતે ?

૧૮૫

ઉત્તર :- જેમ રત્નોના વેપારીઓને(ઝવેરીઓને) રત્નોમાં રહેલી ગુણાધિક્તા અને દોષાધિક્તા અનુભવવિશેષથી સમજાય છે તેમ માર્ગાનુસારી આત્માઓને ગુણો જ પ્રિય બનવાથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમવિશેષથી ગુણાધિક્તાનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. જે આત્મા જેનો અર્થા બને છે તેને તેના અનુભવથી તેનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે.

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ ભાવવાથી સંવેગ-વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામતાં અનેક લબ્ધિઓ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. દેશ-પરદેશમાં ખ્યાતિ પણ વધે છે. અને સામાન્ય લોકો તરફથી પૂજા-સન્માનાદિ પણ મળે જ છે. પરંતુ આટલે આવેલો આ આત્મા આવા દુન્યવી લાભોમાં અંજાઈ જાય-ગરકાવ થઈ જાય, તો ઉપરનું પાંચમું-છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક મેળવવું છે અને તેના દ્વારા ક્ષપકશ્રેણી માંડીને જે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે તમામ આશાઓ ભાંગીને ભુક્કો થઈ જાય છે. એટલે ગુણોને પણ પચાવતાં શીખવું જોઈએ. ધીર-વીર અને ગંભીર બનવું જોઈએ.

જે જે આત્માઓએ આ બાબતમાં થાપ ખાધી છે તેઓ અંતે પછડાયા જ છે. વિષયવિરાગ કરતાં ગુણગંભીરતા મેળવવી અતિ દુષ્કર છે. સ્થૂલીભદ્રજી વેશ્યાની સામે કામ જીતી શક્યા પણ વિદ્યા ગુણ ન પચાવી શક્યા, મરીચિ મુનિ સંસાર ત્યજી શક્યા પણ પદપ્રાપ્તિ ન પચાવી શક્યા, પ્રભુ મહાવીરસ્વામીનો આત્મા પૂર્વભવોમાં સંયમ લઈ શક્યો પરંતુ ગાયને ઉછાળવામાં તપબળ ન પચાવી શક્યો, માટે જેમ જેમ આત્મામાં ગુણવૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ લબ્ધિ, લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ અને માન બહુમાન વગેરેના આશયોથી રહિત બનવું એ જ આત્મકલ્યાણકારી માર્ગ છે. ॥૮૦॥

અવતરણ - અત્રૈવ સામાન્યવિધિમાહ-

આ કક્ષામાં આવેલા જીવોને જ સામાન્યથી (આહારની) વિધિ જણાવે છે.

‘સાહારણો પુણ વિહી, સુક્લાહારો ડૈમસ્સ વિણ્ણોઓ ।

અંણ્ણત્થઓય ઈસો, ડ સવ્વસંપક્કરી ઈભિક્કા ॥૮૧॥

સાધારણ: પુનર્વિધિ: સર્વાવસ્થાનુગત ઇત્યર્થ:, શુક્લાહારોઽસ્ય વિજ્ઞેય: । શુદ્ધાનુષ્ઠાનસાધ્ય: શુદ્ધાનુષ્ઠાનહેતુ: સ્વરૂપશુદ્ધશ્ચ શુક્લ: । “અસ્ય”=યોગિન: એવમ્ભૂતો વિજ્ઞેય:, તદન્યસ્ય યોગાઙ્ગત્વાનુપપત્તે:, ન હ્યપથ્યાન્નભુજો દેહાદ્યારોગ્યસિદ્ધિ: ।

અન્વર્થતશ્ચૈષ: પુન: શુક્લાહાર: સર્વસમ્પત્કરી ભિક્ષોતિ વિજ્ઞેય: । સર્વ-સમ્પત્કરણશીલા સમ્પત્કરી દાતૃગ્રહીત્રુભયલોકહિતા, પૌરુષધનીવૃત્તિભિક્ષા-વ્યવચ્છેદાર્થમેતત્ । અત્ર બહુ વક્તવ્યં, તત્તુ નોચ્યતે, ગમનિકામાત્રત્વાત્ પ્રારંભસ્ય । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥ ॥ ૮૧ ॥

ગાથાર્થ :- સર્વયોગીઓ માટે આ સાધારણ વિધિ છે કે આ યોગીનો આહાર “શુક્લાહાર” હોય છે. વળી આ “શુક્લાહાર” અન્વર્થક(સાર્થક) છે. તેથી જ સાધુની ભિક્ષા “સર્વસંપત્કરી” જાણવી. ॥૮૧॥

૧૮૬

ટીકાનુવાદ :- અત્યાર સુધી ભાવના શ્રુતપાઠ, તત્ત્વશ્રવણ, આત્મસંપ્રેક્ષણ, રાગ-દ્વેષ મોહના સ્વરૂપાદિનું ચિંતન અને મૈત્રી આદિ ભાવનાઓનું વર્ણન, વગેરે યોગદશાની પ્રાપ્તિ માટે જે સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે સર્વ વર્ણન મુખ્યત્વે અપુનર્બન્ધક અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ એવા ઘટમાનયોગી અને પ્રવૃત્તયોગી એમ બે પ્રકારના પ્રાથમિક યોગી માટે જણાવ્યું, કારણકે તેનાથી ઉપરના ગુણસ્થાનકોએ પહોંચેલા આત્માઓને ઉપરોક્ત યોગભૂમિકા પ્રાપ્તપ્રાય: હોય છે, તેના આત્મામાં ઉપરોક્ત ભૂમિકા વણાઈ ચૂકી હોય છે તેથી ઉપરોક્ત સર્વ હકીકત પ્રાથમિક બે યોગીને આશ્રયી મુખ્યત્વે છે. હવે આ ગાથામાં “યોગીનો આહાર કેવો હોય” તેનું જે વર્ણન કરે છે તે આહારની વિધિ આ પ્રાથમિક ઘટમાન અને પ્રવૃત્ત યોગી માટે પણ છે તથા દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર ઈત્યાદિ ૩/૪ નંબરના યોગીઓ માટે પણ છે. એટલે કે સર્વયોગી માટે આ વિધિ સાધારણ છે. જે આ હવે કહેવાતી આહારવિધિ અપુનર્બન્ધકથી યોગીની સર્વ અવસ્થાઓમાં અનુગત=વ્યાપ્ત છે. સર્વ અવસ્થાઓમાં લાગુ પડે છે. માટે આ આહારવિધિ કોઈ એક પ્રકારના યોગી માટે નથી, પરંતુ સર્વ યોગી માટે સાધારણ છે.

યોગદશાની પ્રાપ્તિ માટે મનની નિર્મળતા જેમ આવશ્યક છે તેમ તનની નિરોગિતા પણ આવશ્યક છે કારણકે જો તન રોગીષ્ટ હોય તો મનની નિર્મળતા ઝાઝો ટાઈમ ટકતી નથી. પેટમાં મળ ભરાયા હોય, શરદી થઈ હોય, માથું દુ:ખતું હોય, અજીર્ણ થયું હોય, તો મન આકુળવ્યાકુળ થવાના કારણે સ્વાધ્યાયાદિ શુદ્ધ થઈ શકતાં નથી. માટે તનની નિરોગિતા પણ સહાયક તરીકે જરૂરી છે. મનની નિર્મળતા માટે રાગદિ દોષોના સ્વરૂપાદિનું ચિંતન અને મૈત્રી આદિ ભવનાઓ ભાવવી જેમ પ્રધાન કારણ છે. તેમ તનની નિરોગિતા માટે “આહારશુદ્ધિ” પ્રધાનતર કારણ છે. તેથી જ ગ્રંથકારશ્રી હવે આહારશુદ્ધિની વિધિ જણાવે છે.

આ યોગીનો આહાર “શુક્લાહાર” સમજવો, આહારની પૂર્વાવસ્થા, વર્તમાનાવસ્થા અને પશ્ચાદવસ્થા એમ ત્રણે જેનાં શુદ્ધ છે, તે આહાર શુક્લાહાર સમજવો. એટલે કે શુદ્ધાનુષ્ઠાનોથી બનાવ્યો હોય આ પૂર્વાવસ્થા, તથા શુદ્ધાનુષ્ઠાનોનું કારણ બનવાવાળો હોય આ પશ્ચાદવસ્થા, અને આહાર પોતે સ્વરૂપે શુદ્ધ હોય આ વર્તમાન અવસ્થા તે શુક્લાહાર કહેવાય છે.

ન્યાયસંપન્નદ્રવ્યથી બનાવેલો, અન્નનાં વાસણો-ચૂલો વગેરે પૂંજ પ્રમાણને બનાવેલો, ભોગોપભોગવ્રતના પરિમાણપૂર્વકનો બનાવેલો, સડેલું, જીવાતવાળું, ચોરેલું, કે ખોટી રીતે આવેલું તો આ અનાજ નથી ને ? એમ પૂર્ણ ખાત્રીપૂર્વક દળાવેલા લોટથી બનેલો જે આહાર તે શુદ્ધાનુષ્ઠાનસાધ્ય આહાર કહેવાય છે. આહાર બનાવતાં પહેલાંની પૂર્વાવસ્થા ઉપર જણાવ્યા મુજબ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. આ વિધિ અપુનર્બન્ધક, અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, અને દેશવિરતિધરને આશ્રયી જાણવી, સર્વવિરતિધરને આશ્રયી ગોચરીના ૪૨ દોષોથી રહિત આહાર લાવવો તે શુદ્ધાનુષ્ઠાન સાધ્ય આહાર જાણવો. આ આહારની પૂર્વાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું :

જે આહાર વાપર્યા પછી શુદ્ધાનુષ્ઠાનોનું કારણ બને તે શુદ્ધાનુષ્ઠાનહેતુ આહાર સમજવો, એટલે કે અતિમાત્રાએ આહાર ન લેવો કે જે ઊંઘ-આળસ-પ્રમાદનું કારણ બને. ઉણોદરીપૂર્વક

૧૮૭

આહાર લેવો, તથા કારણ વિના ઘી-દૂધ વગેરે વિગઈઓનું સેવન પણ ન કરવું કે જે વિગઈઓ વિકારો કરે અથવા જે આહાર લેવાથી મન વિકારી થાય, વિલાસી થાય, કામોત્તેજનાવાળું બને, પરંતુ સ્વાધ્યાય-વૈયાવચ્ચ-કાયોત્સર્ગદિમાં અપ્રમત્તપણે આત્માને જે જોડે તેવો આહાર તે શુદ્ધાનુષ્ઠાનહેતુ આહાર જાણવો. તથા જે આહાર કરવાથી મળ સંપૂર્ણતઃ નીકળી જાય, મળ ભરાય નહીં, જામે નહીં. શરીર નિરોગી રહે, તેવો આહાર તે શુદ્ધાનુષ્ઠાનહેતુ આહાર સમજવો. આ આહારની પશ્ચાદવસ્થા સમજાવી.

તથા વર્તમાનકાળે જે આહાર કરાય છે તે આહાર ભક્ષ્ય અને પેય જ હોવો જોઈએ, અભક્ષ્ય-અનંતકાય-કે ધર્મી જીવને ન શોભે તેવો તુચ્છ દોષિત આહાર ન હોવો જોઈએ, વળી પચી જાય તેવો, પેટ ભારે ન કરે તેવો, અજીર્ણ ન થાય તેવો હોવો જોઈએ, સાધુ જીવનને આશ્રયી માંડલીના દોષોથી રહિત જે આહાર તે સર્વ “સ્વરૂપશુદ્ધાહાર” સમજવો, આહારની આ વર્તમાનાવસ્થા સમજાવી.

સારાંશ કે જે આહાર શુદ્ધકારણોથી ઉપાર્જન કરેલો છે અને જે આહારનું ફળ પણ શુદ્ધાનુષ્ઠાનોનું સેવન છે અને જે આહાર અભક્ષ્યાદિના ત્યાગપૂર્વકનો સ્વરૂપે શુદ્ધ છે તે આહાર શુક્લાહાર કહેવાય છે. આ યોગીને આવા પ્રકારનો આહાર હોય છે એમ જાણવું. ઉપરોક્ત આહારથી અન્ય આહાર એટલે કે દોષપૂર્વક ઉપાર્જન કરેલો, ભાવિમાં પણ દોષો-વિકારોનું જ કારણ, અને સ્વરૂપે પણ અભક્ષ્યાદિ રૂપ દોષથી જ ભરેલો આહાર યોગદશાની પ્રાપ્તિનું અંગ બનતો નથી. કારણકે અપથ્ય અન્નનું ભોજન કરનારને દેહાદિના આરોગ્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. આહાર એ શરીરશુદ્ધિ અને મનશુદ્ધિ એમ બન્ને શુદ્ધિનું પ્રધાનતર કારણ છે. જેનો આહાર અશુદ્ધ તેનું જીવન અશુદ્ધ થાય વિકારવાસનાઓથી ભરેલો આત્મા અનશનદિ બાહ્યતપ કે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ અભ્યંતર તપ ન કરી શકે. આત્મામાં સંવેગ-વૈરાગ્ય આવે નહીં અને આવેલા હોય તો ટકે નહીં તેથી યોગસિદ્ધિનું અંગ બને નહીં. માટે જ આવા પ્રકારનો યોગીનો આહાર શુક્લાહાર હોય છે.

વળી આ “શુક્લાહાર” એ સાર્થક નામ છે અર્થયુક્ત નામ છે. શુક્લ એટલે ઉજ્જવળ આહાર, ઉજ્જવળ એટલે અત્યંત નિર્દોષ આહાર, જે આહાર આ આત્માને સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ આપનાર બને તે શુક્લાહારનું બીજું નામ “સર્વ સંપત્કરી ભિક્ષા” કહેવાય છે.

ઉપર વર્ણન કરેલા પૂર્વ-ઉત્તર-અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળના દોષોથી રહિત જે આહાર છે તે શુક્લાહાર છે. નિર્દોષ આહાર છે કે જે લેનાર સાધુ આદિને, આપનાર ગૃહસ્થ આદિને એમ દાતા અને ગ્રહીતા બન્નેને આવા પ્રકારની આહારસંબંધી ભિક્ષા આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયલોકમાં હિત કરનારી, કલ્યાણ કરનારી, સર્વ પ્રકારની સંપત્તિને કરવાના સ્વભાવવાળી જાણવી, કારણ કે આહાર નિર્દોષ છે. લેનાર સાધુ સંસાર ઉપરના નિર્વેદ પરિણામ અને મોક્ષ પ્રત્યેના સંવેગ પરિણામવાળા હોવાથી આહાર પ્રત્યેની અલ્પ પણ મૂર્છા-મમતા-કે આસક્તિ રાખ્યા વિના કેવળ સંયમસાધનામાં હેતુભૂત શરીર ટકાવવા જ ગ્રહણ કરે છે તથા આપનાર ગૃહસ્થાદિ પણ મન-વચન-કાયાના શુદ્ધ પરિણામોથી ઉત્તમ પાત્રની ભક્તિમાત્ર કરવાના

૧૮૮

અને સંયમ સાધનામાં નિમિત્ત માત્ર બનવાના શુદ્ધ આશયથી આપે છે. માટે બન્ને પાત્રોનું બન્ને લોકનું હિત કરનારી આ ભિક્ષા જાણવી.

આ “સર્વસંપત્કરી” ભિક્ષા સિવાયની બીજી પણ બે પ્રકારની ભિક્ષા છે. (૧) પૌરુષઘ્ની, (૨) વૃત્તિભિક્ષા, આ બન્નેના વ્યવસ્થેદ માટે જ આ શુક્લાહાર ગ્રહણ કરવા રૂપ સર્વસંપત્કરી એવી ત્રીજી ભિક્ષાનું અહીં વર્ણન કરેલું છે.

જે ભિક્ષા પુરુષાર્થને રોકનારી હોય, આળસ, ઊંઘ, પ્રમાદ વધારનારી હોય, જેમકે સાધુને આશ્રયી એક જ ઘરથી આહાર ગ્રહણ કરે, વારંવાર એક જ પોળ-ગલી-શેરીથી આહાર ગ્રહણ કરે, વધારે વિકારો ઉત્પન્ન કરે એવો આહાર ગ્રહણ કરે, જરૂરિયાત કરતાં રસાસક્તિથી અધિક આહાર ગ્રહણ કરે તે તમામ ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા કહેવાય છે. તથા આજીવિકા ચલાવવાના આશયથી જે ભિક્ષા ગ્રહણ થાય તે વૃત્તિભિક્ષા કહેવાય છે. આ બન્ને ભિક્ષા આત્માના હિતને કરનારી નથી. તેથી તેનો વ્યવસ્થેદ સમજવો.

અહીં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે આહારની વિધિની બાબતમાં કેવો આહાર ? કેટલો આહાર ? કયા કાલે આહાર ? કેટલી દત્તિથી આહાર ? ઈત્યાદિ આહારની ઘણી ઘણી વાત સમજાવવા જેવી છે. પરંતુ તે અહીં સમજાવાતી નથી, કારણકે આ ગ્રંથનો પ્રારંભ ગમનિકામાત્રસ્વરૂપ છે એટલે કે સંક્ષેપમાં જ વિષય સમજાવવા સ્વરૂપ છે. એટલે અહીં આહારના વિષયની જે વિશેષ ઘણી વિધિ છે. તે દશવૈકાલિક આદિ સાધુ સામાચારીના અન્યગ્રંથોમાં આ વિધિ વર્ણિત પણ છે. માટે વિશેષાર્થીએ ત્યાંથી જાણી લેવી. ॥૮૧॥

અવતરણ - અત્રૈવ વિશેષમાહ -

આ આહારવિધિમાં આચાર્યશ્રી વિશેષતા જણાવે છે -

²વળલેવોવમ્મેણં ³ઉચ્ચિત્તં, ³તગ્ગયં ⁴નિઓણં ।

⁵एत्थ अवेक्खियँव्वं, ⁶इहराऽयोगो ⁷त्ति ⁸दोसफलो ॥ ૮૨ ॥

“વળલેવોવમ્મેણ”=સકલલોકસિદ્ધેન ઉચિતત્વં, “તદ્ગતમ્”=આહારગતં, “નિઓગેન”= અવશ્યન્તયા, અત્ર=પ્રક્રમે અપેક્ષિતવ્યમ્ “ઇતરથા”=અન્યથા “અયોગઃ”= અસમ્બન્ધઃ ઇતિ કૃત્વા વળલેવવદેવાઽઽહારો દોષફલ ઇતિ । એતદુક્તં ભવતિ-

યથા વળલે: સ્વરૂપભેદાત્ કશ્ચિન્નિમ્બતિલોચિત્:, કશ્ચિચ્ચિઠ્ઠશોચિત્:, કશ્ચિદ્-ગવાદિઘૃતોચિત્ ઇત, તત્ર વિપર્યયલેપદાને દોષ:, એવં કશ્ચિદ્ યતિકાયઃ કોદ્રવાદ્યોદનો-ચિત્:, કશ્ચિત્ શાલ્યાદ્યોદનોચિત્:, કશ્ચિદ્ હવિઃપૂર્ણાદ્યુચિત્ ઇતિ, અત્રાપિ વિપર્યયદાને દોષ:, ગમ્ભીરબુદ્ધ્યા પરિભાવનીયમેતત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥૮૨॥

ગાથાર્થ :- આ બાબતમાં વ્રણલેપની ઉપમાને અનુસારે આહાર સંબંધી ઉચિતતા અવશ્ય સાચવવી. અન્યથા અઘટિત આહારનો યોગ દોષફળને જ આપનાર બને છે. ॥૮૨॥

૧૮૮

ટીકાનુવાદ :- આ ગાથાની ટીકામાં ગાથાના શબ્દોના અર્થ જણાવવા માટે આચાર્યશ્રીએ તેની સામે પર્યાયવાચી સંસ્કૃત શબ્દો લખ્યા છે. જેથી પઠન-પાઠન કરનાર વર્ગ ગાથાના અર્થ સહેલાઈથી સમજી શકે, જો કે દરેક ગાથાઓમાં ગ્રંથકારશ્રીએ આ જ પધ્ધતિ અપનાવી છે. એટલે જ અમે “શબ્દાર્થ” કે ગાથાની સંસ્કૃત છાયા આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરી નથી. કારણ કે ટીકાથી સુખદ રીતે સમજાઈ જાય તેમ છે.

વ્રણલેપૌપમ્યેન = સકળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો, હાથ-પગાદિ કોઈ પણ શારીરિક અવયવમાં પડેલો જે ઘા, તેના ઉપર કરાતો જે લેપ, તેની ઉપમા વડે યોગ્ય, ઉચિત, તે વ્રણલેપની જેમ ઉચિત આહાર,

તદ્ગતમ્ = તે આહાર સંબંધી કંટ્રોલ, કોને કેટલો આપવો ? અને ક્યો આપવો, ઈત્યાદિ આહાર સંબંધી નિયમ.

નિયોગેન = અવશ્યપણે આ નિયમ જાણવો.

અન્ન = આ પ્રકરણમાં, એટલે યોગદશાની સાધનામાં આવા પ્રકારનો આહારનો નિયમ અવશ્ય અપેક્ષિત કરવો.

ઙ્ઙિતરથા = અન્યથા જો તે નિયમથી ઊલટું વર્તન કરવામાં આવે તો,

અયોગઃ = અસંબંધિત રીતે=અઘટિત રીતે=અયોગ્ય રીતે જો આહાર આપવામાં આવે તો એટલે કે જેને જે ઉચિત ન હોય તેને તેવો આહાર આપવામાં આવે તો.

ઙ્ઙિતિ કૃત્વા = આવો ઉલટ વ્યવહાર કરવાથી.

વ્રણલેપવદેવ = ઘાના લેપની જેમ જ, એટલે કે નાના ઘાને મોટો લેપ, અને મોટા ઘાને નાનો લેપ કરે તો, અથવા લીંબડાના તેલથી મટે તેવા ઘાને ગાયનું ઘી ચોપડવામાં આવે અને ગાયના ઘીથી મટે તેવા ઘાને લીંબડાનું તેલ ચોપડવામાં આવે તો, તેની જેમ જ

આહારો દોષફલ ઙ્ઙિતિ = આહાર પણ જેને જે ઉચિત ન હોય તેને જો તે આપવામાં આવે તો દોષફળને જ આપનાર બને છે.

ઉપર કહેલ અર્થનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેમ હાથ-પગ વગેરે શારીરિક અવયવોમાં લાગેલો કોઈ ઘા સ્વરૂપના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કોઈક થોડો ઊંડો ઘા, કોઈક વધારે ઊંડો ઘા, અને કોઈક અતિશય વધારે ઊંડો ઘા, તથા કોઈ ઓછા ચિકાશવાળા લિંબડાના તેલથી મટી શકવાને ઉચિત, કોઈ ઘા વધારે ચિકાશવાળા અન્ય તેલથી મટી શકવાને ઉચિત, તથા વળી કોઈ ઘા ગાય આદિના અતિશય ચિકાશવાળા ઘીથી મટી શકવાને ઉચિત હોય છે વળી થોડો ઊંડો ઘા હોય તો પ્રમાણમાં થોડો લેપ કરવો પડે, વધારે ઊંડો ઘા હોય તો વધારે લેપ કરવો પડે, અને અતિશય વધારે ઊંડો ઘા હોય તો અતિશય વધારે ઊંડો અને દીર્ઘકાળ સુધી લેપ કરવો પડે. જો તેમાં વિપરીત લેપ કરવામાં આવે તો દોષફળ જ થાય. નાનો ઘા હોય અને આખી બાટલી ખાલી કરવામાં આવે તો નિરર્થક જ જાય, અને ઊંડો ઘા વધારે

૨૦૦

હોય અને જો ઉપર ઉપરથી અલ્પ લેપ કરવામાં આવે તો પણ ઘા મટે નહીં. પરંતુ અંદર ઊંડો લેપ ન મળવાથી રોગ વધે, તથા અલ્પ ચીકાશવાળા તેલથી મટે તેવા ઘાને વધુ ચીકાશવાળા ગાયના ઘીથી લેપ કરવામાં આવે તો પણ રોગ મટે નહીં પણ વધે, ઈત્યાદિ વિપરીત લેપ કરવામાં જેમ દોષફળ જ આવે છે. તેની જેમ યતિની(મુનિની) કાયા માટે પણ આહારની બાબતમાં આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું.

કોઈ મુનિની કાયા લુખ્યા-સુકા કોદ્રવાદિ ધાન્યને ઉચિત હોય, કોઈ મુનિની કાયા બાસમતી આદિ સારા તંદુલાદિ ધાન્યને ઉચિત હોય, અને કોઈ મુનિની કાયા (કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામાં ચક્રવર્તી અથવા રાજા-મહારાજા હોય અને દીક્ષા લીધી હોય તેવા મુનિની કાયા) ઘી આદિ (ઘી-ગોળ-સાકરાદિ) વિશિષ્ટ દ્રવ્યોથી ભરપૂર એવા ધાન્યને પણ ઉચિત હોય તો તે મુનિને તેવો તેવો જ આહાર આપવો, જેને અલ્પાહાર ઉચિત હોય તેને માત્રાથી અલ્પ જ આપવો અને પ્રથમથી જ બહુમાત્રાએ આહાર લીધો હોય તેને અધિકાહાર આપવો એમ કરવાથી જ ક્ષુધાદિ શાન્ત થતાં સ્વાધ્યાય-ધ્યાનાદિ પ્રસન્નચિત્તે આરાધી શકે, કારણકે શરીર એ પણ ધર્મસાધનાનું એક અંગ છે. માટે વ્રણલેપની જેમ જે જે મુનિને જે જે ઉચિત આહાર હોય અને જેટલો જેટલો ઉચિત હોય તે તે મુનિને તે તે આહાર આપવો અને તેટલો તેટલો આહાર આપવો એ જ હિતાવહ છે.

અન્નાપિ = અહીં પણ જો આહારનું વિપરીત દાન કરવામાં આવે તો દોષ જ આવે. પૂર્વસંસારી અવસ્થા બ્રાહ્મણ આદિકુળની હોય અને ગ્રામ્ય આદિ જીવન હોવાના કારણે અતિમાત્રાએ આહાર લીધો હોય અથવા બાજરીના જાડા રોટલાના આહારથી ટેવાયેલું શરીર-આંતરડા અને હોજરી હોય તેવા મુનિની કાયાને જો અલ્પ આહાર આપવામાં આવે અથવા સુરત-મુંબઈ જેવા શહેરી જીવનમાં બનતાં અતિશય પાતળાં રોટલીનાં ફૂલકાં આપવામાં આવે તો ક્ષુધા મટે નહીં.

તેવી જ રીતે પ્રથમ સંસારી અવસ્થામાં પાતળી રોટલીઓથી ટેવાયેલું શરીર હોય, તેલ-ઘી-ખાંડ-મીઠું અલ્પ જ ખાવાને ટેવાયેલું હોય, એવા મુનિઓને રોટલા જેવા ભારે ખોરાક અથવા વધારે પડતાં તેલ-ઘી-ખાંડ-મીઠું નાખેલાં દ્રવ્યો આપવામાં આવે તોપણ તે મુનિઓનાં આંતરડાં અને હોજરી કામ ન કરવાથી આરોગ્યની હાનિ જ થાય, રોગવૃદ્ધિ રૂપ દોષફળ જ આવે માટે વ્રણલેપની જેમ યથોચિત આહારદાન આપવું.

આ વિષય અતિશય ગંભીર છે. માટે ગંભીરબુદ્ધિથી પૂર્વાપર સંકલનાથી શાસ્ત્રને અને સાધુજીવનને બાધ ન આવે તે રીતે યથાયોગ્ય વિચારવું. ॥૮૨॥

અવતરણ - કથમુચિતસ્ય લાભઃ ? **इत्याशङ्कानिरासार्थमाह-**

તમે ઉપરની ગાથામાં મુનિની કાયાને જે જે ઉચિત આહાર હોય તે તે આહાર આપવો એમ સમજાવ્યું છે. પરંતુ યોગી બનેલા, ત્યાગી બનેલા, અને ગૃહસ્થોનાં ઘરોથી નિર્દોષ જે આહાર મળે તેને જ લેવાવાળા, એવા આ યોગીઓને હવિ:પૂર્ણ ઓદનાદિ રૂપ ઉચિત આહારનો લાભ કેવી રીતે મળે ? આવી આશંકા ટાળવા માટે આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

૨૦૧

‘‘જોગાણુભાવઓ ‘ચ્ચિય, ‘પાયં ણ ય ‘સોહણસ્સ ‘વિ અલાભો’ ।

‘લંઢ્ઢીણ વિ સંપત્તી, ‘ઙમસ્સ જં વેણિણયા સમણં’ ॥૮૩॥

‘‘યોગાણુભાવત એવ’’=યોગસામર્થ્યત એવ તત્પ્રતિબન્ધકકર્મનિવૃત્તેઃ, ‘‘પ્રાયઃ’’= બાહુલ્યેન, ન ચ શોભનસ્યાપિ-આહારસ્ય હવિઃપૂર્ણાદિઃ અલાભઃ, કિન્તુ લાભ એવ, કુતઃ? ઙત્યાહ-લઢ્ઢીનામપિ=રત્નાદિરૂપાણાં, ‘‘યોગાણુભાવત એવં’’ યોગસામર્થ્યાત્ ‘‘સમ્પ્રાપ્તિઃ’’= શોભના પ્રાપ્તિઃ પરોપકારફલા, અસ્ય=યોગિનઃ, ‘‘યત્’’=યસ્માત્ કારણાદ્ વર્ણિતા, ‘‘સમયે’’=સિદ્ધાન્તે । ઙતિ ગાથાર્થઃ । ॥ ૮૩ ॥

ગાથાર્થ :- યોગના પ્રભાવથી જ આ મહાત્માઓને સુંદર આહારની પણ અપ્રાપ્તિ પ્રાયઃ હોતી નથી, તથા શાસ્ત્રોમાં આ મુનિઓને તો યોગના પ્રભાવથી લઢ્ઢિઓની પ્રાપ્તિ પણ વર્ણવેલી છે. ॥૮૩॥

ટીકાનુવાદ - અવતરણમાં પ્રશ્ન સમજાવેલ છે. તે મુજબ આવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે કે આવી યોગી દશામાં વર્તતા મુનિને લોકસંપર્ક બહુ ઓછો હોવાથી, યોગીને લોકો ન જાણતા હોવાથી, અને યોગી પોતે નિઃસ્પૃહ હોવાથી શું હવિઃપૂર્ણાદિ ભોજનની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે ?

તેનો ઉત્તર આ ગાથામાં સમજાવતાં આચાર્યશ્રી સુંદર એક જ ઉત્તર આપે છે કે ‘‘યોગનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય’’ છે.

યોગી મહાત્મા જેમ જેમ યોગદશામાં આગળ વધતા જાય છે, તેમ તેમ એ યોગના પ્રભાવથી જ તીવ્રપુણ્યોદય વધતો જાય છે અને તે આહારાદિની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનારાં એવાં પૂર્વબદ્ધ કર્મોની વિશિષ્ટ નિવૃત્તિ(નિર્જરા) થવાથી ઘણું કરીને હવિઃપૂર્ણ એવા ઘેબર આદિ વિશિષ્ટ આહારની પણ અપ્રાપ્તિ હોતી નથી પરંતુ પ્રાપ્તિ જ હોય છે. અહીં કોઈ મુનિ-આત્માનું પૂર્વબદ્ધ અંતરાયકર્મ તીવ્રનિકાચિત ઉદયમાં હોય તો ઢંઢણમુનિ આદિની જેમ શુષ્ક આહાર પણ અપ્રાપ્ય બની જાય તો વિશિષ્ટાહાર તો અપ્રાપ્ય બને જ, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તે જણાવવા માટે જ મૂળગાથામાં પ્રાયઃ શબ્દ જણાવેલ છે.

યોગનું સામર્થ્યબળ જ એવું છે કે શાસ્ત્રોમાં (યોગ સંબંધી જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં) તેનું એવું વર્ણન કરેલું છે કે આ મુનિઓને યોગના સામર્થ્યબળથી રત્નાદિ વિશિષ્ટ લઢ્ઢિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (જેનું વર્ણન હવે પછીની ગાથામાં આવે છે.) રત્નાદિ સંબંધી આ લઢ્ઢિઓની પ્રાપ્તિ અતિસુંદર થાય છે, તથાપિ લઢ્ઢિઓ દ્વારા અભિમાન-સ્વાર્થ-વૈર ન પોષતાં તે બધું ત્યજીને માત્ર પરોપકારના જ એક ઙળને કરવાવાળી એવી આ લઢ્ઢિઓની આવા યોગબળવાળા મુનિમહાત્માને પ્રાપ્તિ થાય છે.

માણસ પાસે ધન ન હોય ત્યારે ધન મળે તો દેશ-વિદેશ ઙરું. બધું જ જોઈ આવું આવી ઘેલછાઓ હોય છે અને કદાચ પુણ્યવશાત્ ધન મળે, ગાડી-વાડીની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે ધન દ્વારા ઙરવા નીકળી પડે છે, મોજ-મજા માણી આવે છે. વધુ ધન મળે તો પ્લેન દ્વારા દેશ-વિદેશોમાં પણ ઘૂમી આવે છે. તેવી જ રીતે આ જીવને લઢ્ઢિઓ ન મળી હોય ત્યાં સુધી આવી ઘેલછાઓ હોય છે કે જો મને વૈક્રિય શરીર મળે તો બધે ઙરી આવું, આહારક શરીર મળે તો શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસે જ પહોંચી

૨૦૨

જાઉ, આકાશગામિની લબ્ધિ મળે તો નંદીશ્વર દ્વીપ જઈ આવું. પરંતુ યોગદશા વિના પ્રાયઃ આવી લબ્ધિઓ મળતી નથી. અને યોગદશાનું સામર્થ્ય આવે ત્યારે આવી લબ્ધિઓ યોગબળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ભોગીના જેવી ઘેલછાઓ જ ખતમ થઈ જાય છે. માટે લબ્ધિઓ ફોરવતા જ નથી. અપવાદ પ્રસંગે જ આ લબ્ધિઓનો મહાત્મા પુરુષો ઉપયોગ કરે છે.

વિષ્ણુકુમાર મુનિ પાસે વૈક્રિયલબ્ધિ હતી પરંતુ નમુચિનો પ્રસંગ આવ્યો તો જ ફોરવી. વજ્રસ્વામી પાસે આકાશગામિની વિદ્યા હતી પરંતુ મહાપુરીમાં ફૂલપૂજાનો પ્રસંગ આવ્યો તો જ ફોરવી. પૂર્વધરો પાસે આહારકલબ્ધિ હોય છે પરંતુ શંકાદિનો પ્રસંગ હોય તો જ ફોરવે છે, માટે આ ચર્ચાનો સારાંશ એ છે કે લબ્ધિઓ મળવી તે પુણ્યોદય છે પરંતુ વિના કારણે મોહને વશ થઈને ફોરવવી તે પ્રમાદ છે. તેથી જ આહારકાદિ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ અપ્રમત્ત ગુણઠાણે થાય છે. પરંતુ જ્યારે ફોરવે છે ત્યારે પ્રમત્તગુણસ્થાનક આવે છે. ॥૮૩॥

અવતરણ - લબ્ધીનાં સ્વરૂપમાહ-

હવે લબ્ધિઓનો પ્રસંગ હોવાથી લબ્ધિઓનું જ સ્વરૂપ સમજાવે છે -

‘રચનાઈ’ ‘લબ્ધીઓ, અણિમાદીયાઓ’ ‘તહ ય’ ‘ચિત્તાઓ’ ।
‘આમોસહાઈયાઓ, તહા’ ‘તહા’ ‘જોગવુઢીઈ’ ॥૮૪॥

રત્નાદ્યા લબ્ધયઃ, “સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગ - સ્મયાકરણં પુનરનિષ્ટપ્રસદ્ગાત્” (પાતજ્જલી યોગસૂત્ર-૩-૫૧) ઇતિ વચનાત્ । અણિમાદ્યાશ્ચ તથા “ચિત્રાઃ” = અણિમા-મહિમા-લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં ઈશિતા વશિતા યત્ર કામાવસાયિતા ચ” “આમર્ષોઢ્યાદ્યાઃ”= “આમોસહિ વિપ્પોસહિ ખેલોસહિ” (આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૬૧) ઇતિ વચનાત્ । એતાશ્ચ તથા તથા પ્રકારેણ ઉત્તરોત્તરપરિશુદ્ધવૃદ્ધિ-રૂપેણ યોગવૃદ્ધેઃ સકાશાદ્ ભવન્તિ । તચ્છોભનાહારો લઘ્વી માત્રા । ઇતિ ગાથાર્થઃ । ॥૮૪॥

ગાથાર્થ :- જેમ જેમ યોગદશાની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ રત્નાદિ લબ્ધિઓ, ચિત્ર-વિચિત્ર એવી અણિમાદિ લબ્ધિઓ, તથા આમર્ષોષધિ આદિ લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૮૪॥

ટીકાનુવાદ - તેવા તેવા પ્રકારની ઉત્તરોત્તર અત્યન્ત શુદ્ધ અને દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી યોગદશાથી આવા પ્રકારની (જે હમણાં સમજાવવામાં આવે છે. તેવા પ્રકારની) લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. જો યોગદશાથી મહાલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી હોય તો શોભન આહારની પ્રાપ્તિ એ તો લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ સામે નાની વસ્તુ છે. અર્થાત્ “લઘ્વી માત્રા” છે. માટે અવશ્ય સુંદર અને નિર્દોષ આહાર મળે જ છે.

રત્નાદિ લબ્ધિઓ “સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે” ઈત્યાદિ સૂત્રથી પાતંજલી યોગસૂત્રમાં ૩-૫૧ માં કહેલી છે “અણિમાદ્યાશ્ચ”= અણિમા, મહિમા, લઘિમા, વગેરે લબ્ધિઓ પણ ત્યાં કહેલી છે તથા “આમર્ષોઢ્યાદ્યાઃ”=આમોસહી-વિપ્પોસહી-ખેલોસહી વગેરે લબ્ધિઓ શ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહેલી છે.

૨૦૩

રત્નાદિ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિનું વર્ણન “શ્રી મહર્ષિ પતંજલિ પ્રણીત “યોગદર્શન”માં ત્રીજા પાઠના ૫૧, ૪૫ અને ૪૬મા સૂત્રમાં જણાવેલું છે. તે સૂત્રો તથા તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -

સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સંગસ્મયાકરણં પુનરનિષ્ટપ્રસજ્ઞાત્ - ૩-૫૧

યોગી મહાત્માઓ જ્યારે યોગ અવસ્થામાં અધિરુઢ થાય છે. ત્યારે સ્થાની એટલે તે તે સ્થાનમાં રહેનારા દેવો યોગીને યોગમાર્ગથી સ્ખલિત કરવા અપ્સરાદિના વર્ણન પૂર્વક દૈવિક ભોગો માટે ઉપનિમન્ત્રણ કરે તો તે દૈવિક ભોગોના સંગનું અકરણ, તથા મારા યોગનો કેવો પ્રભાવ છે ? જે દેવો પણ મને નિમન્ત્રણ કરે છે એવા પ્રકારના સ્મયનું (અભિમાનનું) અકરણ થવું જોઈએ. કારણ કે દૈવિક આદિ ભોગોનો સંગ, અને યોગદર્શાનો અહંકાર એ ફરીથી (રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશોની વૃદ્ધિ થવા રૂપ) અનિષ્ટનો જ પ્રસંગ આવે. આવા પ્રકારની યોગદૃઢતાથી રત્નાદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

તતોડિગિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસમ્પત્તદ્ધર્માનભિઘાતશ્ચ - ૩-૪૫

તે યોગદર્શનના પ્રભાવથી અણિમાદિ (અણિમા-લઘિમા-મહિમા અને પ્રાપ્તિ આદિ) લબ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તથા પ્રાકામ્ય-ઈશિત્વ-વશિત્વ અને કામાવસાયિત્વાદિ સિધ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના અર્થો આ પ્રમાણે છે -

- (૧) મોટું શરીર નાનું કરી શકે તે અણિમા.
- (૨) વજનદાર શરીર હલકું કરી શકે તે લઘિમા.
- (૩) ઘણું મોટું શરીર બનાવી શકાય તે મહિમા.
- (૪) ભૂમિ ઉપર રહે છે તે અંગુલીના અગ્રભાવ વડે સૂર્ય-ચંદ્રને સ્પર્શી શકાય તે પ્રાપ્તિ.
- (૧) પાણીની જેમ પૃથ્વીમાં ડૂબી શકે અંદર ઉતરી જાય તે પ્રાકામ્ય.
- (૨) ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ - નાશ દ્વારા સ્વયં રચના કરી શકે તે ઈશિત્વ.
- (૩) ભૌતિક પદાર્થોને પરવશ ન થાય, સ્વતંત્ર રહે તે વશિત્વ.
- (૪) પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સંકલ્પ માત્રથી ભૂતોમાં રચના કરી શકે તે કામાવસાયિત્વ ઈત્યાદિ

તથા યોગદર્શનમાં કાયસંપત્ આ પ્રમાણે જણાવી છે -

રુપલાવણ્યબલવજ્રસંહનનત્વાનિ કાયસમ્પત્ - ૩-૪૬

શરીરમાં અતિશય સુંદર રૂપ, લાવણ્ય, બળ અને વજ્રની સમાન શરીરના અવયવોની મજબૂતાઈ પ્રાપ્ત થાય તે કાયસમ્પદ્ તથા યોગદર્શાના પ્રભાવે તે તે ભૂતધર્મોમાંથી યોગીને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા આવતી નથી તે ધર્માનભિઘાત.

તથા જૈનદર્શનમાં પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં તથા તેના જ ઉપર શ્રી જિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણ વડે રચાયેલા “શ્રી વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યમાં” પણ આમર્ષોષધિ આદિ લબ્ધિઓ યોગ દર્શાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવેલું છે.

૨૦૪

આમોસહિ વિપ્પોસહિ, ખેલોસહિ જલ્લમોસહી ચેવ ।
 સંભિન્નસોય ઉજુમઙ્ગ, સવ્વોસહિ ચેવ બોધવ્વા ॥ ૭૭૧ ॥
 ચારણ-આસીવિસા, કેવલી ય મળનાણિણો ય પુવ્વધરા ।
 અરહંત ચક્કવટ્ટી, બલદેવા વાસુદેવા ય ॥ ૭૮૦ ॥

આમર્ષોષધિ, વિપ્રુડોષધિ, શ્લેષ્મોષધિ, જલ્લોષધિ, સંભિન્નશ્રોત્રોપલબ્ધિ, ઋજુમતિ, સર્વોષધિ, ચારણલબ્ધિ, આશીવિષલબ્ધિ, કેવલિલબ્ધિ તથા મનઃ પર્યવજ્ઞાનિત્વ, પૂર્વધરત્વ, અરિહંતત્વ, ચક્રવર્તિત્વ, બલદેવત્વ અને વાસુદેવત્વ ઈત્યાદિ લબ્ધિઓ પણ આ આત્માને યોગપ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા તેવા પ્રકારે ઉત્તરોત્તર અતિશય વૃદ્ધિ સ્વરૂપે યોગવૃદ્ધિ થવાના બળથી જો આવી લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ હોય તો તેઓને શોભન આહારની પ્રાપ્તિ થવી એ તો સામાન્ય વસ્તુ છે અર્થાત્ લઘ્વી માત્રા છે.

અવતરણ :- અધિકૃતાવસ્થાફલમાહ-

આવી ઉપર વર્ણવેલી અધિકૃત યોગદશાની અવસ્થા પામેલા મુનિને આ યોગદશાની અવસ્થાનું ફળ શું પ્રાપ્ત થાય ? તે જણાવે છે -

एत्तीर्णं एसं जुत्तो, सम्मं असुहस्सं खवर्गं मो णोओ ।

इयरस्सं बंधगो तंहं, सुहेणमिय मोक्खगामि ३त्ति ॥ ८५ ॥

“एतया”=યોગવૃદ્ધ્યા ભાવનયા વા, “एषः”-યોગી, “युक्तः-घटितः, किम् ? इत्याह-“सम्यग्” : =अपुनर्बन्धकत्वेन अशुभस्य कर्मणः क्षपको ज्ञेयः। ‘मो’-इति अत्र स्थानेऽवधारणार्थो निपातः, एतयैव, अन्यथा क्षपणस्यापि भूयोऽधिकभावेनाक्षपणत्वात्।

“इतरस्य”- शुभस्य कर्मणः विशिष्ट-देश-कुल-जात्यादि-निमित्तस्य बन्धकः ज्ञेय इति वर्तते। “तथा”-तेन प्रकारेणा-नुबन्धानः शुभशुभतरप्रवृत्त्या प्रकृष्टफलदानरूपेण, एवं किम्? इत्याह-“सुखेनैव”-सुखपरम्परया “मोक्षगामी”-भवान्तकृत्। इति गाथार्थः ॥ ८५ ॥

गाथार्थ :- આ યોગવૃદ્ધિથી યુક્ત એવા આ મુનિ અશુભકર્મોના સારી રીતે ક્ષપક સમજવા, અને ઈતર એવા શુભકર્મના બંધક સમજવા, તથા સુખે સુખે મોક્ષગામી જાણવા. ॥૮૫॥

ટીકાનુવાદ :- દિન-પ્રતિદિન આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતી યોગદશાની વૃદ્ધિ દ્વારા, અથવા તે યોગવૃદ્ધિના કારણભૂત એવી ભાવનાઓ દ્વારા, (ગાથા ૫૦ મીમાં કહેલી ચતુઃશરણાદિની, ગાથા ૬૭ થી ૭૭ માં કહેલી રાગાદિના પ્રતિપક્ષની અને ગાથા ૭૮/૭૯માં કહેલી મૈત્રી આદિની ભાવનાઓ દ્વારા) સંયુક્ત એવા આ યોગી મહાત્મા શું કરે છે ? ફરીથી કદાપિ બાંધવાં ન પડે તેવો અશુભ કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

જૈનધર્મની કરાતી તમામ ધર્મક્રિયાઓ મોહના નાશનો હેતુ હોવાથી અશુભ કર્મોનો ક્ષય તો કરાવે જ છે. પરંતુ ઉપરોક્ત ભાવનાઓથી વાસિત હૃદયવાળો આ આત્માનો એટલો બધો નિર્મળ પરિણામ હોય છે કે આ પાપકર્મોનો ક્ષય કર્યા પછી ફરીથી કદાપિ બંધ થતો નથી. ભૂતકાળમાં આ આત્માએ ઘણી વાર કર્મક્ષય કરેલો છે, પરંતુ અપુનર્ભાવે તે ક્ષય થયો ન હતો - જ્યારે આજે આ આત્મા ઉત્તરોત્તર નિર્મળ પરિણતિ દ્વારા પુનઃ ન બાંધવા પડે તેવો અર્થાત્ અપુનર્બન્ધકપણે કર્મક્ષય કરે છે.

૨૦૫

પ્રવૃત્તિ કરતાં ભાવનાઓથી વાસિત બનેલી પરિણતિમાં અનેકગણું બળ છે. અભવ્યો અને મિથ્યાત્વી જીવો પણ બાહ્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નવમા ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે. યથાપ્રવૃત્ત કરણ પણ કરે છે. પરંતુ પરિણતિ શુદ્ધ ન હોવાથી અવશ્ય પછડાય છે.

જ્યારે ગુણસાગર - પૃથ્વીચંદ્ર - ભરતરાજા - મરુદેવામાતા - કુરગુરુઋષિ માષતુષમુનિ - ઈલાચી - ચિલાતી ઈત્યાદિ અનેક આત્માઓની પ્રવૃત્તિ ન્યૂન હોવા છતાં નિર્મળ પરિણતિના જોરે સંસારસાગર તર્યા છે. પરિણતિને નિર્મળ બનાવવા માટે જ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા છે અને એ જ વ્યવહાર નય છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિમાત્રથી સંતોષ માની પરિણતિની ઉપેક્ષા કરનારા જીવો પણ યથાર્થ કલ્યાણ પામી શકતા નથી. તથા અપવાદભૂત બનેલા દૃષ્ટાન્તોને આગળ ધરી પરિણતિ માત્રનું જ અવલંબન લેનારા અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિની ઉપેક્ષા કરનારા (અને તે કારણથી જ સાચી પરિણતિ વિનાના) જીવો પણ એકાન્ત નિશ્ચયનયવાદી થયા છતા આત્મકલ્યાણના અકર્તા-અભોક્તા બને છે.

ચતુઃશરણાદિની ભાવનાઓ, રાગાદિના પ્રતિપક્ષની ભાવનાઓ અને મૈત્રી આદિની ભાવનાઓમાં એટલું બધું બળ છે કે આ ભાવનાઓ આત્માને ક્ષપકશ્રેણીની આસન્ન બનાવે છે. કર્મોથી અત્યન્ત હળવો બનાવી દે છે. અશુભ પ્રવૃત્તિઓ અને પરિણતિઓ મૂળથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી નવો અશુભકર્મબંધ તો થતો જ નથી. પરંતુ પૂર્વે થયેલો અશુભ કર્મોનો બંધ પણ અપુનર્ભાવે ક્ષીણ થઈ જાય છે.

મૂળ ગાથામાં કહેલ “મો” શબ્દ અવ્યય છે. તે આ પ્રસંગમાં નિશ્ચય અર્થ સૂચવનાર છે. એટલે કે આ ભાવનાઓથી અને યોગવૃદ્ધિથી જ આત્મા અપુનર્ભાવવાળો કર્મક્ષય કરી શકે છે. અન્યથા એકલી શુભપ્રવૃત્તિઓ માત્રથી કરાયેલો કર્મોનો ક્ષય તો કાલાન્તરે પુનઃ રાગ અને દ્વેષની વૃદ્ધિ દ્વારા અધિક બંધાતો હોવાથી આ કર્મક્ષય પણ અક્ષયરૂપ જ છે.

તથા આવી ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓથી યુક્ત એવો આ યોગી ઈતર કર્મોનો = પુણ્યકર્મોનો એવો તીવ્ર બંધક બને છે. કે જે પુણ્ય કર્મ ભવાન્તરોમાં વિશિષ્ટ આર્ય દેશ, આર્યકુળ, આર્યજાતિ અને આદિ શબ્દથી જૈન ધર્મ, દેશવિરતિ ધર્મ - સર્વવિરતિ ધર્મ અને ક્ષપકશ્રેણી આદિ વિશિષ્ટ આત્મ કલ્યાણનાં નિમિત્તોનું કારણ બને છે. જેને શાસ્ત્રોમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે. જે પુણ્યકર્મ કેવળ આત્મહિતમાં સહાયક થાય છે.

આત્મામાં આવેલી આવી ઉંચી યોગદશા જ આ આત્માને તીવ્રમાં પણ તીવ્ર પાપકર્મોનો ક્ષય અને તીવ્ર - તીવ્રતર પુણ્યનો અનુબંધ કરાવે છે. આ પ્રમાણે પાપનો બંધ જાય તથા પાપનો અનુબંધ જાય, પુણ્યબંધ વધે, પુણ્યકર્મોનો અનુબંધ વધે, તેથી ભવાન્તરોમાં ઊંચાં ઊંચાં સાંસારિક સુખો પામવા છતાં અનાસક્તિભાવ વધે, આ ભવમાં અભ્યાસ કરેલી યોગદશા ભવાન્તરમાં પણ ગાઢ બને. એમ ઉત્તરોત્તર ભવોમાં પ્રકૃષ્ટ-પ્રકૃષ્ટ પુણ્યફલ આપવા સ્વરૂપ એવી શુભ-શુભતર પ્રવૃત્તિ દ્વારા અને પારમાર્થિક પરિણતિ દ્વારા આ યોગી મહાત્મા અંતે શું પામે ?

૨૦૬

સુખે-સુખે એટલે કે અનાયાસે-ઓછા પ્રયત્ને પરભવમાં સુખોની પરંપરા ભોગવવા છતાં નિર્મોહદશા હોવાથી યોગજ્ઞના બળવડે મોક્ષગામી બને છે. આ સંસારનો અંત કરનાર બને છે. ॥૫॥

અવતરણ-સામ્પ્રતમધિકૃતભાવનાસાધ્યમેવ વસ્તુ તન્નાન્તરપરિભાષયા અન્વય-વ્યતિરેકતઃ યત્ત્વવિરોધિ ઇતિ પ્રદર્શનયન્નાહ-

હવે પ્રસ્તુત યતુઃશરણાદિ પૂર્વોક્ત ભાવનાઓથી જે સાધ્ય સાધવાનું છે. તે જ સાધ્યસ્વરૂપ વસ્તુ અન્યદર્શનકારોએ પણ એમના શાસ્ત્રોમાં કહેલી પરિભાષા સાથે અન્વય-વ્યતિરેકથી ખરેખર અવિરોધી જ છે, એમ જણાવતાં કહે છે.-

‘કાયકિરિયા’ દોસા, ‘સ્વવિયા’, ‘મંડુકચુણ્ણતુલ્લ ત્તિ ।
 ‘તે ચેવ ભાવના’ ‘નેયા’ ‘તચ્છારસરિસ ત્તિ ॥૮૬॥
 ‘એવં’ ‘પુણ્ણં પિ’ ‘દુહા’, ‘મિમ્મય-કણયકલસોવમં ભૈણિયં ।
 ‘અણ્ણોહિ વિ’ ‘ઈહ’ ‘મગ્ગે’, ‘નામ-વિવજ્જાસભેણ્ણં’ ॥૮૭॥
 ‘તહ’ ‘કાયપાઙ્ગો’ ‘ણ’ ‘પુણ’, ‘ચિત્તમહિકિચ્ચ’ ‘બોહિસત્ત ત્તિ ।
 ‘હોંતિ’ ‘તહ’ ‘ભાવનાઓ’, ‘આસયયોગેણ’ ‘સુંદ્ધાઓ ॥૮૮॥
 ‘એમાઙ્ગ’ ‘જહોઙ્ગયભાવનાવિસેસાઙ્ગ’ ‘જુજ્જા’ ‘સવ્વં’ ।
 ‘મુક્કાહિનિવેસં’ ‘સ્વલુ’, ‘નિરૂવિયવ્વં’ ‘સબુદ્ધી’ ॥૮૯॥

ચતસ્રોઽપિ એકઘટ્ટકપ્રતિબદ્ધાઃ । આસાં વ્યાખ્યા “કાયક્રિયયા”-આગમ-બાધયા-ઽસદ્ભાવતો ભાવશૂન્યયા, “દોષાઃ”-રાગાદયઃ ક્ષપિતાઃ સન્તઃ, કિમ્ ? ઇત્યાહ-મળ્ડૂક-ચૂર્ણતુલ્યાઃ ઇતિ । યથા મળ્ડૂકચૂર્ણે ચૂર્ણાવસ્થાયાં માળ્ડૂકક્રિયાક્ષયઃ સન્નપ્યક્ષયકલ્પઃ, પ્રાવૃષાદિનિમિત્તયોગતઃ તદધિકભાવાત્, એવં કાયક્રિયયા વચનબાધોપેતયા તથાવિધા-નુષ્ઠાનસમભિવ્યઙ્ગ્યો દોષક્ષયોઽક્ષય એવ, જન્માન્તરાદિનિમિત્તયોગતસ્તદધિકભાવાદિતિ ।

ઉક્તં ચ- ક્રિયામાત્રતઃ કર્મક્ષયઃ મળ્ડૂકચૂર્ણવત્, ભાવનાતસ્તુ તદ્ભસ્મવત્ ઇત્યાદિ । અપથ્યદ્રવ્યયોગવેદનાક્ષયોપલક્ષણમેતત્ । એવં દોષાઃ “ભાવના” વચનગર્ભયા ચિત્ત-વૃત્તયા, “ક્ષપિતા” ઇતિ વર્તતે, જ્ઞેયાઃ કિંવિશિષ્ટાઃ ? ઇત્યાહ-તચ્છારસદૃશાઃ મળ્ડૂક-ભસ્મતુલ્યાઃ, પુનરભાવાત્ । ભાવના હ્યત્રાગ્નિતુલ્યા વર્તતે ઇયં ચ વચનનિમિત્તૈવેતિ । તદ્ “એતયૈવૈષ યુક્તઃ સમ્યગ્શુભસ્ય ક્ષપકો જ્ઞેયઃ (ગાથા-૮૫)-ઇતિ એતદનુપાત્યેવ એતદિતિ પરિભાવનીયમ્ । ઇતિ પ્રથમ ગાથાર્થઃ । ॥ ૮૫ ॥

ગાથાર્થ :- કાયિક ધર્મક્રિયાઓ વડે ક્ષય કરાયેલા દોષો દેહકાના ચૂર્ણ તુલ્ય છે. પરંતુ ભાવનાથી ક્ષય કરાયેલા તે જ દોષો દેહકાના ભસ્મ તુલ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૮૬ ॥

ટીકાનુવાદ := ઘટ્ટક એટલે વિષય, આ ચારે ગાથાઓ(૮૬ થી ૮૯) એક જ વિષયને સમજાવનારી હોવાથી પરસ્પર પ્રતિબદ્ધ (સંબંધ)વાળી છે. આ ચારે ગાથાઓનું વિવેચન આ પ્રમાણે છે -

૨૦૭

આ ચાર ગાથાઓમાં પ્રથમની ત્રણ ગાથાઓમાં અન્યદર્શનકારોએ તેઓના શાસ્ત્રોમાં જે આત્મકલ્યાણનો માર્ગ બતાવ્યો છે અને યોગની પ્રાપ્તિના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેનું વર્ણન કરેલું છે. અને છેલ્લી ચોથી (૮૮મી) ગાથામાં તેનો જૈનદર્શનની સાથે ઉપસંહાર કરેલો છે. તેથી પ્રથમ અન્યદર્શનકારોના વિચારો જાણીએ -

આગમોની (ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોની) સાથે બાધા આવે એવી રીતે = ખોટી રીતે હાર્દિક ભાવના વિના માત્ર શરીરની કાયિક ધર્મક્રિયાઓ વડે જે રાગાદિ દોષોને ખપાવ્યા હોય તે કેવા હોય છે? મંડૂકના (દેહકાના) ચૂર્ણ તુલ્ય હોય છે. એટલે કે પાણી સુકાઈ જવાથી જે દેહકાંઓ મૃત્યુ પામ્યાં હોય અને તેઓનાં નિર્જીવ શરીરો પડ્યાં હોય ત્યારે, અથવા સજીવ હોય પરંતુ જળ ન હોવાથી જેમાં ઉન્માદ નથી એવાં તે દેહકાંનાં શરીરો ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ કરતાં નથી. શાન્ત હોય તેમ લાગે છે. તે કાળે મંડૂક સંબંધી ડ્રાંઉ ડ્રાંઉની ક્રિયાનો ક્ષય થયો હોવા છતાં પણ અક્ષય રૂપ જ છે. કારણકે વરસાદાદિ નિમિત્તોના સંયોગથી પાણી આવતાં જ જીવતાં દેહકાંઓમાં ઉન્માદ ઉત્પન્ન થવાથી, અને મરેલાંઓના શરીરના પુદ્ગલોમાં સંમૂર્છિમ દેહકાંઓની પુનઃ અપરિમિત ઉત્પત્તિ થવાથી ફરીથી પૂર્વ કરતાં પણ અધિક ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ ક્રિયા કરવા જ લાગે છે. આ જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોનાં વચનોની સાથે બાધા આવે તેવી રીતે=શાસ્ત્રવચનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેવા પ્રકારના કરાયેલા ધર્માનુષ્ઠાનોથી ઓળખાતી માત્ર શારીરિક ધર્મક્રિયાઓ વડે કરાયેલો રાગાદિ દોષોનો ક્ષય પણ અક્ષય જ છે કારણકે આ ભવમાં કરેલી આ કાયિક ધર્મક્રિયાઓ વડે પુણ્ય બંધાય છે. અને તે પુણ્ય જન્માન્તરમાં સ્વર્ગાદિ આપે છે. પરંતુ ભાવનાઓથી વાસિત ચિત્ત ન હોવાથી ચિત્તમાંથી રાગાદિ દોષો ટપ્યા નથી. તેથી જન્માન્તરાદિનો સંયોગ થવાથી પુણ્ય જન્ય સ્વર્ગાદિમાં-દેવ-દેવીના વૈભવમાં આ જીવ પુનઃ અધિક રાગાદિવાળો થાય છે. તેથી વધારે કર્મ બાંધે છે. (જેને જૈનશાસ્ત્રોમાં પાપાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે.)

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે - ક્રિયામાત્રથી કરાયેલો કર્મોનો ક્ષય મંડૂકના ચૂર્ણતુલ્ય છે. અને ભાવનાથી કરાયેલો કર્મોનો ક્ષય દેહકાંના ભસ્મતુલ્ય છે. ઈત્યાદિ.

આ મંડૂકના ચૂર્ણનું દષ્ટાન્ત તો બીજાં આવાં અનેક દષ્ટાન્તોનું ઉપલક્ષણ સમજવું. અર્થાત્ આ એક જ દષ્ટાન્ત છે એમ નહીં. બીજાં પણ આવાં અનેક દષ્ટાન્તો છે. જેમ કે કોઈ એક પુરુષને શરીરમાં કોઈ રોગ થયો છે. તે રોગથી થતી વેદના(પીડા)નો ક્ષય થાય તેટલા માટે વૈદ્ય પાસે દવા લે છે. પરંતુ અપથ્યનું સેવન ચાલુ રાખે છે. એટલે અપથ્ય લેવા છતાં દવા ચાલુ હોવાથી વેદનાનો ક્ષય થાય છે પરંતુ તે વેદનાનો ક્ષય કાયમ માટે થતો નથી, દવા બંધ થતાં જ તે વેદના ચાલુ થાય છે. કારણકે અપથ્યનું સેવન ચાલુ હોવાથી મૂળથી દર્દ ગયું જ નથી. તેમ કાયિક ધર્મક્રિયાઓ કરવાથી રાગાદિ દોષો જાય પરંતુ ચિત્તમાંથી ગયેલા ન હોવાથી જન્માન્તર મળતાં જ પુનઃ રાગાદિ દોષો પ્રગટ થઈ જાય છે.

આ જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં વચનોથી ગર્ભિત એવી ચિત્તવૃત્તિ રૂપ (શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ રાગાદિ દોષો વિનાની નિર્મળ-શુદ્ધ ચિત્ત પરિણતિ સ્વરૂપ) ભાવના વડે કરાયેલો રાગાદિ

૨૦૮

દોષોનો ક્ષય કેવા પ્રકારનો વિશિષ્ટ જાણવો? તો કહે છે કે તે મંડૂકના શરીરની ભસ્મતુલ્ય જાણવો કારણ કે ફરીથી તે દોષો હવે થવાના જ નથી. અહીં ક્ષપિતા: શબ્દ એક વખત યૂર્ણ પ્રસંગે લખ્યો હોવા છતાં બીજી વખતમાં ભસ્મ પ્રસંગે પણ અનુવર્તે છે.

પાણી વિના મૃત થયેલાં દેડકાનાં શરીરોને જો અગ્નિથી ભસ્મ રૂપ કરવામાં આવ્યાં હોય તો ગમે તેટલું વરસાદનું પાણી આવે તોપણ તેમાં પુનઃ દેડકાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા જ નષ્ટ થઈ ચૂકેલી હોવાથી પુનઃ દેડકાંની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેમ શાસ્ત્રોક્ત વિધિવચન મુજબ ચિત્તમાંથી જ રાગાદિ દોષો ટાળીને ભાવનાથી જો દોષ ક્ષય કરાયો હોય તો જન્માન્તરનો સંયોગ થવા છતાં, દેવ-દેવીનો વૈભવ મળવા છતાં પણ અંદર ચિત્ત ન લેપાવાથી અનાસક્તિભાવની વૃદ્ધિ થવાથી પુનઃ રાગાદિ દોષો પ્રગટ થતા નથી.

“ભાવના” એ જ અહીં કર્મોને બાળવામાં અગ્નિતુલ્ય સમજવી. જેમ ભડભડ થતી આગમાં બળેલા પદાર્થમાં પુનઃ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ અહીં શાસ્ત્રોના વચનોનું નિમિત્ત(આશ્રય) લેવું એ જ આ આગ સમજવી. જેમ આગ પદાર્થની રાખ બનાવે તેમ શાસ્ત્રોના વચનોની ભાવના રૂપ આગ જ કર્મોને રાખ બનાવે છે. દોષોને રાખ બનાવે છે જે દોષો કદાપિ પુનઃ પ્રગટ થતા નથી.

આ ૮૬ મી ગાથા અને આના પછીની ૮૭/૮૮ મી ગાથામાં કહેલો વિષય અન્ય દર્શનકારોનો છે. અને ઉપસંહાર ૮૮મી મૂળગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે કરવાના જ છે. તથાપિ આ ૮૬મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ થતાં તેનો ઉપસંહાર ટીકાકારશ્રી ટીકાની છેલ્લી પંક્તિમાં લખે છે. જો કે ગ્રંથકારશ્રી અને ટીકાકારશ્રી એક જ છે તથાપિ મૂળમાં વારંવાર જે એક વિષયનો ઉલ્લેખ ન હોય તે જ વિષયનો શિષ્યોના વિશેષ બોધ માટે ટીકામાં વારંવાર પણ ઉલ્લેખ હોય છે. તથા મંડૂકનું દષ્ટાન્ત અહીં પૂર્ણ થતું હોવાથી તેનો ઉપસંહાર ટીકામાં યત્કિંચિત્ પણ કરવાથી વિષય સરળ પડે છે માટે ટીકાકારશ્રીએ કરેલ છે.

તે આ અન્યદર્શનકારોનું સર્વ કથન “एतयैवैष युक्तः सम्यग्शुभस्य क्षपको ज्ञेयः” ઈત્યાદિ પાઠવાળી અમે કહેલી ૮૫મી ગાથાના અર્થને અનુપાતી જ છે. અર્થાત્ અનુસરનારું જ છે. અમે ૮૫મી ગાથામાં જે કહ્યું છે તે જ ભાવ અન્યદર્શનકારોએ ઉપરના વિષયમાં રજૂ કર્યો છે. માત્ર કહેવા-કહેવામાં શબ્દભેદ છે, અર્થભેદ નથી એમ સમજવું.

આ વાક્યરચનામાં एतद् શબ્દ છેલ્લે બે વાર છે. તેમાં અંતિમ एतद् શબ્દ તद् સાથે જોડીને અર્થ કરવો, તद्-एतद्=તે આ અન્યદર્શનકારોનું કથન, एतदनुपात्येव= આ અમારા કહેલા ૮૫મી ગાથાના અર્થને અનુસરનારું જ છે. ॥૮૬॥

एवं पुण्यमपि “द्विधा”=द्विप्रकारम्। कथम् ? इत्याह-“मृण्मय-कनक-कलशोपमं भणितम्”=एकं मृण्मयकलशोपमं, क्रियामात्रजन्यमफलं सत् तत्फल-दानस्वभावं वा, अन्यत् कनककलशोपमं विशिष्टभावनाजन्यं तथातथाफलान्तर-साधनेन प्रकृष्टफलजनक-स्वभावमिति। एतद् भणितम् “अन्यैरपि”-सौगतैः-

૨૦૯

द्विविधं हि भिक्षवः पुण्यं-मिथ्यादृष्टिजं-सम्यग्दृष्टिजं च। अपरिशुद्धमाद्यम्, फलं प्रति मृद्घटसंस्थानीयम्। परिशुद्धमुत्तरम्, फलं प्रति सुवर्णघटसंस्थानीयम्। इति वचनात्।

“इह मार्गं” = योगधर्ममार्गं, “नामविपर्यासभेदेन”=अभिधान-भेदेन एतदपि इतरस्य बन्धकः तथा सुखेनैव मोक्षगामीति (गाथा-८५) एतदनुपाति तत्त्वतः। इति द्वितीयगाथार्थः ॥८७॥

ગાથાર્થ :- આ પ્રમાણે માટીના કળશની ઉપમા, અને સોનાના કળશની ઉપમા વડે પુણ્ય પણ બે પ્રકારનું છે. એમ અન્યદર્શનકારોએ પણ આ યોગની બાબતમાં નામમાત્રનો ભેદ કરવા વડે “આ જ” કહેલું છે ॥૮૭॥

ટીકાનુવાદ :- વળી અન્યદર્શનકારોનો સાક્ષીપાઠ આપે છે કે આ જ - પ્રમાણે પુણ્ય પણ બે પ્રકારનું છે. કેવી રીતે બે પ્રકારનું છે ? તો જણાવે છે કે એક પુણ્ય માટીના કલશની ઉપમાવાળું છે. કે જેની કિંમત ઓછી ઊપજે છે અને ભાગ્યા પછી તો બિલકુલ ઊપજતી જ નથી. ઠીકરાં ક્યરામાં જ નાખી દેવાં પડે છે માટે તુચ્છ છે. અસાર છે. અને બીજું પુણ્ય સોનાના કલશની ઉપમાવાળું છે જે વધુ કિંમત આપનારું છે તથા તે કલશ ભાગે તોપણ સોનાની પૂરેપૂરી કિંમત આપે છે. તેથી સારભૂત છે.

જેમ માટીનો અને સોનાનો ઘડો ઘડાપણે સમાન હોવા છતાં કિંમતમાં તફાવત છે. તેવી રીતે પહેલું અને બીજું પુણ્ય પુણ્યપણે સમાન હોવા છતાં તાત્વિકરીતિએ તફાવતવાળું છે. પહેલું પુણ્ય એટલે (ભાવના વિના) શારીરિક ધર્મની ક્રિયાઓ માત્રથી જન્ય એવું જે પુણ્ય તે વિશિષ્ટ ફળને આપનારું નથી, માટે અફળ છે. અથવા માત્ર તે ઘડાની કિંમત જેટલા જ ફલ દાનના સ્વભાવવાળું છે. જેમ માટીનો ઘણી મહેનતે બનાવેલો ઘડો ફક્ત ૫/૧૦ રૂપિયા જ કિંમત આપે છે અને બનાવતાં ફૂટી જાય તો કંઈ કિંમત નથી પણ આપતો, અફળ પણ જાય છે. તેમ ક્રિયામાત્રથી કરાયેલું પુણ્ય સ્વર્ગાદિ ભોગસુખો આપી વિરામ પામી જાય છે. અથવા પુણ્ય કર્યા પછી તીવ્ર પાપાદિ થાય અથવા પશ્ચાત્તાપાદિ થાય તો પુણ્યકર્મ પાપમાં સંક્રમી જતાં નિષ્ફળ પણ જાય છે. સ્વર્ગાદિ સુખો પણ ન આપે માટે માટીના ઘટની જેમ તુચ્છ-અસાર છે.

તથા અન્યત્= બીજું પુણ્ય સોનાના કલશની ઉપમાવાળું છે. કે જે શાસ્ત્રોક્ત સુંદર વિશિષ્ટ ભાવનાઓથી વાસિત નિર્લેપભાવે ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય છે. જેમ સોનાનો ઘડો ઘણી કિંમત આપે ફૂટે-તૂટે, તોપણ સોનાની કિંમત આપે જ, તેવી રીતે વિશિષ્ટ ભાવનાઓથી જન્ય એવું આ બીજા નંબરનું પુણ્ય તેવા તેવા પ્રકારનાં સ્વર્ગલોક, સંસારસુખ-મનુષ્યભવ-આર્યદેશ-ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ફળોની પ્રાપ્તિમાં સાધન બનતું છતું નિશ્ચયથી આત્મા રાગાદિ દોષોરહિત એવી ભાવનાઓવાળો હોવાથી પ્રકૃષ્ટ એવું જે મોક્ષફળ, તેના જનક સ્વભાવવાળું આ બીજા નંબરનું પુણ્ય છે.

અન્યદર્શનકાર એવા બૌદ્ધોએ પણ આ જ કહ્યું છે કે હે ભિક્ષુઓ! પુણ્ય બે પ્રકારનું છે : (૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વડે કરાયેલું અને (૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો વડે કરાયેલું. પહેલું પુણ્ય અશુદ્ધ છે. યો. ૧૪

૨૧૦

કારણ કે ફળપ્રાપ્તિમાં માટીના બનાવેલા ઘટના સ્થાન સરખું છે. અને બીજું પુણ્ય શુદ્ધ છે ફળ આપવામાં સોનાના ઘટ સરખું છે. આ પ્રમાણે આ યોગની બાબતમાં અન્યદર્શનકારોએ પણ નામમાત્રનો વિપર્યાસ કરવા પૂર્વક જે કંઈ કહ્યું છે. તે આ તત્ત્વથી “*इतरस्य बन्धकः तथा सुखेनैव मोक्षगामीति*” એ ગાથા ૮૫ માં અમે જે કંઈ કહ્યું છે એને *एतदनुपाति तत्त्वतः* । અનુસરનારું જ છે.

અર્થાત્ અન્યદર્શનકારોએ કહેલું અને અમે જૈનદર્શનકારોએ કહેલું તત્ત્વ તત્ત્વથી એક જ છે. નામ માત્રનો જ વિપર્યાસ (ભેદ) છે. ॥૮૭॥

તથા કાયપાતિનઃ, ન પુનઃશ્ચિત્તમધિકૃત્ય પાતિનઃ “બોધિસત્ત્વાઃ” બોધિપ્રધાનાઃ પ્રાણિન ઇતિ ભવન્તિ। તથા ભાવનાતઃ સકાશાદ્ “આશયયોગેન” ચિત્તગામ્ભીર્ય-લક્ષણેન શુદ્ધાશયા ઇતિ। તથા ચાર્ષમ્-કાયપાતિનો હિ બોધિસત્ત્વાઃ, ન ચિત્ત-પાતિનઃ, નિરાશ્રવકર્મફલમેતદ્। ઇતિ તૃતીયગાથાર્થઃ। ॥ ૮૮ ॥

ગાથાર્થ :- બોધિસત્ત્વ જીવો કાયપાતી હોય છે. પરંતુ ચિત્તને આશ્રયી પતનવાળા હોતા નથી. તથા ભાવનાઓ વડે ચિત્તની ગંભીરતા થવાથી શુદ્ધાશયવાળા હોય છે. ॥૮૮॥

ટીકાનુવાદ :- શ્રી ગૌતમબુદ્ધે જ કહ્યું છે કે - બોધિસત્ત્વ (સમ્યગ્દષ્ટિ) જીવો માત્ર કાયપાતી હોય છે. પરંતુ ચિત્તને આશ્રયી પતનવાળા હોતા નથી. એટલે કે પૂર્વે બાંધેલા કર્મના ઉદયથી કદાચ ભોગોમાં જોડાવું પડે તોપણ તે ભોગોમાં માત્ર કાયાથી જ પડે છે, મનથી જરા પણ પતન પામતા નથી.

રાગાદિ શત્રુઓની મારક એવી પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓ ભાવવા થકી તે બોધિસત્ત્વ જીવોનું ચિત્ત ગંભીર =ભોગોથી તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયું હોય છે. અને આવી ચિત્તની નિર્લેપ દશાના કારણે જ તે બોધિસત્ત્વ જીવો શુદ્ધ આશયવાળા પવિત્રમાં પવિત્ર મનવાળા હોય છે.

અહીં સુદ્ધાઓ શબ્દ જે મૂળગાથામાં છે તે સ્ત્રીલિંગ પંચમી વિભક્તિવાળું ભાવનાનું વિશેષણ હોય તેમ દેખાય છે. પરંતુ હકીકતથી તેમ નથી. “શુદ્ધાશયા” શબ્દ છે. તેનું પ્રથમા બહુવચન છે. અને આશય શબ્દમાં રહેલા અસંયુક્ત એવા ષ્ તથા ય્નો સિદ્ધ હેમ ૮/૧/૧૭૭થી લોપ થયો છે અને શેષ બાકી રહેલા અઃ-અ પૂર્વના આશય શબ્દના આ માં મળીને આ થયેલ છે.

તે બૌદ્ધદર્શનના ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે કે - બોધિસત્ત્વ જીવો કાયાથી જ ભોગમાં જોડાનારા હોય છે. પરંતુ ચિત્તથી ભોગમાં જોડાનારા હોતા નથી. કારણ કે ગયા ભવોમાં નિરાશ્રય ફળવાળું (એટલે કે જે ભોગવતાં નવાં કર્મો ન બંધાય તેવું - અનુબંધ વિનાનું) બાંધેલું જે કર્મ છે એ જ કર્મ ઉદય દ્વારા માત્ર ભોગવે છે. મનથી જરા પણ લેપાતા નથી. ॥૮૮॥

એવમાદિ, આદિશબ્દાદ્ “વિજયાઽઽનન્દ-સત્ક્રિયા-ક્રિયા સમાધયઃ પ્રવૃત્તા-દીનામ્, તથા વિતર્કચારુ ક્ષુભિતં પ્રથમમ્, પ્રીત્યુત્પ્લાવિતમાનસં દ્વિતીયમ્, સુખસઙ્ગ-તમાતુરં તૃતીયમ્, પ્રશમૈકાન્તસુખં ચતુર્થમેતદ્” ઇત્યાદિ પ્રગૃહ્યતે।

૨૧૧

તદેવમાદિ યથોદિતભાવનાવિશેષાત્ સકાશાદ્ “યુજ્યતે સર્વ” ઘટતે નિરવ-
શેષમ્, તત્ત્વમધિકૃત્ય યોગવૃદ્ધેઃ, અધિકૃતભાવનાયાશ્ચ એવં સ્વરૂપત્ત્વાત્ “મુક્તાભિ-
નિવેશં ખલુ” ઇતિ સાવધારણં ક્રિયાવિશેષણમ્, મુક્તાભિનિવેશમેવ નિરૂપયિતવ્યં સ્વ-
બુદ્ધ્યા, અભિનિવેશસ્ય તત્ત્વપ્રતિપત્તિં પ્રતિ શત્રૂભૂતત્વાત, યુક્તેરપિ વૈતથ્યેન પ્રતિ-
ભાસનાત્। ઉક્તં ચાહ -

આગ્રહી બત નિનીષતિ યુક્તિં તત્ર, યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।
પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્યત્ર, તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥
સાધ્વસાધ્વતિ વિવેકવિહિનો, લોકપંક્તિકૃત ઉક્તિવિશેષઃ ।
બાલિશો ભવતિ નો ખલુ વિદ્વાન, સૂક્તે એવ રમતે મતિરસ્ય ॥
ઇત્યલં પ્રસન્નેન। ઇતિ ચતુર્થગાથાર્થઃ। ॥ ૮૧ ॥

ગાથાર્થ : = ૮૬/૮૭/૮૮ ત્રણ ગાથામાં જણાવેલા આ વિગેરે ભાવો યથોદિત (પૂર્વ
કહેલી) ભાવના વિશેષથી સર્વ પણ ઘટી શકે છે. માટે અભિનિવેશ ત્યજીને પોતાની બુદ્ધિએ આ
સર્વ નિરૂપણ કરવું. ॥૮૮॥

ટીકાનુવાદ :- ઉપરની ત્રણ ગાથાઓમાં અન્ય દર્શનકારોએ જે કંઈ કહ્યું કે-

- (૧) કાયકૃતધર્મક્રિયા વડે કરાયેલો દોષક્ષય મંડૂકયૂર્ણતુલ્ય હોય છે.
- (૨) ભાવના વિશેષ વડે કરાયેલો દોષક્ષય મંડૂકભસ્મતુલ્ય હોય છે.
- (૩) પુણ્ય બે પ્રકારનું છે. મૃન્મયકલશોપમ, અને સુવર્ણકલશોપમ,
- (૪) યોગીઓ કાયપાતી હોય છે. પરંતુ ચિત્તપાતી હોતા નથી.

આ માન્યતા, તથા આદિ શબ્દથી આવી આવી બીજી પણ અન્યદર્શનોમાં કહેલી
માન્યતાઓ, એમ સર્વ હકીકત જૈન દર્શનમાં કહેલી વાતને જ અનુસરનારી છે. બન્નેના કથનોમાં
કોઈ પણ જાતનો તત્ત્વભેદ નથી. માત્ર નામવિપર્યાસ (નામભેદ) જ છે.

જેમ કે અન્યદર્શનકારોએ કાયકૃત અને ભાવનાકૃત દોષક્ષય કહ્યો તેને જ જૈનદર્શનમાં
દ્રવ્યક્રિયા અને ભાવક્રિયા કહેવાય છે. તથા મૃન્મયકલશોપમ અને સુવર્ણકલશોપમ એમ પુણ્ય બે
પ્રકારનું કહ્યું તેને જ જૈનદર્શનમાં દ્રવ્યપુણ્ય અને ભાવપુણ્ય અથવા પાપાનુબંધી પુણ્ય અને
પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે તથા કાયપાતી અને ચિત્તપાતી જે શબ્દો છે તેને જ જૈનદર્શનમાં
ઉદિતકર્મથી પુણ્ય ભોગવે છે. પરંતુ મોહથી લેપાતા નથી. તેને અનાસક્ત અને મોહને આધીન
થઈને જે ભોગવે છે તે આસક્ત અથવા બાહ્ય અને અભ્યંતર એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે.
અર્થથી બધું મળતું જ છે.

તથા આદિશબ્દથી બીજી પણ એક માન્યતા જણાવે છે કે અન્યદર્શનોમાં કહ્યું છે કે
યોગમાર્ગમાં પ્રવર્તેલા મહાત્માઓને (૧) વિજય (૨) આનન્દ (૩) સત્ક્રિયા અને (૪)
ક્રિયાસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવું જે કહ્યું છે. તે પણ જૈન દર્શનને અનુસરનારું જ કથન છે.
તે ચારનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

૨૧૨

(૧) વિજય = વૈતર્કચારુ ક્ષુભિતં પ્રથમમ્ / તત્ત્વ જાણવા માટે અનેક પ્રકારના તર્ક-વૈતર્કોથી ભરપૂર, અને કાયામાત્રથી ભોગસુખો ભોગવવાની ઈચ્છાથી ક્ષુભિત (આકુળવ્યાકુળ) એવું જે ચિત્ત તે વિજય.

(૨) આનંદ = પ્રીત્યુત્પ્લાવિતમાનસં દ્વિતીયમ્ / ભોગસુખો સંબંધી ક્ષુબ્ધતા દૂર કરીને ધર્મપ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની પ્રીતિથી ધર્મ કરવા તરફ ઊછળતું એવું (ઉલ્લસિત થતું એવું) મન તે આનંદ.

(૩) સત્ક્રિયા = સુખસજ્જતમાતુરં તૃતીયમ્ / પ્રાપ્ત થયેલી ધર્મની સત્ક્રિયાઓમાં સુખથી(આનંદથી) સંગત(ભરપૂર), અને તેના ઉપરની ઊંચી ધર્મક્રિયાઓમાં જવા માટે આતુર(અધીરું) બનેલું ચિત્ત તે સત્ક્રિયા.

(૪) ક્રિયાસમાધિ = પ્રશમૈકાન્તસુખં ચતુર્થમ્ / પ્રશમસ્વભાવના એકાન્ત સુખમાં ગરકાવ થઈ જવું. પ્રશમભાવમાં લયલીન બની જવું. તે ક્રિયા સમાધિ. ઈત્યાદિ અન્યદર્શનોમાં જે કંઈ યોગની ભૂમિકામાં બતાવાયું છે. તે વગેરે સર્વે કથન અમે ઉપર જણાવેલી ચતુ:શરણ, રાગાદિના પ્રતિપક્ષની ભાવના અને મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી પ્રાપ્ત થતી યોગદશામાં બધું જ ઘટી શકે છે. અન્યદર્શનોમાં કહેલી સર્વે હકીકતો જૈન દર્શનમાં કહેલી યોગપ્રક્રિયાને જ અનુસરનારી છે. માત્ર કહેવા-કહેવામાં નામોનો જ ભેદ છે. અર્થભેદ કોઈપણ પ્રકારનો નથી. કારણ કે તાત્ત્વિક રીતે વિચાર કરીએ તો યોગની વૃદ્ધિનું અને પ્રસ્તુત ચતુ:શરણાદિ ભાવનાઓનું આવું જ સ્વરૂપ છે.

“મુક્તાભિનિવેશં ખલુ” આ પદમાં જે ખલુ અવ્યય છે તે અવધારણ = નિશ્ચય અર્થવાળો છે અને ક્રિયાપદનું વિશેષણ છે.

ઉપર કહેલી સર્વ વાતો “અભિનિવેશ” = (કદાગ્રહ)ને ત્યજીને પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિ દ્વારા સંકલાત્મક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે “કદાગ્રહ = અભિનિવેશ” એ તત્ત્વપ્રાપ્તિ પ્રત્યે ખરેખર શત્રૂભૂત છે. કદાગ્રહી માણસને યુક્તિ પણ વૈતથ્યેન પ્રતિભાસનાત્= વિપરીતપણે જ પ્રતિભાસિત થાય છે. એટલે કે યથાર્થ વસ્તુ સમજાવવા કોઈ ડાહ્યો માણસ યુક્તિ બતાવે તો તે યુક્તિ પણ કદાગ્રહી આત્માને ઊંધી જ લાગે છે. કારણ કે કદાગ્રહી માણસ પોતાના માનેલા આગ્રહને જ તત્ત્વ સમજે છે. તેથી તે માનેલા આગ્રહને જ સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિને ખેંચી જાય છે. અને પક્ષપાત વિનાનો તટસ્થ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ આત્મા જે બાજુ યુક્તિ દેખાય, તે બાજુ તત્ત્વ છે એમ સમજી પોતાના મનને તે તરફ વાળે છે.

અન્યશાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે -

“કદાગ્રહવાળો પુરુષ યુક્તિને ત્યાં ખેંચીને લઈ જાય છે કે જ્યાં એની મતિ સ્થિર થયેલી છે. પરંતુ પક્ષપાતરહિત એવા તટસ્થ પુરુષની મતિ જ્યાં યુક્તિ દેખાય છે ત્યાં પ્રવેશ પામે છે.

“પોતાનું માનેલું તે જ સાધુ(સાચું-સારું), અને તેનાથી વિરુદ્ધ આવે તે અસાધુ(ખોટું), એમ સાધુ-અસાધુ ઈત્યાદિ લોકોના ટોળા વડે કરાયેલો વચનવ્યવહાર વિવેકશૂન્ય છે. બાળક(મૂર્ખ) લોકો જ આમ બોલે છે. વિદ્વાન પુરુષો આવું બોલતા નથી, કારણ કે આ (વિદ્વાન્ પુરુષ)ની મતિ તો સદા સુવચનોમાં જ રમે છે.

૨૧૩

આ પ્રમાણે કેટલીક પ્રાસંગિક ચર્ચા કરી, ૧૮૮૧

અવતરણ -એવં પ્રાસંગિકમભિધાય “एतयैष युक्तः”=इत्येतद्गाथा-सम्बद्धा-
मेव प्रकृतयोजनागाथामाह -

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કેટલીક ચર્ચા જણાવીને ૮૫મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં જે કહ્યું છે કે
“આ ભાવનાઓથી યુક્ત એવા આ મુનિ અશુભના ક્ષપક અને શુભના બંધક થાય છે. અને
ઉત્તરાર્ધમાં અન્તે કહ્યું છે કે તે આત્મા સુખે સુખે મોક્ષગામી બને છે.” આ ગાથાની સાથે જ
સંબંધવાળી એવી પ્રસ્તુત યોજનાપૂર્વકની ગાથા જણાવે છે -

एएण पगारेणं, जायइ सामाइयस्स सुद्धित्ति ।
ततो सुक्कञ्जाणं, कमेण तह केवलं चैव ॥ १० ॥

एतेन प्रकारेण=अनन्तरव्यावर्णितस्वरूपेण, किम्? इत्याह-“जायते”-निष्पद्यते,
सामायिकस्य-मोक्षहेतोः परिणामस्य, “शुद्धिः”=विशेषाभिव्यक्तिरिति। परिभावित-
मेवैतत् प्राक्। “ततः”=सामायिकशुद्धेः, “शुक्लध्यानं”=पृथक्त्ववितर्क सविचार-
मित्यादि लक्षणं “जायते” इति वर्तते। “क्रमेण”=तथा श्रेणिपरिसमाप्तिलक्षणेन
“केवलं चैव” केवलज्ञानं च जायते। इति गाथार्थः। ॥ १० ॥

ગાથાર્થ :-આ પ્રકારે યોગવિકાસ અને ભાવનાની વૃદ્ધિ થવાથી આ આત્માને સામાયિકની
શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી શુકલ ધ્યાન અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૮૦૧

ટીકાનુવાદ :- ઉપર ગાથા ૧૩ થી ૮૮ સુધીમાં વર્ણન કરાયેલી યોગની ભૂમિકાના
સ્વરૂપ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પ્રધાનતમ કારણભૂત એવા “સમતાભાવ” રૂપ સામાયિકાત્મક પરિણામની
શુદ્ધિનો વિશેષ-વિશેષ આ વિભાવ આ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ આત્મામાં અપુનર્બન્ધકાવસ્થા, પછી અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ અવસ્થા, પછી દેશવિરતિધર
અને સર્વવિરતિધર અવસ્થા તથા તેની સાથે ચતુઃશરણાદિની પ્રાપ્તિ, રાગાદિના પ્રતિપક્ષભૂત
એવી અને મૈત્રી આદિની વિશેષ વિશેષ ભાવનાઓ દ્વારા સુંદર-ઉત્તમ-દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી
યોગદશા પ્રગટ થતી જ જાય છે. અને જેમ જેમ યોગદશા ખીલતી જાય છે તેમ તેમ
કદાગ્રહો-કષાયો-વિષયરાગ-ભવરાગ-અંતે શરીરાદિની મમતા વગેરે દૂર દૂર જ થતાં જાય છે.
અને તેના કારણે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અનન્ય કારણભૂત “પ્રશમભાવ” રૂપ સમતા સામાયિકની
અભૂતપૂર્વ પ્રગટતા નિષ્પન્ન થાય છે. આ સઘળી ચર્ચા પૂર્વે સમજાવી ગયા છીએ.

તે પ્રશમભાવ રૂપ સમતાસામાયિકની શુદ્ધિ થવાથી આ આત્મા (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક
સવિચાર, અને ત્યારબાદ (૨) એકત્વ વિતર્ક અવિચાર એમ બન્ને પાયાવાળા શુકલધ્યાન ઉપર
ક્રમશઃ આરોહણ કરે છે. “જાયતે” આ ક્રિયાપદ પૂર્વાર્ધમાં છે. તે ઉત્તરાર્ધમાં પણ અનુવર્તે છે.
તેથી શુકલધ્યાન પ્રગટ થાય છે એમ અર્થ સંગત કરવો. ત્યારબાદ અનુક્રમે ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભીને
તેને પરિસમાપ્ત કરવા દ્વારા (૮માથી ૧૨ મા ગુણસ્થાનકે પહોંચવા દ્વારા) કેવળજ્ઞાન=લોકાલોક

૨૧૪

પ્રકાશક પૂર્ણજ્ઞાન આ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. ક્ષપકશ્રેણીમાં ૮/૮/૧૦ ગુણસ્થાનકોમાં પ્રથમ મોહનીય કર્મ ક્ષય કરી આ જ યોગબળના કારણે મોહનીય કર્મ ક્ષય થવાથી નબળાં પડેલાં શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મોને ૧૨ મા ગુણઠાણે ખપાવી આ આત્મા કેવળજ્ઞાન મેળવે છે. ॥૮૦॥

અવતરણ - સામાયિકસ્યૈવ પ્રાધાન્યેન મોક્ષાઙ્ગતાં ચ્ચાપયન્નાહ-

“સામયિક” એ જ પ્રધાનપણે મોક્ષનું અંગ છે. એમ જણાવતાં કહે છે કે -

‘વાસીચંદણકપ્પં તુ, ૈત્થં સિદ્ધં અઓ ૈચ્ચિય ૈબુહેહિં ।

આસયરયણં ધ્મિણિયં, ઈઓઽણ્ણહા ઈસિ ઈદોસો વિ ॥૧૧॥

“વાસી-ચંદન-કલ્પમેવ”-સર્વમાધ્યસ્થ્યરૂપમ્, “અત્ર”=વ્યતિકરે, “શ્રેષ્ઠ”=પ્રધાનમ્। અત એવ કારણાદ “બુદ્ધેઃ” વિદ્વદ્ધિઃ, “આશયરત્નં ધ્મિણિયં”= ચિત્તરત્ન-મુક્તમ્, “જો ચંદણેણ બાહં આલિંપઙ્ગ” [ઉપદેશમાલા ગાથા-૧૨] इत्यादिवचनेन। “અતોઽન્યથા”=અપકારિણ્યેવોપકાર્યાશય-કલ્પનાયામાશયરત્નસ્ય, કિમ્? इत्याह-“ઈષત્”=મનાગ્ દોષોઽપિ તદપાયનિરૂપણેન। તથા ચોક્તમ્।

ગાથાર્થ :- આ જ કારણથી બુદ્ધ પુરુષોએ આ સામાયિકને વાસી-ચંદન તુલ્ય કહેલું છે. તથા શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું “આશયરત્ન” પણ કહ્યું છે. તેનાથી અન્યથા જે સામાયિક હોય તે કંઈક દોષવાળું પણ હોય છે. ॥૮૧॥

ટીકાનુવાદ :- યોગદશાના વિકાસથી તથા પૂર્વોક્ત ભાવનાઓ ભાવવાથી આ આત્મા એવી ઊંચી યોગદશાને પામે છે કે સર્વ વસ્તુ માત્ર પ્રત્યે “માધ્યસ્થતા” (ઉદાસીનતા) રૂપ પરમપ્રધાન સમતાભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ યોગદશાની બાબતમાં માધ્યસ્થતા પ્રાપ્ત થવી એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી કહેવાય છે. આ કારણથી જ વિદ્વાન્ પુરુષોએ આવા શ્રેષ્ઠ માધ્યસ્થતા રૂપ સમતાભાવવાળા ચિત્તને “આશયરત્ન” અર્થાત્ ચિત્તરત્ન, રત્નતુલ્ય ચિત્ત એમ પણ કહેલ છે.

ઉપદેશમાલા ગ્રંથમાં વાસી-ચંદનનો અર્થ સમજાવી “સામાયિકરત્ન” આ પ્રમાણે સમજાવેલું છે -

જો ચંદણેણ બાહું, આલિંપઙ્ગ વાસિણા વિ તચ્છેઙ્ગ ।

સંથુણઙ્ગ જો અ નિંદઙ્ગ મહરિસિણો તત્થ સમભાવા ॥૧૨॥

ગાથાર્થ :- (શારીરિક સાતા-અસાતા રૂપે) કોઈ મનુષ્ય મુનિના હાથને ચંદનનું વિલેપન કરે કે કોઈ મનુષ્ય વાંસલાથી તેને છોલે, (માનસિક સાતા-અસાતા રૂપે) કોઈ સ્તુતિ કરે કે કોઈ નિન્દા કરે. કિન્તુ ઉત્તમ મુનિઓ બન્ને પ્રત્યે સમભાવવાળા જ રહે છે ન તોષ અને ન રોષ એવા નિઃસ્પૃહભાવે રહે છે. ॥૮૨॥

આ પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય આ શરીરને વાંસલાથી છોલે અથવા ચંદનથી વિલેપન કરે તો પણ તે બન્ને ઉપર રીસ કે રાગ ન કરે એવું જે ચિત્ત તે જ ચિત્તરત્ન, સામાયિકરત્ન, આશયરત્ન કહેવાય છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની “કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ” શ્લોકમાં આ જ અર્થયુક્ત સ્તુતિ છે. આ જ ચિત્ત સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્ત છે. મુક્તિનું પરમકારણ છે.

૨૧૫

આ “આશયરત્ન”થી અન્યથા મનાયેલું અન્યદર્શનોનું કુશલચિત્ત કંઈક દોષવાળું છે એટલે કે આટલું ઊંચું ચિત્તરત્ન તે નથી. ગૌતમબુદ્ધના દર્શનમાં આવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “અપકાર કરનારી વ્યક્તિ ઉપર પણ “આ મારો ઉપકારી જ છે. જે મને આવા ઉપસર્ગો કરે છે જેથી મારાં કર્મો તો તૂટે છે. મારું કલ્યાણ તો થાય જ છે. માટે મારો તો તે ઉપકારી જ છે” આવા પ્રકારની મનમાં(આશયમાં) કલ્પના કરવી તે આશયરત્ન(કુશલચિત્ત) કહેવાય છે.” એમ બૌદ્ધ દર્શનમાં કહ્યું છે. પરંતુ ખરેખર તે કુશલચિત્ત છે. કિન્તુ આશયરત્ન કે ચિત્તરત્ન નથી જ. કારણ કે તેમાં કંઈક દોષ પણ છે. અતિશય શુદ્ધ નથી.

અપકારીને પણ ઉપકારી માનવાવાળા કુશલચિત્તમાં એવો અલ્પ પણ શું દોષ છે? તો આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે “તદપાયારૂપણેન” = તે અપકારી આત્માને તે તે અપકારો કરવા દ્વારા જે જે અપાય (દુઃખ અથવા ભાવિમાં દુઃખ આપનારાં કર્મો બંધાય છે. તેની) અનિરૂપણ=અવિવક્ષા કરેલી છે. ઉપેક્ષા કરી છે. અપકારીને ઉપકારી માનવા વડે માત્ર પોતાના જ કલ્યાણની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. પરના દુઃખની ઉપેક્ષા કરી છે. પરને બંધાતાં કર્મોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. માટે આશયરત્ન કરતાં આ કુશલચિત્ત કંઈક ઊતરતી કક્ષાનું છે. અર્થાત્ સદોષ છે.

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીના બનાવેલા ૩૨ અષ્ટકોના “અષ્ટકપ્રકરણ”માં ૨૮મા અષ્ટકમાં કહ્યું છે કે -

સામાયિકં ચ મોક્ષાઙ્ગં, પરં સર્વજ્ઞભાષિતમ્ ।
 વાસીચન્દનકલ્પાનામુક્તમેતન્મહાત્મનામ્ ॥ ૨૧/૧ ॥
 નિરવદ્યમિદં જ્ઞેયમેકાન્તેનૈવ તત્ત્વતઃ ।
 કુશલાશયરૂપત્વાદ્ સર્વયોગવિશુદ્ધિતઃ ॥ ૨૧/૨ ॥
 યત્ પુનઃ કુશલં ચિત્તં, લોકદૃષ્ટ્યા વ્યવસ્થિતમ્ ।
 તત્ તથૌદાર્યયોગેઽપિ, ચિન્ત્યમાનં ન તાદૃશમ્ ॥ ૨૧/૩ ॥
 મય્યેવ નિપતત્ત્વેતજ્જગદ્દુશ્ચરિતં યથા ।
 મત્સુચરિતયોગાચ્ચ, મુક્તિઃ સ્યાદ્ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૨૧/૪ ॥
 અસમ્ભવીદં યદ્ વસ્તુ, બુદ્ધાનાં નિર્વૃત્તિ શ્રુતેઃ ।
 સમ્ભવિત્ત્વે ત્વિયં ન સ્યાત્, તત્રૈકસ્યાપ્યનિર્વૃત્તૌ ॥ ૨૧/૫ ॥
 એવં ચ ચિન્તનં ન્યાયાત્, તત્ત્વતો મોહસઙ્ગતમ્ ।
 સાધ્વવસ્થાન્તરે જ્ઞેયં, બોધ્યાદેઃ પ્રાર્થનાદિવત્ ॥ ૨૧/૬ ॥
 અપકારિણિ સદ્બુદ્ધિ, વિંશિષ્ટાર્થપ્રસાધનાત્ ।
 આત્મમ્ભરિત્વપિશુના, તદપાયારૂપેક્ષિણી ॥ ૨૧/૭ ॥
 એવં સામાયિકાદન્યદવસ્થાન્તરભદ્રકમ્ ।
 સ્યાચ્ચિત્તં તત્ તુ, સંશુદ્ધેર્જ્ઞેયમેકાન્તભદ્રકમ્ ॥ ૨૧/૮ ॥

(હારિભદ્રીયમષ્ટકમ્ ૨૧ ઇતિ)

૨૧૬

परैप्यस्य प्रविभागो गीतः । यथोक्तम् ।
 धर्मधातावकुशलः, सत्त्वनिर्वापणे मतिम् ।
 क्षेत्राणां शोधने चैव, करोति वितथा च सा ॥
 आदिधार्मिकमाश्रित्य, सज्ज्ञानरहितं यथा ।
 इष्टेयमपि चाऽऽर्याणां, सदाशयविशोधनी ॥
 इत्यादि । कृतं प्रसङ्गेन । इति गाथार्थः । ॥११॥

વાસી-ચંદનતુલ્ય એવા મહાત્માઓને આ “સામાયિક” એ જ મોક્ષનું પરમ અંગ છે. એમ સર્વજ્ઞભગવંતોએ કહ્યું છે. ॥૧॥

કુશલ આશય રૂપ હોવાથી, તથા સર્વ યોગો કરતાં પણ અત્યંત વિશુદ્ધિવાળું હોવાથી તાત્વિક રીતે આ સામાયિક (સમતાભાવ-આશયરત્ન-), એ જ એકાન્તે નિર્દોષ જાણવું. ॥૨॥

વળી જે લોકસંજ્ઞાની દષ્ટિએ કુશલચિત્ત કહેવાય છે. તેમાં તેવા પ્રકારની ઉદારતા દેખાવા છતાં પણ વિચારણા કરતાં તે કુશલચિત્ત ખરેખર તેવું (આશયરત્ન) જેવું નથી. ॥૩॥

જેમ કે “આ જગતના જીવોનાં જે કોઈ દુશ્ચરિતો(પાપો) હોય તે બધાં પાપો મારામાં પડો અને મારા સુચરિતના યોગથી સર્વ જીવોની મુક્તિ થજો.” આવો વિચાર કરવો તેને લોકસંજ્ઞાથી કુશલ ચિત્ત કહેવાય છે. ॥૪॥

ઉપરના ચોથા શ્લોકમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે “જગતના જીવોનાં પાપો મારામાં પડો” અને મારા સુચરિતથી જગતના જીવો મુક્તિ પામો, આ વાત અસંભવિત છે. કારણકે અન્ય જીવોનાં પાપો બોલવા માત્રથી અન્ય આત્મામાં જતાં નથી, માટે પ્રથમ તો આ કથન જ અસંભવિત છે.

વળી બીજું એ પણ અઘટિત છે કે માનો કે કદાચ અન્ય જીવનાં પાપો બોલવા માત્રથી અન્યમાં ચાલ્યાં જાય, તથાપિ જેનાં પાપો અન્યમાં ચાલ્યાં ગયાં તેઓ પાપ વગરના થયા, પરંતુ તેઓ પોતે જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળા તો ન જ બન્યા. અને જ્યાં સુધી પાપ વિનાના થવા છતાં પણ પોતે જ્ઞાની ન બને ગુણી ન બને ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. કારણ કે અજ્ઞાનીઓની મુક્તિ હોતી જ નથી.

તથા અજ્ઞાનીઓની મુક્તિ અસંભવિત છે. છતાં માનો કે કદાચ તે પણ બને તોપણ આટલી ઉદારતા દાખવનાર વ્યક્તિની પોતાની મુક્તિ કદાપિ નહીં થાય, કારણ કે જ્યાં સુધી આ સંસારમાં એક પણ અન્યજીવની અમુક્તિ હશે(મોક્ષે તે જીવો પહોંચ્યા નહીં હોય) ત્યાં સુધી આ ઉદારતા બતાવનાર જીવની તો મુક્તિ થશે જ નહીં, કારણ કે તેની આ ભાવના છે કે મારા સુચરિતથી અન્યજીવો મુક્તિએ જાઓ. તેથી એકની પણ મુક્તિ બાકી હોય ત્યાં સુધી આ જીવ મુક્તિ પામી શકે નહીં. માટે આવું કુશળ ચિત્ત ઉદારતાવાળું જરૂર છે. પરંતુ સદોષ છે, માટે આશયરત્ન નથી જ. ॥૪॥

બૌદ્ધોની (તેમના શાસ્ત્રોમાં) મુક્તિ થયાનું સંભળાતું હોવાથી આ (જે ઉપર કહ્યું કે બીજાનાં પાપો મારામાં પડો, મારા સુચરિતથી બીજાનું કલ્યાણ થાઓ તે) વસ્તુ અસંભવિત જ છે.

૨૧૭

અથવા જો તે સંભવિત છે એમ માનીએ તો જ્યાં સુધી સંસારી એક જીવની પણ અનિવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી બૌદ્ધની આ મુક્તિ થયેલી છે એમ ઘટશે નહીં. ॥૫૫

આ કારણથી આ પ્રમાણેનો ઉદારતાવાળો આ પરિણામ તાત્ત્વિક રીતિએ ન્યાયની દૃષ્ટિએ “મોહલો” માત્ર જ છે. અતિશય ઊંચી યોગદશામાં કામનો નથી. પરંતુ તેની પૂર્વભૂમિકા સ્વરૂપ અવસ્થાન્તરમાં (પ્રાથમિક અવસ્થામાં) આ વિચાર સારો છે. જેમ તીર્થંકર ભગવાન વીતરાગ હોવાથી આપણા સુખ-દુઃખના કર્તા-ભોક્તા કે દાતા નથી. છતાં ભક્તિના વશથી આપણે ભગવાનની પાસે બોધિબીજની(સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની) પ્રાર્થના કરીએ છીએ. “*આરુગ્ગ-બોહિલાભં સમાહિવરમુત્તમં દિતુ*”= ઈત્યાદિની જેમ આ વિચારવાળું આ કુશલચિત્ત પૂર્વાવસ્થામાં ઉપયોગી છે. ॥૬૧

બૌદ્ધદર્શનમાં કુશલચિત્તનું વર્ણન સમજાવતાં કહ્યું છે કે “ઈતર જીવો-વાઘ-સિંહ-દુષ્ટમનુષ્યો અને દુષ્ટદેવો મને બહુ ઉપસર્ગો કરો, કારણ કે તેનાથી મારાં કર્મો તૂટશે અને મારી અલ્પકાળે તુરત મુક્તિ થશે અને તેના કારણે આવા ઉપસર્ગોથી મને ઘણો આનંદ થશે” આવા વિચારો તે કુશલચિત્ત કહેવાય. આ વિષય ઉપર આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

અપકાર કરનાર વાઘ-સિંહ-દુષ્ટ મનુષ્ય કે દુષ્ટ દેવ ઉપર “મારાં કર્મો તોડવામાં નિમિત્ત હોવાથી ઉપકારી જ છે.” ઈત્યાદિ વિચારવાળી જે સદ્બુદ્ધિ વિશિષ્ટ અર્થને એટલે સ્વકર્મક્ષયને સાધનાર હોવાથી જરૂર સારી છે. પરંતુ “આત્મંભરિત્વ”ની ચાડી ખાનાર હોવાથી એટલે કે મારું જ સારું થાઓ એવી સ્વાર્થભરી બુદ્ધિ હોવાથી તથા ઉપસર્ગ કરનારી તે વ્યક્તિનાં દુઃખોની (તે ઉપસર્ગો દ્વારા બંધાતાં ભારે કર્મોથી ભાવિમાં આવનારાં દુઃખોની) અપેક્ષા (વિચારણા) કરવામાં આવતી જ નથી. પરંતુ ઉપેક્ષા જ કરાય છે. માટે કંઈક દોષિત છે. ॥૭૧

આ પ્રમાણે શુદ્ધ સામાયિકરત્ન, કે જે પરમયોગીદશામાં આવે છે તેનાથી અવસ્થાન્તરોમાં (પૂર્વ અવસ્થાઓમાં) આવનારું, અન્ય દર્શનોમાં બતાવેલું આ કુશલચિત્ત ભદ્ર કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધસામાયિક અવસ્થાઓમાં આવનારું “આશયરત્ન”રૂપ જે ચિત્ત છે. તે તો અત્યંત સંશુદ્ધ (સમ્યગ્ શુદ્ધ-નિર્દોષ) હોવાથી એકાન્તે ભદ્રક જાણવું. ॥૮૧

આ પ્રમાણે પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતે જ પોતાના બનાવેલા અષ્ટકજીની અહીં સાક્ષી આપીને કુશલચિત્ત અને ચિત્તરત્નનો તફાવત બતાવ્યો છે. તથા પરદર્શનકારો વડે પણ આ કુશલચિત્ત અને ચિત્તરત્નનો વિભાગ બતાવાયો છે. જેમ તેઓએ જ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે -

ધર્મધાતુમાં અકુશળ = એટલે કે ધર્મની પ્રાપ્તિમાં મૂળકારણ સ્વરૂપ એવી સમતાસિદ્ધિમાં જે અકુશળ આત્મા છે તે આત્મા જ પર જીવોના નિર્વાપનમાં એટલે કે અહિત કરવામાં મતિને ધારણ કરે છે અને (પોતાના) ક્ષેત્રોની શોધનક્રિયામાં (મારું જ ભલું થાઓ એવી) મતિ ધારણ કરે છે તે મતિ ખરેખર વિતથ છે, મિથ્યા છે. યોગી દશામાં આત્માને ઉપકાર કરનારી નથી.

પરંતુ સમ્યગ્ જ્ઞાન વિનાના આદિધાર્મિક (પ્રાથમિક કક્ષાના ધાર્મિક યોગી) જીવને આશ્રયી *इयमपि इष्ट* = આ બુદ્ધિ પણ ઉત્તમ આશયને (પરંપરાએ ચિત્તરત્નને)લાવનારી હોવાથી આર્યપુરુષોને અવશ્ય માન્ય છે.

૨૧૮

સારાંશ કે પ્રાથમિક કક્ષાએ ઉપકારી છે. સહાયક છે. માટે જરૂરી છે. અન્તે પેટભરૂ અને સ્વાર્થી કહેવાય છે માટે પરમયોગિદશામાં ઉચિત નથી. આ પ્રમાણે કુશલચિત્ત અને ચિત્તરત્નનો ભેદ સમજવો.

આ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત્ત આટલી ચર્ચા કરી. હવે આ ચર્ચા વડે સર્ચુ, આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ કે આવું ઉત્તમ આશયરત્ન (ચિત્તરત્ન-સામાયિકરત્ન) પરંપરાએ ક્ષપકશ્રેણી-કેવલજ્ઞાન અને મુક્તિપ્રાપ્તિનું પરમ કારણ બને છે. ॥૮૧॥

અવતરણ - મહાફલોપસંહારમાહ -

હવે અન્તિમ મહાફળ બતાવવા દ્વારા ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે -

૧જઙ્ઞ ૨ત્તભવેણ ૩જાયઙ્ઞ, ૪જોગસમત્તી ૫અજોગયાણ ૬તઓ ।

૭જન્માદિદોષરહિયા, ૮હોઙ્ઞ ૯સદેગંતસિદ્ધિત્તિ ॥ ૯૨ ॥

યદિ “તદ્ભવેન”=તેનૈવ જન્મના “જાયતે”=નિષ્પદ્યતે । કા? ઇત્યાહ-યોગ-સમાપ્તિ: સામગ્રીવિશેષેણ । તત: કિમ્ ? “અયોગતયા તત: શૈલેશ્યવસ્થારૂપયા “જન્માદિદોષરહિતા”=જન્મજરામરણવર્જિતા ભવતિ । કા? ઇત્યાહ-“સદેકાન્ત-સિદ્ધિ:”=સતી-અપુનરાગમનેન એકાન્ત-વિશુદ્ધિર્મુક્તિ: । ઇતિ ગાથાર્થ: । ॥ ૯૨ ॥

ગાથાર્થ :- જો (સાધનવિશેષ મળવાથી) તે જ ભવે યોગની સમાપ્તિ થાય તો અયોગી- (ગુણસ્થાનક) પામવા વડે ત્યારબાદ જન્માદિદોષ રહિત, સદા વિદ્યમાન, અને એકાન્તવિશુદ્ધ એવી મુક્તિ પ્રગટ થાય છે. ॥૮૨॥

ટીકાનુવાદ :- આ પ્રમાણે “સામાયિકરત્નની” પ્રાપ્તિ થવાથી જો તે કાળે સામગ્રી વિશેષ (પ્રથમસંઘયણનું બળ, મોક્ષમાર્ગ ચાલુ હોવાનું કાળબળ તથા ક્ષેત્રબળ વિગેરે સહકારી સાધનવિશેષો) મળી જાય તો તે મહાત્મા યોગી તે જ ભવ વડે યોગની પૂર્ણ સમાપ્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

તે યોગસમાપ્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી શું પ્રાપ્ત થાય ? અયોગી =(મન-વચન અને કાયાના યોગ વિનાની) શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા વડે આ યોગી મહાત્મા ત્યારબાદ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે મુક્તિ કેવી છે ? (૧) જન્માદિ દોષ રહિત અર્થાત્ જ્યાં જન્મ-મરણ-જરા-ભય-શોક-ઉદ્વેગ આદિ કોઈ દોષો નથી એવી, અને (૨) સતી = કાયમ સત્ રહેવાવાળી = કદાપિ નહીં જવાવાળી, જ્યાં ગયા પછી ફરી કદાપિ સંસારમાં પુનરાગમન કરવું પડતું નથી એવી, તથા (૩) એકાન્તવિશુદ્ધિ રૂપ-કારણ કે મોહનીયાદિ સર્વકર્મ રહિત અવસ્થા હોવાથી શુદ્ધકંચન જેવી એકાન્ત વિશુદ્ધિવાળી, એવી મુક્તિ આ યોગી પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮૨॥

અવતરણ-યદિ તુ યોગસમાપ્તિર્ન જાયતે, તતો યદ્ભવતિ યોગિનાં તદાહ-જો સંઘયણાદિ સામગ્રીવિશેષ ન હોવાથી તે જ ભવે યોગસમાપ્તિ કદાચ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેનાથી તે મહાત્માને જે પ્રાપ્ત થાય છે. તે જણાવે છે-

૨૧૯

असमत्ती य उ चित्तेसु, एत्थ ठाणोसु होइ उप्पाओ ।
तत्थ वि य त्तयणुबंधो, तस्स तहभासओ चेव ॥९३॥

असमाप्तिश्च पुनः तद्भवेन योगस्य । किम् ? इत्याह-“चित्रेषु” नाना-
प्रकारेषु, “अत्र स्थानेषु”=देवच्युतौ मानुष्ये विशिष्टकुलादिषु । किम् ? इत्याह-
“भवत्युत्पादः” जायते जन्मपरिग्रहः इत्यर्थः । “तत्रापि”-जन्मपरिग्रहे किम् ?
इत्याह-“तदनुबन्धः”=योगधर्मानुबन्धः “तस्य”-योगिन इति । कुतः ? इत्याह -
“तथाऽभ्यासत एव”=प्रणिधानतोऽविच्युत्यभ्यासत एव, प्रणिधान-प्रवृत्तिविघ्न-
जयप्राप्तीनामित्थमेव भावात् । इति गाथार्थः । ॥ ९३ ॥

गाथार्थ :- अने કદાચ યોગની અસમાપ્તિ થાય તો પણ ઊંચા પ્રકારના ધર્મસંસ્કારોવાળા વિવિધ દેવ-મનુષ્યાદિ સ્થાનોમાં ઉત્પાદ થાય છે કે જ્યાં તે મહાત્માને (પૂર્વભવના) તેવા યોગના અભ્યાસના બળથી જ તે નવા ભવોમાં પણ યોગનો જ વિશેષ વિશેષ અનુબંધ થાય છે. ॥૯૩॥

ટીકાનુવાદ :- આવી ઉત્તમ યોગદશા પામેલા મહાત્માને તે કાળે પ્રથમસંઘયણ, મોક્ષમાર્ગયુક્તકાળ, તથા વિશિષ્ટક્ષેત્ર ઈત્યાદિ સામગ્રીવિશેષના અભાવે કદાચ તે જ ભવે પૂર્ણ યોગની સમાપ્તિ(કેવળજ્ઞાન) ન થાય તોપણ વિશિષ્ટ એવી દેવાવસ્થા (વૈમાનિક દેવાવસ્થા) પામીને, ત્યાંથી ચ્યવવા છતાં જ્યાં ઉચ્ચકોટિનો અધ્યાત્મધર્મ છે એવા પ્રકારનો મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરે છે કે જ્યાં શ્રીમંતાઈ-સંસ્કારવત્તા-અને ધર્મપરાયણતા પરાકાષ્ટાએ હોય છે. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી નરક-તિર્યચ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોનું આયુષ્ય આ મહાત્મા બાંધતા નથી. ફક્ત દેવભવમાં જ જાય છે. તે દેવભવમાં પણ પૂર્વભવમાં પ્રાપ્ત કરેલ યોગબળનો અનુબંધ ચાલુ જ રહેતો હોવાથી વિવિધભોગો હોવા છતાં આ મહાત્મા ભોગોમાં જરા પણ લેપાતા નથી. યોગદશાના બળે પાપોનો ક્ષય પહેલાં કર્યો છે. અને હવે આ દેવભવમાં પૂર્વબદ્ધ પુણ્યનો પણ અનાસકિતભાવે ભોગવીને લગભગ ક્ષય કરે છે. ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય ભવમાં જ જન્મ ધારણ કરે છે. તે પણ ધર્મસંસ્કારોવાળા-શ્રીમંત અને ઉચ્ચકુળોમાં જ જન્મ ધારણ કરે છે. જન્મતાં જ પૂર્વપ્રાપ્ત યોગબળ વિકાસ પામવા લાગે છે. પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત કરેલી ઔદયિક ભાવની સાંસારિક સંપત્તિ બીજા ભવમાં સાથે આવતી નથી. પરંતુ ક્ષયોપશમ તથા ક્ષાયિકભાવથી પ્રાપ્ત કરેલી ગુણસંપત્તિ બીજા ભવમાં પણ સાથે આવે છે અને ઉત્તરોત્તર ગાઢ બને છે. તેથી તે નવા ભવમાં પણ તે યોગીને તે યોગધર્મનો અનુબંધ જ (ગાઢતા જ) પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ગયા જન્મમાં આ યોગધર્મનો અભ્યાસ મન-વચન-કાયાની અત્યંત એકાગ્રતા રૂપ પ્રણિધાનથી ઉત્કટપણે અને આદર-બહુમાનપૂર્વક કરાયો છે. તેથી આ અભ્યાસ ભવ બદલાવા છતાં વિચ્યુતિ(નાશ) પામતો નથી. અર્થાત્ અવિચ્યુતિ સ્વભાવવાળો યોગનો અભ્યાસ ગયા ભવમાં કર્યો છે.

પ્રણિધાન (તીવ્ર એકાગ્રતા) પૂર્વક યોગદશામાં ગતભવમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તીવ્ર એકાગ્રતા હોવાથી જ સામે ગમે તેવાં મહાવિઘ્નો આવે તોપણ તેમાં વિજય મેળવીને યોગદશાનો ખંતથી રસપૂર્વક ગાઢ અભ્યાસ કર્યો છે. આ પ્રમાણે પ્રણિધાનપૂર્વકની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્નજય દ્વારા

૨૨૦

ગાઠ યોગનો અભ્યાસ હોવાથી નવા જન્મમાં જન્મતાંની સાથે જ “પ્રાપ્તિ=સિદ્ધિ” થાય છે. કારણકે યોગની પ્રાપ્તિ આ જ ક્રમે (પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય પછી પ્રાપ્તિ=સિદ્ધિ) થાય છે. એટલે મનુષ્યભવમાં આવી યોગદશાની પૂર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ક્ષપકશ્રેણી-કેવળજ્ઞાન-અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી મુક્તિને અવશ્ય મેળવે જ છે. ॥૮૩॥

અવતરણ - અધિકૃતવસ્તુસમર્થનાયૈવાહ -

૮૩મી ગાથામાં જે સમજાવ્યું. તે જ પ્રસ્તુત વાતના સમર્થન માટે જણાવે છે -

‘જહ ખલુ દિવસભ્યસ્થં, રાત્રીં સુવિણયમ્ પેચ્છંતિ ।

તહ ઇહ જન્મ્ભ્યસ્થં, સેવંતિ ભવંતરે જીવા ॥૧૪॥

“યથા ખલુ”=ઇતિ યથૈવ, “દિવસાભ્યસ્તમ્”- અધ્યયનાદિ “રાત્રી”-રજન્યાં, “સ્વપ્ને”-નિદ્રોપહચિત્તવ્યાપારરૂપે પશ્યન્તિ તથાનુભવાપેક્ષયા । ઇષ દૃષ્ટાન્તઃ । સામ્પ્રતં દાર્ષ્ટાન્તિકયોજના-“તથા”-તેન પ્રકારેણ, “ઇહ જન્માભ્યસ્તમ્”-અધિકૃતજન્માસેવિતં કુશલાદિ સેવન્તે, “ભવાન્તરે”-જન્માન્તરે, “જીવાઃ” - પ્રાણિનઃ, તત્સ્વાભાવ્યાત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

ગાથાર્થઃ - જેમ દિવસે અભ્યાસ કરેલો વિષય જીવો રાત્રિમાં સ્વપ્નની અંદર જુએ છે, તેવી રીતે આ જન્મમાં અભ્યાસ કરેલો વિષય ભવાન્તરમાં પણ જીવો પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮૪॥

ટીકાનુવાદ :- જેમ દિવસે અતિશય રસપૂર્વક અભ્યાસ કરેલાં અધ્યયનાદિ શાસ્ત્રો રાત્રિમાં સ્વપ્નની અંદર દેખાય છે. દિવસે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ અતિશય રસથી કરી હોય, અને તે પ્રવૃત્તિની લગની લાગી હોય તો સ્વપ્નમાં પણ તે પ્રવૃત્તિ થતી દેખાય છે. જો કે સ્વપ્ન તો નિદ્રા નામના દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી દબાઈ ગઈ છે ચિત્તની ચેતનાશક્તિ જેમાં એવું છે. તથાપિ રસ અને તન્મયતાથી કરેલો અભ્યાસ હતચેતના વાળા સ્વપ્નમાં પણ જોવાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત કહ્યું. હવે તેને અનુસારે દાર્ષ્ટાન્તિકમાં (જેમાં આ દૃષ્ટાન્ત ઘટાડવાનું છે. તેમાં જોડતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

તે સ્વપ્નની જેમ આ ભવમાં રસ અને બહુમાન સહિત જિનાજ્ઞાપૂર્વક અભ્યાસ કરાયેલ પરમયોગદશાવાળું કુશલાદિ ચિત્ત ભવાન્તરમાં પણ જીવો તથા સ્વભાવે જ પામે છે. જે પ્રવૃત્તિ આ ભવમાં દૃઢતર સંસ્કારવાળી બની જાય છે. તે ભવાન્તરમાં જન્મતાં જ ખીલી ઊઠે છે. અતિપ્રયાસ કરવો પડતો નથી. ॥૮૪॥

અવતરણ - યસ્માદેવં તસ્માત્ કિમ્ ? ઇત્યાહ -

જે કારણથી “આ ભવના દૃઢ સંસ્કારો પરભવમાં જન્મતાં જ વિકાસને પ્રાપ્ત કરે છે, તે કારણથી શું કરવું જોઈએ ? તે જણાવે છે -

૧તા સુદ્ધજોગમગ્ગોચ્ચિયમ્, ૪ઠાગમ્ ૨૧૯૩ ૫વદ્વેજા ।

૬ઇહ ૭પરલોગેસુ દઢં, ૮જીવિય-૯મરણેસુ ય ૧૦સમાણો ॥ ૧૫ ॥

૨૨૧

“તત્”-તસ્માત્, “શુદ્ધયોગમાર્ગોચિતે”-આગમાદ્-નિરવદ્યયોગમાર્ગાનુરૂપે, “સ્થાને”-સંયમસ્થાને સામાયિકાદૌ, અત્ર વર્તેત સામ્પ્રતજન્મનિ। કથમ્ ? इत्याह-इह-परलोकयोः “दृढम्”-अत्यर्थम्, तथा जीवितमरणयोश्च, “समानः”-सर्वत्र तुल्यवृत्तिः परं मुक्तावस्था-बीजमेतत्। इति गाथार्थः। ॥ १५ ॥

ગાથાર્થ :- તેથી આ જન્મમાં શુદ્ધ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા સંયમસ્થાનોમાં વર્તવું જોઈએ તથા આલોક, પરલોક, જીવન અને મરણને વિષે સમવૃત્તિવાળા બનવું જોઈએ. ॥૮૫॥

ટીકાનુવાદ :- સંઘયણબળ, વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર અને વિશિષ્ટકાળ, આદિ સામગ્રીના અભાવે કદાચ આ ભવમાં જ મુક્તિ ન થાય તોપણ આ ભવમાં દૃઢ પણે પ્રાપ્ત કરેલી યોગસામગ્રી ભવાન્તરમાં જતાં જ વિકાસ પામે છે. દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. તે કારણથી જિનેશ્વર ભગવંતોના આગમોને અનુસારે નિરવદ્ય એવા ઉત્તમોત્તમ યોગમાર્ગને અનુરૂપ (એટલે યોગમાર્ગના વર્ધક એવા) સામાયિક આદિ સંયમસ્થાનોમાં સાંપ્રતજન્મ (વર્તમાન જન્મ)ની અંદર બહુ વિશેષે વિશેષે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, જેટલા આ ભવના મજબૂત સંસ્કારો હશે તેટલી પરભવમાં તુરત અને ગાઢ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. માટે સામાયિકરત્નમાં અતિશય સ્થિર થવું.

અહીં સામાયિક એટલે શું ? અને કેવી રીતે સ્થિર થવું ! તે જણાવે છે. સામાયિક એટલે સમતાભાવ એવો અર્થ અહીં કરવો. ગમે તેવા અનુકુળ-પ્રતિકુળ પ્રસંગોમાં નહીં રાગ નહીં રીસ, તદ્દન ઉદાસીનભાવ, તટસ્થ-મધ્યસ્થ સ્વભાવ એવો સામાયિકનો અર્થ કરવો.

આ લોકનાં ભોગસુખો, શરીરસુખો, ઈન્દ્રિયસુખો તથા પરલોકનાં રાજરાજવીપણાનાં સુખો, તથા જીવન અને મરણ આ સર્વ ભાવો પ્રત્યે જે સમવૃત્તિ તે સામાયિક કહેવાય છે. આ જીવન ચાલુ રહે કે આજે જ મરણ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ ન હરખાય કે ન ખેદ કરે. સર્વત્ર તુલ્યવૃત્તિવાળું જે ચિત્ત તે જ ચિત્તરત્ન-આશયરત્ન કહેવાય છે અને આવું આ શ્રેષ્ઠ ચિત્તરત્ન જ મુક્તિનું પરમબીજ બને છે. ॥ ૮૫ ॥

અવતરણ - ન ભાવતઃ સદાઽનૌચિત્યવૃત્તેઃ પર્યન્તૌચિત્યાવાપ્તિરિતિ તદ્ગતં વિધિમાહ - જે આત્મા સદા ભાવથી અનુચિત(અપવાદ-સદોષ) આચરણની વૃત્તિવાળો હોય છે. તે આત્માને મૃત્યુ પ્રસંગે ઉચિત(ઉત્સર્ગમાર્ગ-નિર્દોષ) આચરણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે જે કાયમ દોષિત જ જીવન જીવવાને ટેવાયેલો હોય છે તેને મોહની પ્રબળતા હોવાથી પર્યન્ત સમયે નિર્દોષ આચરણ ક્યાંથી સૂઝે ? એનો અર્થ એ છે કે આવા સમતાભાવને પામેલા મહાત્મા પુરુષો પૂર્વબદ્ધકર્મના ઉદયથી કદાચ કોઈક અનુચિત(અપવાદમાર્ગ-સદોષ) માર્ગનું આચરણ કરે તોપણ તે ભાવથી હોતું નથી પરંતુ દ્રવ્યમાત્રથી જ હોય છે. અને સદા હોતું નથી પરંતુ અપવાદે જ હોય છે. માટે આવા મહાત્માને અનુચિત આચરણ સેવવાની બુદ્ધિ કદાપિ ન હોવાથી પર્યન્તે પણ ઉચિત આચરણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી પર્યન્તે (મૃત્યુ સમયે) ઉચિત આચરણપૂર્વક(દેહત્યાગ) કેવી રીત કરવો ? એમ તે સંબંધી વિધિ જણાવે છે -

૨૨૨

૧પરિશુદ્ધચિત્તરયણો, ૨ચાજ્ઞ ૩દેહં તદંતકાલે ૪વિ ।

૫આસન્નમિણં ૬ઞાઠં, ૭અણસન્નવિહિણા ૮વિસુદ્ધેણં ॥ ૧૬ ॥

પરિશુદ્ધચિત્તરત્ન: સ સર્વત્રાનાશંસયા, કિમ્ ? ઇત્યાહ - ત્યજેદ્ દેહં”- જહ્યાત્ કાયમ્। તથાઽઽજ્ઞામૃતસંયુક્તશુભલેશ્યા પ્રકારેણ, “અન્તકાલેઽપિ”-ક્રમાગતમરણકાલેઽપિ આસન્નમ્, “એનં”-મરણકાલં જ્ઞાત્વા, કથં ત્યજેત્ ? ઇત્યાહ -“અનશનવિધિના”-અનશનપ્રકારેણ, “વિશુદ્ધેન”- કવચજ્ઞાતત: આગમપરિપૂતેન। ઇતિ ગાથાર્થ: । ॥ ૧૬ ॥

ગાથાર્થ - અત્યન્ત શુદ્ધ ચિત્તરત્નવાળા મહાત્માએ મરણકાલ નજીક આવે છતે મરણને નજીક આવેલું જાણીને વિશુદ્ધ એવી અનશનવિધિપૂર્વક તથા આજ્ઞાયુક્તલેશ્યાપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરવો. ॥૮૬॥

ટીકાનુવાદ :- અતિશય શુદ્ધ છે ચિત્તરત્ન(સામાયિકરત્ન) જેનું એવા મહાયોગી પુરુષે સાંસારિક સર્વ ભાવો ઉપર (ઈહલોક-પરલોક-જીવન-મરણ ઉપર પણ) આશંસા ત્યજીને તથા સંયમમાં સહાયક એવા વસ્ત્ર-પાત્ર-પુસ્તક-શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ ઉપર પણ આશંસાભાવ ત્યજીને અંતકાલે દેહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઉદયમાં આવેલું આ મનુષ્યભવનું આયુષ્ય ભોગવતાં ભોગવતાં ક્રમસર આવી પહોંચેલા મરણકાલે પણ હવે ૮૭મી ગાથામાં જણાવાતા ચિહ્નોથી મરણને નજીક આવેલું જાણીને તીર્થંકર ભગવન્તોની આજ્ઞાપાલનપૂર્વક અને આજ્ઞા પ્રત્યેના અતિશય બહુમાન રૂપી અમૃતથી ભરપૂર ભરેલી શુભલેશ્યા દ્વારા, તથા વિશુદ્ધ એવી અનશનવિધિ આદરવાપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરવો.

અહીં વિશુદ્ધ એવી અનશનવિધિપૂર્વક એમ જે કહ્યું. ત્યાં વિશુદ્ધ એટલે કેવી ? તો આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે “બપ્તરના દષ્ટાન્તથી આગમ વડે પવિત્ર બનેલી તે વિશુદ્ધવિધિ જાણવી” યુદ્ધના સમરાંગણમાં જેમ બપ્તરથી શરીરની રક્ષા થાય છે. પ્રાણત્યાગ થતો નથી તેની જેમ મરણસમયે અનશન કરતી વખતે નિજજામણા કરાવનારા મહાગીતાર્થોની ઉપસ્થિતિ આદિ આગમપાઠોમાં કહેલી મર્યાદાથી પવિત્ર બનેલી આ અનશનવિધિ જો આચરવામાં આવે તો મોહરાજાની સામેની લડાઈમાં ક્ષુધાદિ વેદના, અને શારીરિક રોગોની વેદનાથી આ મહાયોગીનું “સામાયિક રત્ન” લુંટાઈ જતું નથી. ભાવપ્રાણો હણાઈ જતા નથી. ॥૮૬॥

અવતરણ - મરણકાલવિજ્ઞાનોપાયમાહ -

મૃત્યુકાળને જાણવાના ઉપાયો કહે છે -

૧ઞાણં ચાગમ-દેવય-પઙ્ગહા-સુમિણંધરાદઽદિદ્વિઓ ૧ ।

૨ઞાસ-ઽચ્છિ-તારગાદંસણાઓ કણ્ણગ્ગઽસવણાઓ ૨ ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં ચાસન્નમરણકાલસ્ય, કુ ત: ? ઇત્યાહ-“ આગમ-દેવતા-પ્રતિભા-સ્વપ્ના-રૂન્ધન્ત્યાદ્યદષ્ટે: , આગમાદ્-મરણવિભક્ત્યાદે: નાડીસચ્ચારાદિના । યથાઽઽહુ: સમયવિદ: -

૨૨૩

“ઉત્તરાયણા પંચાહમેગનાડીસંચારે તિણિણ સમાઓ જીવિયં, દસાહ-મેગનાડીસંચારે દો, પળ્ણરાહમેગનાડીસંચારે એગં, વીસાહમેગનાડીસંચારે છમ્માસા, પંચવીસાહમેગનાડીસંચારે તિણિણ, છવ્વીસાહમેગનાડી સંચારે દો, સત્તવીસાહમેગનાડી-સંચારે એગો, અઠ્ઠાવીસમેગનાડીસંચારે પળ્ણરસ દિયહા, એગુણતી-સાહમેગનાડીસંચારે દસ, તીસાહમેગનાડીસંચારે પંચ, એગતીસાહમેગનાડીસંચારે તિણિણ, બત્તીસાહમેગ-નાડીસંચારે દો, તેત્તીસાહમેગનાડીસંચારે દિવસો જીવિયં” । તથા અન્યૈરપ્યુક્તમ્-

પચ્છાહાત્ પચ્છવૃદ્ધયા દિવસગતિરિહાઽઽરોહતે પચ્છવિંશાત્ ।

તસ્માદેકોત્તરેણ ત્રિગુણિતદશકં ત્ર્યુત્તરં યાવદેતત્ ॥

કાલે પૌષ્ણે સમાસ્તાસ્ત્રિ-નયન-શશિનઃ, ષટ્-ત્રિ-યુગ્મેન્દવો યે ।

માસાસ્તેઽહાનિ શેષાસ્તિથિ-દિગિષુ-ગુણ-દ્વીન્દવો જીવિતસ્ય ॥ ૧ ॥

ગાથાર્થ :- (૧) આગમથી, (૨) દેવના કથનથી, (૩) પોતાની અન્તઃસ્કુરણથી, (૪) સ્વપ્નદર્શનથી, (૫) અરૂંધતી તારાના અદર્શનથી (૬) નાક, આંખ કે કીકીના અદર્શનથી, તથા કાનને અગ્નિના ભડકાના અશ્રવણથી મૃત્યુકાળ નજીક જણાય છે. ॥૮૭॥

ટીકાનુવાદ :- ૮૬મી ગાથામાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે “મરણકાલ આસન્ન” જાણીને અનશન કરવું. પરંતુ મરણકાળ આસન્ન છે તે કેવી રીતે જાણવું ? તેનો ઉત્તર આ ગાથામાં આપ્યો છે કે - આગમ-દેવતા-પ્રતિભા-સ્વપ્ન-તથા અરૂંધતી આદિ (અહીં આદિ શબ્દથી ગાથામાં કહેલા-નાક-આંખ-કીકી આદિ)ની અદૃષ્ટિ(અદર્શન) થવાથી આસન્ન મરણકાલનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. મૃત્યુકાળની આસન્નતાને જણાવનારાં આ બધાં ચિહ્નો (લક્ષણો-નિમિત્તો) શાસ્ત્રોમાં કહેલાં છે.

(૧) આગમ

મરણનું પ્રકરણ જે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે તે “મરણવિભક્તિ” અર્થાત્ મરણવિભાગ આવા નામોવાળાં શાસ્ત્રો છે. તેમાં નાડીના સંચારણથી મૃત્યુની આસન્નતા દર્શાવાયેલી છે. તેથી જણાવે છે કે મરણવિભક્તિ આદિ શાસ્ત્રો થકી નાડીના સંચારણ આદિથી મૃત્યુની આસન્નતા જાણવી.

સમયવિદ્ પુરુષોએ કહ્યું છે કે - ઉત્તરાયણથી પાંચ દિવસ સુધી એક નાડી (ઈડા અથવા પિંગલા આદિ) ચાલે તો ત્રણ વર્ષનું આયુષ્ય બાકી છે એમ જાણવું. આ જ ક્રમે ઉત્તરાયણથી દશ દિવસ એક નાડી) ચાલે તો બે વર્ષનું આયુષ્ય, પંદર દિવસ એક નાડી ચાલે તો એક વર્ષનું આયુષ્ય, વીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો છ માસનું આયુષ્ય, પચ્ચીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો ત્રણ માસનું આયુષ્ય, છવ્વીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો બે માસનું આયુષ્ય, સત્તાવીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો એક માસનું આયુષ્ય, અઠ્ઠાવીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો પંદર દિવસનું આયુષ્ય, ઓગણત્રીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો દસ દિવસનું આયુષ્ય, ત્રીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો પાંચ દિવસનું આયુષ્ય, એકત્રીસ દિવસ એક નાડી

૨૨૪

ચાલે તો ત્રણ દિવસનું આયુષ્ય, બત્રીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો બે દિવસનું આયુષ્ય, અને તેત્રીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો ફક્ત એક જ દિવસનું આયુષ્ય બાકી છે એમ જાણવું.

અન્યદર્શનકારોએ પણ કહ્યું છે કે -

આ શ્લોક અન્યદર્શનશાસ્ત્રોનો છે. તેમાં પણ ઉપર જણાવેલી જ વિગત વર્ણવેલી છે. ફક્ત કહેવાની ઢબ જુદી જાતની છે. ભાવાર્થ સમાન છે. કાલે પૌષ્ણે=પોષ માસના કાળમાં(અર્થાત્ ઉત્તરાયણના કાળમાં), પચ્ચાહાત્ = પાંચ દિવસથી પચ્ચવૃદ્ધ્યા=પાંચ પાંચ, દિવસગતિ:=દિવસોની વૃદ્ધિ જાણવી, એમ કરતાં યાવત્ આરોહતે પચ્ચવિંશત્=પચ્ચીસ દિવસ સુધી ચડવું. એટલે કે /૫/ ૧૦/૧૫/૨૦/૨૫ એમ પાંચ પંચક સમજવાં.

તસ્માત્= ત્યારબાદ, ઇકોત્તરેણ = એક એક દિવસ અધિક કરતાં ત્રિગુણિતદશકં ત્ર્યુત્તરં યાવત્ એતત્ = આ ક્રમ યાવત્ ૩ થી ગુણાયેલા ૧૦, અને ત્રણ અધિક, એટલે કે ૩×૧૦=૩૦+૩=૩૩ દિવસો સુધી લઈ જવું. અર્થાત્ ૨૬/૨૭/૨૮/૨૯/૩૦/૩૧/૩૨/૩૩ દિવસો એકોત્તર વૃદ્ધિથી સમજવા. ઉપર કહેલા સમય સુધી જો એક નાડી ચાલે તો સમા: તા:=તે વર્ષો ત્રિ=ત્રણ, નયન બે, શશિન:=એક વર્ષ જાણવું.

સારાંશ કે પોષમાસમાં પાંચ દિવસ એક નાડી ચાલે તો ત્રણ વર્ષનું, તેનાથી પાંચ અધિક(૧૦) દિવસ એક નાડી ચાલે તો નયન=બે વર્ષનું, અને તેનાથી પાંચ દિવસ અધિક(૧૫) દિવસ એક નાડી ચાલે તો શશી=એક વર્ષનું આયુષ્ય સમજવું. ત્યારબાદ ષટ્-ત્રિ-યુગ્મ-ઇન્દવ: યે માસા: તે=છ-ત્રણ-બે-અને એક નાં જે આંકો છે તે માસ સમજવા. તેથી -

૧૫ દિવસો કરતાં ૫ અધિક વીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો છ માસનું આયુષ્ય, ૨૦ દિવસો કરતાં ૫ અધિક પચ્ચીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો ત્રણ માસનું આયુષ્ય, ૨૫ દિવસો કરતાં ૧ અધિક છવ્વીસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો બે માસનું આયુષ્ય, ૨૬ દિવસો કરતાં ૧ અધિક સત્તાવિસ દિવસ એક નાડી ચાલે તો એક માસનું આયુષ્ય.

અહાનિ શેષા:= બાકીના સત્તાવીશથી એકેક અધિક દિવસો જો નાડી ચાલે તો નીચે પ્રમાણે દિવસો જેટલું જીવિત છે એમ જાણવું.

તિથિ = મહિનાના દિવસો ભલે ત્રીસ હોય પરંતુ તિથિઓ પંદર જ હોય છે માટે ૧૫, દિગ્ = દિશા - ૧૦, ચાર દિશા, ચાર વિદિશા, ઉર્ધ્વ - અધો, એમ ૧૦ ની સંખ્યા, ઇષુ = બાણ. શરીરમાંની પાંચ ઈન્દ્રિયો એ જ કામદેવનાં પાંચ બાણ, માટે ૫, ગુણ=વ્યવહારથી સત્વ-રજસ્ અને તમસ્ એમ ૩, અને નિશ્ચયથી જ્ઞાન-દર્શન- અને ચારિત્ર એમ ત્રણ ગુણો હોવાથી ગુણ = ૩

દ્વિ=બે, અને ઇન્દવ:= ચંદ્ર-શશી એટલે એક, હવે અનુક્રમે જોડવું. ૨૮ દિવસ નાડી ચાલે તો ૧૫ દિવસનું આયુષ્ય. એ જ પ્રમાણે ૨૯ દિવસે દિગ્=૧૦ દિવસનું, ૩૦ દિવસે ઇષુ=પાંચ દિવસનું, ૩૧ દિવસે ઇષુ=ત્રણ દિવસનું, ૩૨ દિવસે ગુણે=બે દિવસનું અને ૩૩ દિવસે ઇન્દુ = એક દિવસનું આયુષ્ય સમજવું. ભાવાર્થ બનેનો સરખો જ છે. આ પ્રમાણે આગમ વચનોથી = શાસ્ત્રવચનોથી મરણની આસન્નતા જાણી શકાય છે.

૨૨૫

एवं देवतातः=देवताकथनेन, चारित्री देवतापरिगृहीतो भवति । तस्योचितमन्यदपि देवता कथयत्येव । एवं प्रतिभातः=प्रातिभमप्यस्याविसंवाद्येव भवति, व्यवहारोप-योगिन्यपि तथोपलब्धेः । एवं स्वप्नाद्मृतगुर्वाह्वानादेः= मृत-गुर्वाह्वान-बाल-देहभाव-भोगसन्दर्शनं योगिनोऽन्तकाले सिद्धः चित्तविभ्रमः इति । अरुन्धत्याद्यदृष्टेः, यथोक्तम्-
प्रध्मातदीपगन्धमल्पायुर्नैव जिघ्रति ।

स्फुटतारावृते व्योम्नि, न च पश्यत्यरुन्धतीम् ॥

तथा “नासाऽक्षितारकादर्शनात्” नासिकादर्शनं, अवष्टब्धाऽक्षिज्योति-स्ताराऽदर्शनं चासन्नमृत्युलिङ्गं, तथा “कर्णाग्न्यश्रवणाद् अङ्गुष्ठापूरितकर्णान्तराग्न्यश्रवणं आसन्नमृत्युलिङ्गं समुद्रध्वनिश्रवणदशग्रन्थिस्फुरण-द्वादशाक्षरानुपलम्भाद्युपलक्षणमेतत् । इति गाथार्थः ॥१७॥

ઉપર જેમ આગમથી મૃત્યુની આસન્નતા જણાવી તેવી જ રીતે હવે ટીકાનાં આ પદોમાં દેવતા આદિ શેષ પદોથી પણ મૃત્યુની આસન્નતા જણાવે છે.

(૨) દેવતાથી

કોઈ દેવ અવધિજ્ઞાનથી જાણીને આવા પ્રકારના મહાયોગીને પોતાનું મરણ નજીક છે એમ કહે, તો તેવા પ્રકારના દેવકથનથી મૃત્યુની આસન્નતા જણાય છે. કારણકે શ્રેષ્ઠ ચારિત્રવાળા મહાત્મા પુરુષ સદા ગુપ્ત રીતે દેવો વડે પરિગૃહીત હોય છે. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવતાઓ સદા ગુપ્ત રીતે (અથવા કવચિત્ પ્રગટપણે પણ) આવા યોગી મહાત્માની સેવા કરતા જ હોય છે. તે કારણથી મહાત્માનું મૃત્યુ આસન્ન બને ત્યારે આવા પ્રકારના સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો જણાવે પણ છે. તથા આ જ દેવો તે મહાત્માને ઉચિત અન્ય પણ (શેનાથી મૃત્યુ થશે, મૃત્યુબાદ ક્યાં જન્મ થશે ઈત્યાદિ કહેવા યોગ્ય બીજા ભાવો પણ) કહે જ છે.

(૩) પ્રતિભાથી

આ પ્રમાણે પ્રતિભાથી પણ મૃત્યુકાળ જણાય છે. જે મહાત્માઓને પદાર્થોનું સમ્યગ્ અને યથાર્થ જિનાજ્ઞામુજબનું જ્ઞાન હૃદયમાં વ્યાપ્યું હોય છે. તેઓમાં જ્ઞાનના બળથી પ્રગટ થયેલી એક અલૌકિક એવી શક્તિ હોય છે કે જેને પ્રતિભા અર્થાત્ અંતઃસ્ફુરણા કહેવાય છે. અંદર હૈયું જ પોકારે કે હવે આ પ્રમાણે બનવાનું છે. તેને પ્રાતિભાજન્ય= પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે. આ મહાત્મા યોગીનું પ્રતિભજ્ઞાન પણ અવિસંવાદી જ હોય છે. યથાર્થ હોય છે. એ શક્તિ જ મૃત્યુકાળ કહી આપે છે. તથા આવા મહાત્માયોગી પુરુષોની આ પ્રાતિભજ્ઞાનશક્તિ વ્યવહારમાં ઉપયોગી એવાં બીજાં ભાવિકાર્યો પણ તેવા પ્રકારે જાણે છે.

(૪) સ્વપ્નથી

મૃત થયેલા એટલે સ્વર્ગસ્થ એવા ગુરુજના આહ્વાન આદિથી પણ મૃત્યુની આસન્નતા જણાય છે. સ્વર્ગસ્થ એવા ગુરુજ મને (સ્વર્ગમાં) જાણે બોલાવે છે એવું સ્વપ્ન આવે, અથવા મૃત્યુ પછીના અનન્તર જન્મનો બાલભાવ, અથવા ભાવિમાં પ્રાપ્ત થનાર દેહનું સૌન્દર્યાદિ, તથા માતા-પિતા-પત્ની-પુત્રાદિ પરિવારનું દર્શન, તેઓની સાથે યથોચિત ભોગોનું દર્શન, ઈત્યાદિ વિષયોનાં સ્વપ્ન આવવા સ્વરૂપ “ચિત્તનો વિભ્રમ” આ યોગીને અંતકાલે થાય છે. અંતકાલે આવો સ્વપ્નો રૂપ ચિત્તવિભ્રમ જે થાય છે તે જ મૃત્યુકાળની આસન્નતા જણાવે છે.

૨૨૬

(૫) અરુંધતી આદિનું અદર્શન -

આકાશમાં ઉદય પામતા તારાઓમાં સપ્તર્ષિના જે સાત તારા છે તેમાં એક તારાને “અરુંધતી” તારો કહેવાય છે. બધા જ તારા દેખાય અને દેખી શકાય તેવો અરુંધતી તારો ન દેખાય તો તે આસન્નમરણ સૂચવે છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે -

અલ્પ આયુષ્યવાળો આત્મા બુઝાઈ ગયેલા દીપકમાં રહેલી ગંધને સૂંઘતો નથી. (તેની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે.) તથા સ્પષ્ટ તારાઓથી ભરપૂર ભરેલું આકાશ ઝગારા મારતે છતે પણ આ અલ્પાયુષી જીવ અરુંધતી તારાને જોઈ શકતો નથી. આ પણ મૃત્યુનું સૂચક છે.

(૬) નાસિકા-અક્ષિ-તારક(કીકી)ના અદર્શનથી

તથા સવારે ઊઠીને દર્પણ આદિમાં મુખ જોતાં નાસિકા જો ન દેખાય, અથવા દર્પણમાં પોતાની આંખ જો ન દેખાય, અથવા પોતાની અક્ષિની જ્યોતિ =આંખનું તેજ અવષ્ટબ્ધ થયેલું = સ્થિર થયેલું દેખાય, આંખથી જોવાની શક્તિ અત્યંત સ્થિર થઈ ગઈ હોય, અથવા આંખના તારલાનું(આંખની કીકીનું) જો અદર્શન થાય, તો આ સઘળાં આસન્નમૃત્યુનાં લિંગો છે.

(૭) કાનથી અગ્નિનું અશ્રવણ -

કોઈ મહા અગ્નિ લાગેલો હોય, તેનો ભડકો ભડ-ભડ એવો જોરદાર અવાજ કરતો હોય છતાં અંગુઠાથી દબાવેલા એક કાનના આંતરાથી બીજા કાને તે અવાજ સંભળાવો જોઈએ, છતાં તે અગ્નિનું જો અશ્રવણ થાય તો તે આસન્નમૃત્યુનું લિંગ સમજવું.

મૂળગાથામાં આટલાં લિંગો કહ્યાં છે. તે “સમુદ્રધ્વનિશ્રવણ” વિગેરે બીજાં પણ આસન્નમૃત્યુનાં લિંગો છે. તેને જણાવનારું ઉપલક્ષણ સમજવું - એટલે કે આના ઉપલક્ષણથી (અધ્યાહારથી) બીજાં પણ સમજી લેવાં.

(૮) સમુદ્રની ભરતીનાં મોજાંઓના ખળભળાટનું શ્રવણ.**(૯) દશ ગ્રન્થિઓનું સ્ફુરણ થવું.****(૧૦) બાર અક્ષરોના મંત્રજાપનું અસ્મરણ.**

ઈત્યાદિ પણ આસન્નમૃત્યુનાં લિંગો છે. આ પ્રમાણે આ મહાયોગીએ ઉપરોક્ત લક્ષણો થકી પોતાનું મૃત્યુ આસન્ન આવેલું જાણીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ જિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે, નિર્ધામણ કરાવે એવા ગીતાર્થ ગુરુજીની ઉપસ્થિતિમાં અનસનવિધિ આચરવાપૂર્વક ક્ષુધા- અને રોગાદિની પીડા હોવા છતાં પણ સામાયિકરત્ન=પરમસમભાવની અલ્પ પણ ક્ષતિ ન આવે તે રીતે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવો. ॥૯૭॥

અવતરણ -એવમેનં જ્ઞાત્વા કિમ્ ? ઇત્યાહ -

આ પ્રમાણે આ આસન્નમૃત્યુને જાણીને શું કરવું ? તે જણાવે છે -

²અણસણસુઘ્દીએ ³ઈહં, ⁴જત્તોઽતિસણ³ હોઈ⁵ ⁶કાયવ્વો ।

⁷જલ્લેસે મરઙ્⁸ ⁹જઓ, ¹⁰તલ્લેસેસું તુ ¹¹ⁱઠવવાઓ ॥૯૮॥

૨૨૭

અનશનશુદ્ધાવિહ કવચોદાહરણેન યત્નોઽતિશયેન ભવતિ-કર્તવ્યઃ, ફલ-પ્રધાનાઃ સમારમ્ભા ઇતિ કૃત્વા। કિમેતદેવમ્ ? ઇત્યાહ-યલ્લેશ્યો મ્પ્રિયતે, “યતઃ”-પ્રાણી ભાવલેશ્યામધિકૃત્ય તલ્લેશ્યેષ્વેવામરાદિષુ ઉપપદ્યતે, “જલ્લેસે મરઙ્ગ તલ્લેસે ઉવવજ્જઙ્ગ” ઇતિ વચનાત્ । ન ચાસ્યામવસ્થાયામેવં મતઃ સ્વપ્રાણાતિપાતઃ વિહિત-કરણાત્, વચનપ્રામાણ્યાદ્ માધ્યસ્થ્યોપપત્તેઃ અન્યથા દોષભાવાદ્ વચનવિરોધાત્ । એવમેવ હિ તદાશયપરિપુષ્ટેઃ તત્સંકલ્પભાવાનુરોધાત્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૮॥

ગાથાર્થ -આ કારણથી આ જ ભવમાં અનશનની શુદ્ધિ માટે અતિશય પ્રયત્નવિશેષ કરવો જોઈએ, કારણ કે આ આત્મા જે લેશ્યાએ મરે છે એ જ લેશ્યાઓ વાળા ભવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૮૮॥

ટીકાનુવાદ :- અહીં “કવચ” એટલે બપ્તર જાણવું. જેમ યુધ્ધભૂમિમાં શત્રુસૈન્યથી બચવા માટે, અને સ્વદેહની રક્ષા કરવા માટે કવચ ધારણ કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે મોહ શત્રુથી બચવા માટે અને પ્રાપ્ત થયેલા સામાયિકરત્નની રક્ષા કરવા માટે મરણના અંતકાલે કરાતા આ અનશનની શુદ્ધિમાં કવચના દૃષ્ટાન્તથી અતિશય પ્રયત્નવિશેષ કરવો જોઈએ.

ચતુઃશરણાદિની ભાવના, રાગાદિના પ્રતિપક્ષોની ભાવના, સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી આદિની ભાવના, ગીતાર્થ ગુરુજીની ઉપસ્થિતિ, ક્ષુધાદિ-રોગાદિ વેદનાથી અપરાભૂતિ, જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન, પન્નાસનાદિ વિધિનું પાલન, ઈત્યાદિ સુયોગો એવા સેવવા કે જરા પણ મૃત્યુ બગડે નહીં, કારણ કે આ બધા આરંભો ફળપ્રધાન છે. ફળ મેળવવા માટે જ આરંભ છે. “સમાધિ મરણ” એ જ આ આરંભોનું ફળ છે.

પ્રશ્ન :- મરણ વખતે આ પ્રમાણે સમાધિ રાખવાનું શા માટે જણાવો છો ?

ઉત્તર :- જે કારણથી ભાવલેશ્યાને આશ્રયી આ પ્રાણી જે લેશ્યામાં મરે છે તે જ લેશ્યાવાળા અમરાદિમાં ઉત્પાદ પામે છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે “આ જીવ જે લેશ્યામાં મરે છે તે જ લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે.” આવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી મૃત્યુ વખતે શુભલેશ્યા રહે તો વૈમાનિકાદિ વિશિષ્ટ દેવોમાં જ આ જીવનો ઉત્પાદ થાય, પરંતુ વ્યંતરાદિ તુચ્છદેવોમાં ઉત્પાદ ન થાય. અહીં લેશ્યા બે પ્રકારની છે : (૧) ભાવલેશ્યા અને (૨) દ્રવ્યલેશ્યા, આત્માના રાગાદિવાળા જે પરિણામ તે ભાવલેશ્યા અને તેમાં નિમિત્તભૂત થનાર પુદ્ગલવિશેષો તે દ્રવ્યલેશ્યા-દેવ-નારકીમાં દ્રવ્યલેશ્યા નિયત જ હોય છે, પરંતુ ભાવલેશ્યા પરાવર્તનથી છ એ હોઈ શકે છે. આ જ કારણથી વૈમાનિકમાં જન્મેલા સંગમને ભગવાન પ્રત્યે ઉપસર્ગ કરવાના વિચારવાળી કૃષ્ણાદિ અશુભલેશ્યા પણ આવી, અને સાતમી નારકીમાં સમ્યક્ત્વાત્મિમુખ જીવને તેજો-પન્ન-શુક્લ લેશ્યા પણ ભાવથી આવે છે માટે ભાવલેશ્યા જ મહત્વની છે. મૃત્યુસમયે ભાવલેશ્યા બગડે નહીં તે માટે આ ઉપદેશ છે.

પ્રશ્ન :- આ રીતે જાણીબૂઝીને સ્વપ્રાણોનો અતિપાત(વિનાશ) કરવો તે શું યોગ્ય છે? શું “આપઘાત” ન કહેવાય ? શાસ્ત્રમાં આપઘાત કરવાનું તો વાર્યું છે અને આમ અનશન કરવાનું કેમ સમજાવો છો ?

૨૨૮

ઉત્તર :- આ અવસ્થામાં એટલે અન્તિમ અવસ્થા આવે ત્યારે આસન્નમૃત્યુને જાણીને સમાધિપૂર્વક સ્વપ્રાણોનો ત્યાગ કરવો તે આપઘાત મનાયો નથી, કારણ કે શાસ્ત્રમાં જે વિહિત છે તેનું જ આચરણ કરેલું છે. આગમવચનોની પ્રમાણતાથી તેઓના કહેવા મુજબ કરેલું છે માટે આપઘાત કહેવાય નહીં.

તથા જીવન અને મરણ એમ બન્ને વચ્ચે મધ્યસ્થવૃત્તિ છે. માટે પણ આપઘાત કહેવાય નહીં, સંસારનાં દુઃખોથી કંટાળીને, ઉદ્ધ્વેગ પામીને, અને ભાવિનાં સુખોની લાલસાથી જે પ્રાણત્યાગ કરાય તે જ આપઘાત કહેવાય છે. પરંતુ આ યોગીમરણને આપઘાત કહેવાતો નથી. કારણ કે લક્ષણોથી મૃત્યુ આસન્ન છે એમ તો તેઓએ જાણ્યું જ છે, એટલે મૃત્યુ તો તુરત આવવાનું જ છે, ફક્ત “સમાધિ” માટેનો આ પ્રયત્ન છે. પ્રાપ્ત સામાયિકરત્ન લુંટાઈ ન જાય તે માટે આ પ્રયત્નવિશેષ છે. આ પ્રમાણે (૧) શાસ્ત્રોમાં અનશન કરવાનું કહ્યું છે અને કરે છે એ વિહિતકરણ (૨) શાસ્ત્રવચનોની પ્રમાણતા છે. એ વચન પ્રામાણ્ય, (૩) જીવન-મરણ વચ્ચે સમભાવ-મધ્યસ્થવૃત્તિ છે. એ માધ્યસ્થતા એમ ત્રણ હેતુઓથી આ મરણ આપઘાત કહેવાતું નથી.

અન્યથા જો મૃત્યુ કરવામાં આવે એટલે સંસારિક દુઃખોથી કંટાળીને, પરાભવથી, ચોરી આદિ મહાદોષોથી, ભાવિસુખોની વિપ્સાથી ઈત્યાદિ મોહનીય જન્ય જો મૃત્યુ હોય તો તેમાં મોહના દોષો હોવાથી અને શાસ્ત્રવચનોનો પણ વિરોધ હોવાથી તે મૃત્યુ સદોષ છે. આપઘાત છે. ત્યાજ્ય છે.

જો અનશન એ આપઘાત હોત તો તીર્થંકર ભગવન્તો આગમોમાં અનશન કરવાનું કેમ કહે ? અને અંતકાલે પોતે અનશન કેમ આચરે ? માટે મોહના ત્યાગ માટે કરાતો પ્રાણત્યાગ તે વિધિયુક્ત અનશન કહેવાય છે અને મોહજન્ય સુખ-દુઃખના રાગ-દ્વેષથી કરાતું મૃત્યું તે આપઘાત છે. એમ સ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવું. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ પ્રભુની આજ્ઞાપૂર્વક અનશનસહિત મૃત્યુ પામવાથી તે આશયરત્નની અતિશય પુષ્ટિ થાય છે. શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ થાય છે. અને ઊંચી ઊંચી યોગદશા પ્રાપ્ત કરવાના મનના સંકલ્પો (મનના મનોરથો) રૂપ પરમભાવોનું અત્યન્ત અનુસરણ થાય છે. ॥૮૮॥

અવતરણ -એવમિહ લેશ્યાયાઃ પ્રાધાન્યમુક્તમ્, ન ચૈતાવતૈવ એતચ્ચારુ ભવતીત્યાહ આ પ્રમાણે અહીં મરણકાલે લેશ્યાની પ્રધાનતા જણાવી. પરંતુ એટલા માત્રથી જ આ મરણ મનોહર થતું નથી. (બીજું પણ-આજ્ઞાયોગાદિ જોઈએ જ) તે સ્પષ્ટ પણે સમજાવે છે -

‘લેસાણવિ ૨આણાજોગઓ ડ, ૪આરાહગો ૩ઙહં નેઓ’ ।

‘ઙહરા ૧૦અસતિં ૧૧આ વિ હંતઽણાઙમ્મિ’ સંસારે’ ॥૧૧॥

લેશ્યાયામપિ સત્યામ્, કિમ્ ? ઇત્યાહ -આજ્ઞાયોગત એવ, દર્શનાદિ-પરિણામયોગોદેવેત્યર્થઃ । આરાધ્છશ્રણધર્મસ્ય “ઙહ જ્ઞેયઃ” ઙહપ્રવચને જ્ઞાતવ્યઃ નાન્યથા । એતદેવાહ-

“ઇતરથા”= એવમનભ્યુપગમે સતિ, કિમ્ ? ઇત્યાહ-“અસકૃત્”-અનેકશઃ, “એષાપિ શુભા લેશ્યા પ્રાપ્તા સૌધર્માદ્યુપપાતેન,” હન્ત સમ્પ્રેક્ષણપ્રત્યવધારણવિવાદેષુ

૨૨૯

“इति इह “हन्त” सम्प्रेक्षणेऽवसेयः, अनादौ संसारे, अतिदीर्घ इत्यर्थः, न चाराध-
कत्वं सञ्जातम्, तस्माद् यथोक्तमेव तत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् ।” इति गाथार्थः ॥१९१॥

गाથાર્થ :- આવી શુભલેશ્યા હોવા છતાં પણ પ્રભુની આજ્ઞાપૂર્વક વર્તે તો જ અહીં મરણકાળે આરાધક જાણવો. અન્યથા તો આવી શુભ લેશ્યા અનાદિ સંસારમાં અનેક વાર આવેલી છે. ॥૧૯૧॥

ટીકાનુવાદ :- મૃત્યુકાળે શુભલેશ્યા હોય તો વૈમાનિકાદિ શ્રેષ્ઠ દેવોમાં ઉત્પાત થાય માટે “શુભલેશ્યા” રહેવી જરૂરી છે. તેથી પૂર્વની ૯૮મી ગાથામાં શુભલેશ્યાની પ્રધાનતા જણાવી. પરંતુ સાથે સાથે ફરીથી આ ગાથાથી સજાગ કરે છે કે એકલી શુભલેશ્યા કામની નથી. પરંતુ તે શુભલેશ્યા હોવા છતાં પણ મૃત્યુસમયે ચતુઃશરણાદિની ભાવનાના સેવન રૂપ તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞાના પાલનથી જ આ દેહત્યાગ કરવો, મૃત્યુના સમયે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રનો અવિચલ પરિણામનો યોગ રાખે; તો જ આ આત્મા ચારિત્રધર્મનો અહીં આરાધક જાણવો. અહીં એટલે જૈનશાસનમાં પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન અતિ મહત્ત્વનું છે. અન્યથા- તે આજ્ઞાપાલન વિના આ જીવ આરાધક કહેવાતો નથી.

આ જ વાત સમજાવે છે કે -

इतरथा= જો આ પ્રમાણે આજ્ઞાયોગ ન સ્વીકારવામાં આવે તો આવી શુભલેશ્યાઓ તેજો પદ્મ - અને શુક્લ લેશ્યાઓ તો સૌધર્માદિથી ત્રૈવેયકાદિ દેવભવોમાં ઉત્પાત મેળવવા વડે અનેકવાર પ્રાપ્ત કરી છે, તો પણ આ આત્માનો મોક્ષ થયો નથી. ભવોભવમાં રખડે છે. એટલે એકલી શુભલેશ્યા કામની નથી. પરંતુ આજ્ઞાયોગ તેનાથી વધુ મહત્ત્વનો છે. જો કદાચ શુભલેશ્યા ન હોય અને આજ્ઞાયોગ જબ્બર હોય તો લેશ્યાની અશુભતાને લીધે કદાચ શ્રેણિક અને કૃષ્ણ મહારાજાની જેમ નરકમાં પણ જાય, તથાપિ ભવાન્તરે તુરત આજ્ઞાયોગના બળથી મોક્ષગામી થાય, પરંતુ જો આજ્ઞા યોગ ન હોય અને કેવળ શુભલેશ્યા હોય તો અભવ્યો અને મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ ત્રૈવેયકોમાં જાય છે. પરંતુ મુક્તિગામી થતા નથી. માટે શુભલેશ્યા અવશ્ય જરૂરી છે. પરંતુ તેનાથી અધિક આજ્ઞાયોગ અત્યાવશ્યક છે.

આ ગાથામાં વપરાયેલ “હન્ત” એવું અવ્યય વ્યાકરણમાં ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે: (૧) સંપ્રેક્ષણ=અત્યંતપ્રેરણા, (૨) પ્રત્યવધારણ=નિર્ણય, અને (૩) વિવાદ=ક્લેશ. આ ત્રણ અર્થો પૈકી અહીં “હન્ત” અવ્યય સંપ્રેક્ષણ અર્થમાં છે. આચાર્યશ્રી આ ગ્રન્થના અંતે હવે શિષ્યોને પુનઃ પુનઃ પ્રેરણા કરે છે કે, હે મહાનુભાવો ! આવી શુભલેશ્યા ભવોભવમાં અનાદિ આ સંસારમાં=અતિશય દીર્ઘ એવા આ સંસારમાં બહુવાર પ્રાપ્ત કરી પરંતુ આજ્ઞાયોગ નહીં મેળવવાના કારણે જ આરાધકપણું પ્રાપ્ત થયું નથી. તેથી યથોક્ત એવું આજ્ઞાપાલકપણું એ જ તત્ત્વ સમજવા જેવું છે. અર્થાત્ આજ્ઞાયોગપૂર્વકની જ શુભલેશ્યાએ સમાધિમૃત્યુ પ્રાપ્ત કરી, દેહત્યાગ કરી, આરાધકપણું મેળવવું એ જ માનવ જીવનનો સાર છે. ॥૧૯૧॥

૨૩૦

અવતરણ -પ્રકરણોપસંહારાર્થમેવાહ -

હવે આ યોગશતક પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે-

૧તા ઙય, ૨આણાજોગે, ૩જઙયવ્વમજોગે અત્થિણા ૪સમ્મં ।

૫એસો ૬ચિય ૭ભવવિરહો, ૮સિદ્ધીએ ૯સયા ૧૦અવિરહો ય ॥ ૧૦૦ ॥

યસ્માદેવં તસ્માદ્ “ઙય”-એવમ્, આજ્ઞાયોગે-આજ્ઞાવ્યાપારે, કિમ્ ? ઇત્યાહ “યતિતવ્યં”-યત્નઃ કાર્યઃ । કેન ? “અયોગતાર્થિના”-શૈલેશીકામેન સત્ત્વેન “સમ્યગ્”-અવિપરીતેન વિધિના, યસ્માદ્ “એષ એવ”-આજ્ઞાયોગઃ, ભવવિરહઃ”-જીવન્મુક્તિઃ, સંસારવિરહો વર્તતે, કારણે કાર્યોપચારાત્ યથાઽઽયુર્ઘ્નમ્ ઇતિ । તથા “સિદ્ધેઃ”-મુક્તેઃ-‘સદા=’ સર્વકાલે, આજીવિકામતમુક્તવ્યચ્છેદાર્થમેતન્, મુક્તસ્ય કૃતકૃત્યત્વેનેહાગમનાયોગાદ્ અવિરહઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૦॥

ગાથાર્થ :-તે કારણથી અયોગીપણાના અર્થી જીવે (ચૌદમા ગુણસ્થાનકના અભિલાષી જીવે) પ્રભુની આજ્ઞાયોગમાં જ અતિશયવિશેષ સમ્યગ્ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે આ આજ્ઞાયોગ જ ભવનો વિરહ અને મુક્તિનો સદા અવિરહ કરાવનાર છે. ॥૧૦૦॥

ટીકાનુવાદ :- અત્યાર સુધી આત્મવિકાસની ઘણી ઘણી વાતો કરી. તે સર્વ વાતોના અન્તે અનશનવિધિપૂર્વક દેહત્યાગ, શુભલેશ્યાવાળા પરિણામ, અને છેવટે પૂર્ણપણે આજ્ઞાયોગ, આ સર્વ ભાવો જીવમાં આવે તો તુરત જ આ આત્મા કલ્યાણ પામે, અન્તે ગ્રંથકારશ્રીએ આજ્ઞાયોગ જ મહાન્ છે એમ સમજાવ્યું છે. જે કારણથી ગ્રંથકારશ્રીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે તે કારણથી તીર્થંકર પ્રભુની શક્ય તેટલી આજ્ઞાપાલનમાં, અને અશક્ય હોય તોપણ તે આજ્ઞાપાલવાનો પક્ષપાત કરવામાં પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, હૃદયથી જ આજ્ઞા ઉપર અતિશય બહુમાન પ્રગટ થઈ જવું જોઈએ.

તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞા માનવાનો કોણે પ્રયત્ન કરવાનો? અને કેવી રીતે પ્રયત્ન કરવાનો?

ઉત્તર - અયોગી અવસ્થા નામના ચૌદમા ગુણસ્થાનકની જેને પ્રાપ્તિ કરવી છે તેવા અયોગી અવસ્થાના અર્થી આત્માએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તે પણ સમ્યગ્પ્રકારે અવિપરીત વિધિથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ્ઞાથી વિપરીત વિધિ અલ્પ પણ ન આવી જાય તે રીતે યત્ન કરવો.

કારણ કે આ “આજ્ઞાયોગ” જ સંસારનો વિરહ આપનાર છે. જીવનમાંથી મુક્તિ અપાવનાર છે. સંસારનો વિરહ કરાવનાર છે. અથવા જીવવા છતાં મુક્તિ = ૧૩/૧૪ મા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અહીં “આજ્ઞાયોગ” ના પાલનથી ભવવિરહની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે આજ્ઞાયોગ એ કારણ છે અને ભવવિરહ એ કાર્ય છે. તથાપિ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આજ્ઞા યોગને જ ભવવિરહ કહેવાય છે. જેમ ઘી ખાવાથી નિરોગી રહેતાં આયુષ્ય ઘટતું નથી. તેથી ઘી એ આયુષ્યનું કારણ છે માટે “આયુર્ઘ્નમ્” એ ન્યાયમાં ઘીને જ આયુષ્ય કહેવાય છે. તેવી જ રીતે પ્રભુની આજ્ઞાના બહુમાન-પાલન-પક્ષપાત પ્રાપ્ત કરવા રૂપ આજ્ઞાયોગને જ ભવવિરહ કહેવાય છે.

૨૩૧

તથા આ આજ્ઞાયોગ જ સદાકાળ મુક્તિના અવિરહ સ્વરૂપ જ છે. એટલે કે આજ્ઞાયોગથી પ્રાપ્ત થયેલો આ ભવવિરહ જ એવી સિદ્ધિ-મુક્તિ આપે છે કે જે સિદ્ધિ-મુક્તિ આવેલી કદાપિ જાય જ નહીં. સદાકાળ રહે જ. તે સિદ્ધિ-મુક્તિનો સદાકાળ અવિરહ જ રહે.

કેટલાક “આજીવક મત”ના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે આ જીવ મુક્તિમાં ગયા પછી પણ અસુરોનું દમન કરવા માટે અને ધર્મી જીવોનું રક્ષણ કરવા માટે અથવા આવા પ્રકારના કોઈ પણ પ્રયોજનથી પુનઃ સંસારમાં આવે છે. જન્મ ધારણ કરે છે. આવા પ્રકારના આજીવિક મતને માન્ય એવા મુક્તવના વ્યવસ્થેદ માટે આચાર્યશ્રીએ આ અન્તિમ વિશેષણ લખ્યું છે કે પ્રાપ્ત થયેલી આ સિદ્ધિ-મુક્તિ અવિરહ સ્વભાવવાળી છે. તેનો ફરી કદાપિ વિરહ થતો જ નથી. કારણ કે મુક્ત થયેલા પરમાત્મા કૃતકૃત્ય હોવાથી-સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં હોવાથી અહીં આ સંસારમાં આવવાનો અયોગ હોવાથી ફરીથી જન્મ ધારણ કરતા નથી, માટે મુક્તિનો અવિરહ જ છે.

અન્તે આ આજ્ઞાયોગ ઉપર સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો એ જ સંસારતરણનો પરમ ઉપાય છે -

“કૃતિર્ધમતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।

ગન્થાગ્રમનુષ્ટુપ્છન્દસોદ્દેશતઃ શ્લોકશતાનિ સપ્ત સાર્ધાનિ ॥૭૫૦ ॥”

યોગશતકસ્ય ટીકાં કૃત્વા, યદવાસમિહ મયા કુશલમ્ ।

તેનાનપાયમુચ્ચૈઃ, યોગરતો ભવતુ ભવ્યજનઃ ॥૧ ॥

સંવત ૧૧૬૫, ફાલ્ગુન સુદિ-૮ લિખિતેતિ યોગશતટીકા

સમાપ્તા

ટીકાનુવાદ - “યાકિની” નામનાં મહત્તરા (સાધ્વીજી)ના ધર્મથી પુત્ર સદૃશ એવા શ્રી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની આ કૃતિ(રચના) છે. આ ટીકાગ્રંથમાં અનુષ્ટુપછંદની દૃષ્ટિએ ૭૫૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ટીકા છે.

યોગશતકની આ ટીકા બનાવીને મારા વડે જે કુશલ(પુણ્ય) ઉપાર્જન કરાયું છે તેના વડે ભવ્યજનો અપાય વિના ઉચ્ચતમ પ્રકારે યોગદશામાં (વધુ ને વધુ) રત થજો - યોગની પ્રાપ્તિમાં લયલીન બનજો.

વિક્રમ સંવત ૧૧૬૫ ના ફાગણ સુદ ૮ ના દિવસે આ ટીકા લહીઆએ લખી.

યોગશતકની ટીકા સમાપ્ત થઈ

શ્રી યોગશતક નામના આ શાસ્ત્રની મૂળગાથાઓના ગાથાર્થો સાથે

સ્વોપજ સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ

સમાપ્ત થયો.

॥ श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

आचार्य शिरोमणि-तर्कसम्राट् -याकिनीमहतरासूनु
सुगृहितनामधेय-सूरिपुरन्दर-पूज्यपाद प्रातःस्मरणीय
आचार्यदेवेश श्री हरिभद्रसूरीश्वरशु रचित
स्वोपज्ञ टीका संयुक्त

श्री योगशातक

अनुवादक :

धीरजलाल डाह्यालाल महेता

प्रकाशक :

श्री जैन धर्म प्रसारण ट्रस्ट

७०२, रामसा टावर्स, गंगा-जमना अपार्टमेन्ट पास,

अडाजण पाटीया, सुरत-३९५००९. (India)

ફોન : ६८८९४३

પ્રકાશક
જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૩૯૫૦૦૯. INDIA

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા :

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ,
ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૯.
(INDIA)

ફોન : ૬૮૮૯૪૩

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
પુસ્તકોના વેપારી
હાથીખાના-રતનપોળ
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

ગુજરાત
(INDIA)

પ્રાપ્તિ
સ્થાન

સુઘોષા કાર્યાલય
શેખનો પાડો, રિલીફ રોડ,
ઝવેરીવાડની સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
INDIA
ફોન : ૩૮૧૪૧૮

શ્રી યશોવિજયજી જૈન
સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, રંગમહોલના નાકે,
મહેસાણા ફોન : ૫૧૩૨૭
(ઉત્તર ગુજરાત)
(INDIA)

સેવંતીલાલ વી. જૈન
૨૦, મહાજન ગલી, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ :
વિ. સં. ૨૦૫૦,
ઈ. સને ૧૯૯૪

કિંમત :
રૂ. ૮૦-૦૦

દ્વિતીય આવૃત્તિ :
વિ. સં. ૨૦૫૫,
ઈ. સને ૧૯૯૯

: કમ્પોઝ-પ્રિન્ટીંગ-બાઇન્ડીંગ :

ભરત ગ્રાફીક્સ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રીલિફરોડ, અમદાવાદ-૧, ફોન : ૩૩૪૧૭૭, ૩૮૭૯૬૪

પ્રસ્તાવના

આ યોગશતકની સ્વોપજ્ઞ ટીકાના અનુવાદ સહિત પ્રથમ આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૫૦, ઈ.સને ૧૯૯૪માં પ્રકાશિત કરેલી. જેની તમામ નકલો અભ્યાસી વર્ગમાં સમાપ્ત થઈ ગયેલી. ત્યારબાદ છેલ્લા બે વર્ષથી આ પુસ્તકની સતત માંગ રહેતી હતી. તેથી કંઈક સુધારા-વધારા સાથે આ બીજી આવૃત્તિ અમે પ્રકાશિત કરીએ છીએ. ભણનાર વર્ગને સુલભ થાય તેટલા માટે તથા સેંકડો વર્ષો સુધી આ પુસ્તક ભંડારોમાં પણ સારી રીતે સચવાય તેટલા માટે સાઈઝ મોટી કરી પાકું બાઈન્ડિંગ કરાવીને પ્રકાશિત કરેલ છે. વિશેષ વિગત જૂની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે જ હોવાથી જૂની આવૃત્તિની જ પ્રસ્તાવના અક્ષરશઃ અહીં આપીએ છીએ.

ભારતભૂમિ સદાકાળ સાધુ-સંતો અને યોગિમહાત્માઓની ચરણરજથી પુનીત બનેલી છે, અને પુનીત રહેશે. અનંત ઉપકારી શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોના શાસનથી આ ભૂમિ ઉપર અનંત આત્માઓએ કલ્યાણ સાધ્યું છે, અને સાધે છે. તે તીર્થંકર ભગવંતોના વિરહકાળમાં તેઓશ્રીની જ પરમ વાણીથી પ્રતિબોધ પામેલા શ્રી ગણધરભગવંતો શ્રી શ્રુતકેવલી ભગવંતો, શ્રી ચૌદ પૂર્વધર અને દશ પૂર્વધરાદિ મુનિ ભગવંતો તથા અનેક મહાન્ પ્રભાવશાળી આચાર્યોએ આ શાસનની અપૂર્વ સેવા કરી છે, ભગવંતની વાણીને જગતના જીવોના ઉપકાર માટે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષામાં ગુંથીને અનેક શાસ્ત્રોનું સર્જન પૂર્વાચાર્યોએ કર્યું છે. શાસ્ત્ર એ વાસ્તવિક અંતર ચક્ષુઃ છે. સદ્બુદ્ધિ, ઉત્તમસંસ્કાર, અને નિર્મળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવવામાં શાસ્ત્ર એ જ પ્રધાનનિમિત્ત છે. તેટલા માટે પૂર્વાચાર્યો પોતાનું જીવન સ્વપર કલ્યાણકારક એવા શાસ્ત્રસર્જનમાં જ ઓતપ્રોત કરતા હતા.

આવા પ્રકારના પૂર્વાચાર્યોમાં આચાર્યદેવેશ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીનું નામ ગૌરવવંતું છે કે જેઓએ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાને જાણે પ્રસિદ્ધ કરતું હોય એવું અદ્વિતીય, વિદ્વદ્ભોગ્ય, અનેકવિધ વિષયોને સંકલિત કરતું સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. પંડિત પુરુષોની પણ જેમાં ચાંચ ખૂંચવી કઠીન થઈ જાય તેવા અપૂર્વ ૧૪૪૪ ગ્રંથોનું નિર્માણ કરવા દ્વારા ભવ્યાત્માઓનું કલ્યાણ કરવા સ્વરૂપ મહાન્ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. તે ગ્રંથોમાં યોગના વિષય ઉપર પણ સુંદર પ્રકાશ પાથરેલ છે.

“આ સંસારી આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ” આત્માની ઉર્ધ્વારોહણની એકજાતની પ્રક્રિયા તે યોગ, તેને જુદા જુદા વિષયો વાર સાંગોપાંગપણે વર્ણન કરતા ક્રમશઃ મહાકાય એવા ચાર ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે : (૧) વિંશતિ વિંશિકામાં આવતી યોગવિંશિકા, (૨) યોગશતક, (૩) યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, (૪) યોગબિંદુ, જે ચારે ગ્રંથોની અનુક્રમે ૨૦૧ ૧૦૦૧ ૨૨૮૧ ૫૨૭ મૂળ ગાથાઓ છે. યોગવિંશિકા ઉપર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મ. સા. કૃત ટીકા છે. બીજા અને ત્રીજા ગ્રંથ ઉપર સ્વોપજ્ઞટીકા છે. અને યોગબિંદુ ઉપર કોઈ પૂર્વાચાર્યની ટીકા છે.

પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબોને ભણાવતાં-ભણાવતાં આ ગ્રંથો ભણાવવાનો ઉત્તમ અવસર પ્રાપ્ત થયો. અધ્યાત્મરસની અમીથી અંજાયેલા, સમતારસના સાગરસમાન, ભોગીને પણ

યોગી બનાવવામાં સક્ષમ, અંતે યોગપ્રિયતાના અવશ્ય ઉત્પાદક, જૈનદર્શનની માર્મિક યુક્તિઓથી એકાંતવાદોનું નિરસન કરનાર, આત્માને કેવળ શાંતરસમાં લઈ જનાર એવા અદ્ભૂત આ ગ્રંથો જોઈને તેના પઠન-પાઠનથી ચિત્ત કદાપિ તૃપ્ત થતું નથી. જેમ જેમ વાંચીએ તેમ તેમ રસ વધતો જાય છે. વાંચતાં વાંચતાં રાત્રિ ગમે તેટલી પસાર થઈ જાય તો પણ પુસ્તક હાથમાંથી મુકાતું જ નથી. એવા પ્રકારની રસવર્ધક રચનાથી રચિત આ ગ્રંથો છે.

પઠન-પાઠન કરતાં આ ગ્રંથોનું તથા તેની ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાન્તર બનાવવાનું મન થયું. અનેક મુનિ ભગવંતોએ તથા પૂજ્ય સાધ્વીજી મ. સાહેબોએ સવિશેષ પ્રેરણા કરી. તે તમામના શુભાશીર્વાદથી પ્રારંભ કર્યો. તેઓની જ કૃપાથી “યોગવિશિકા”નું લખાણ પ્રથમ પૂર્ણ થયું, જે વિ.સં. ૨૦૪૯માં પ્રકાશિત કર્યું. આજે વિ. સં. ૨૦૫૦માં “યોગશતક”નું લખાણ પૂર્ણ થઈ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૫૦માં અને બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૫૫માં પ્રકાશિત કરીએ છીએ. ભાવના છે કે બાકીના બે ગ્રંથોનું વિવેચન પણ ટૂંક સમયમાં પ્રકાશિત કરીશું. હાલ તે પણ લખાય છે.

જોગાનુજોગ અમેરિકા અને લંડનમાં વસતા ભારતીય પ્રૌઢ જૈન સ્ત્રી-પુરુષોના આમંત્રણથી ધાર્મિક વર્ગો ચલાવવા ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ચિત્તની અત્યંત શાન્તિ, સમયની સાનુકૂળતા, અને આ યોગગ્રંથ પ્રત્યેના બહુમાનથી આ લખાણકાર્યક્રમમાં વેગ આવ્યો તથા પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને ઉચિત પ્રકાશનો પણ તૈયાર કર્યાં, જેમાંથી ૨૭ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. બીજાં હાલ લખાય છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુ, અધ્યાત્મી આત્માઓએ આ પુસ્તકો અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. તેની વિગત પૃષ્ઠ નં. ઉપર આપેલી છે.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિજીના જીવનવિષયક ચર્ચા

ગ્રંથકર્તાના સંસારી તથા શ્રમણ જીવન વિષે તેઓની કૃતિઓમાંથી કોઈ આધાર મળતો નથી. પરંતુ પાછળના આચાર્યભગવંતોની કૃતિઓમાંથી યત્કિંચિત્ જે જાણવા મળેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે -

“પિયંગુઈ”નામની કોઈ બ્રહ્મપુરીના વતની, શંકરભટ્ટ અને તેમનાં ધર્મપત્ની ગંગામાતા ના પુત્ર તરીકેનો સૂરિવર્યનો ઉલ્લેખ ભદ્રેશ્વરસૂરિજી કૃત કહાવલીમાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં અંતે કરેલો જોવા મળે છે.

ચિત્રકુટ (ચિતોડ)ના મહારાજા જિતારિના તેઓ પુરોહિત હતા. જિતારી રાજા રામ જેવો પ્રજાવત્સલ, યુધિષ્ઠિર જેવો નીતિવત્સલ, અશોક જેવો દયાવત્સલ અને અર્જુન જેવો રણવત્સલ હતો, સૂરિવર્યશ્રી બ્રાહ્મણ જાતિના હતા અને ચિત્રકુટના શિખરોમાં નિવાસી હતા. એમ ઉપદેશપદની ગાથા ૧૦૩૮ની પૂ. મુનિચંદ્રસૂરિજી કૃત ટીકામાં ઉલ્લેખ છે.

તેઓ અગ્નિહોત્રી હતા. એક વખત સુખાસન ઉપર બેસીને અનેક પાઠકો વડે બિરુદાવલી બોલાવતા રાજમાર્ગ ઉપર જતા હતા, સામેથી તોફાને ચડેલા ગજરાજનું દર્શન થયું. લોકોની ભાગાભાગ અને કોલાહલ જોઈ પોતે સુખાસન ઉપરથી કુદી પડ્યા અને બાજુમાં આવેલા જૈનમંદિરમાં છુપાયા. ત્યાં જૈનમૂર્તિ ઉપર દષ્ટિ પડી અને જૈનદર્શન ઉપરના દ્વેષથી બોલી ઉઠ્યા કે-

વપુરેવ તવાચષ્ટે, સ્પષ્ટં મિષ્ટાન્નભોજનમ્ ।

ન હિ કોટરસંસ્થેઽગ્નૌ તરુર્ભવતિ શાઙ્ગલઃ ॥

પોતાની વિદ્યાનું પોતાને ઘણું જ અભિમાન હતું. તેથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે “જેનુ કહેલું મારાથી ન સમજાય તેનો હું શિષ્ય બનું.”

ફરતાં ફરતાં જિનદત્ત નામના સૂરિવર જ્યાં હતા તે ગામમાં ગયા. તે જ ગામમાં યાકિની નામના તેજસ્વી મહત્તરા (સાધ્વીજી) હતાં, તેઓશ્રી આવી ગાથા કંઠસ્થ કરતાં હતાં.

ચક્કિદુગં હરિપણગં, ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ, દુચક્કી કેસી ચ ચક્કી ચ ॥

આ ગાથા તેઓએ સાંભળી, અર્થ સમજાયો નહીં. મહત્તરા શ્રી યાકિનીજીને અર્થ પૂછ્યો. તેઓએ ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, આદિની સંખ્યાનો અર્થ સમજાવ્યો, વિશેષ અર્થ સમજવા આચાર્યશ્રી પાસે જવા ભલામણ કરી, તેઓ આચાર્યશ્રી પાસે ગયા, આ ગથાનો સવિશેષ અર્થ જાણી, ધર્મોપદેશ પામી, પ્રતિબોધિત થઈ દીક્ષિત થયા, તેઓના ગુરુનું નામ જિનદત્તસૂરિજી, અને તેઓનું નામ હરિભદ્રજી થયું. (પાછળથી સૂરિજી થયા) આ ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં, કહાવલીમાં, અને ઉપદેશપદની ગાથા ૧૦૩૯માં મળે છે.

આ આચાર્યશ્રી શ્વેતાંબર હતા, તેઓશ્રીનું તથા તેમના ગુરુજીનું “વિદ્યાધર” કુળ હતું, તેઓ શ્વેતાંબર આચાર્ય જિનભટ્ટની વાણીને અનુસરનારા હતા. આવો ઉલ્લેખ તેઓએ બનાવેલી આવશ્યકની શિષ્યહિતા નામની ટીકાના અંતે મળે છે.

“સમાસા ચેયં શિષ્યહિતા નામ આવશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બરાચાર્યજિનભટ્ટનિગદાનુસારિણો
“વિદ્યાધર” કુલતિલકાચાર્ય જિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો જાણીમહત્તરાસૂનોરલ્પમતેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય”

આચાર્યશ્રીને જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા, સર્વશાસ્ત્રોમાં તેઓ કુશળ હતા, સમર્થવાદી હતા, તે સમયે ચિત્તોડમાં બૌદ્ધમતનું જોર હતું. હરિભદ્રસૂરિજીના દ્વેષી બૌદ્ધોએ આ બન્ને શિષ્યોને એકાંતમાં મારી નાખ્યા, પાછળથી આ વાતની આચાર્યશ્રીને ખબર પડી. તેઓ અતિશય ઉદ્વેગી બન્યા, અનશન કરવા તૈયાર થયા, ગુરુને આ વાતની ખબર પડતાં ગુરુજીએ આચાર્યશ્રીને અનશન કરતાં અટકાવ્યા અને અપૂર્વસાહિત્યસર્જનમાં મન પરોવવા સમજાવ્યું. હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાની ગ્રંથરાશિને જ પોતાનો પરિવાર માની ગ્રંથ રચનામાં જ સવિશેષ ધ્યાન આપ્યું. આવો ઉલ્લેખ કહાવલીમાં મળે છે. આ જ હકીકત કંઈક જુદી રીતે પ્રભાવક ચરિત્રમાં મળે છે. પ્રભાવક ચરિત્રમાં તેઓશ્રીના હંસ-પરમહંસ નામના બે ભાણેજોએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને આચાર્યશ્રીના શિષ્ય બન્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ બન્ને શિષ્યો સમર્થ શાસ્ત્રવેત્તા બન્યા, બૌદ્ધદર્શનનો વધુ અભ્યાસ કરવા તેઓના મઠોમાં (નેપાલ-ભૂતાન) જવાની શિષ્યોની ઇચ્છા થઈ. ગુરુજીની કંઈક ના મરજી હોવા છતાં વધુ અભ્યાસાર્થે તેઓ ત્યાં બૌદ્ધમઠમાં ગયા.

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવનાર બૌદ્ધાચાર્ય જ્યારે જ્યારે જૈનદર્શનનું જોરદાર ખંડન કરતા, ત્યારે ત્યારે આ બન્ને ગુપ્ત જૈનમુનિઓ તે ખંડનને ટાંકીને તેના પરિહાર માટેની અકાટ્ય દલીલોથી ભરપૂર લેખ ગુપ્ત પણે લખતા. કાળાન્તરે આ વાતની ગંધ બહાર આવતાં તે બન્ને ગુપ્તમુનિઓને આ મઠ અને આ દેશ છોડવો પડ્યો.

પાછળ પડેલા બૌદ્ધોના કાફલાથી હંસ રસ્તામાં જ હણાયા, અને પરમહંસ ભાગીને બાજુના નજીકના નગરમાં “સુરપાલ” રાજાના શરણે ગયા, રાજાના સંરક્ષણથી તેઓ બચ્યા, ક્રમશઃ ગુરુ પાસે આવ્યા, બનેલી બધી હકીકત જણાવી, તેઓ પણ અતિપરિશ્રમિત થવાથી અવસાન પામ્યા, શિષ્યોના આવા પ્રકારના અકાલ અવસાનથી હરિભદ્રસૂરિજી બૌદ્ધો ઉપર અતિશય ગુસ્સે થયા, સુરપાલ રાજાની સભામાં વાદ ગોઠવાયો, બૌદ્ધો હાર્યા, આચાર્યશ્રીનો ગુસ્સો અપરિમિત બન્યો. આચાર્યમહારાજશ્રીના ગુરુને આ વાતની ખબર પડી, તેઓએ હરિભદ્રસૂરિજીના ગુસ્સાને નિવારવા માટે સમરાદિત્યચરિત્રના બીજભૂત નીચેની ત્રણ ગાથાઓ લઈને બે શિષ્યોને મોકલ્યા.

ગુણસેન-અગ્ગિસમ્મા, સીહાણન્દા ય તહ પિયા-પુત્તા ।

સિહિ-જાલિણિ માઝ-સુઆ, ધણ-ધણસિરિઓ ય પઢ્ઢજ્જા ॥૧૮૫॥

જયવિજયા ય સહોઅર, ધરણો લચ્છી અ તહ પઢ્ઢે ભજ્જા ।

સેણવિસેણા પિત્તિઅપુત્તા, જમ્મમ્મિ સત્તમ્મ ॥૧૮૬॥

ગુણચન્દ્રવાણમન્તર, સમરાઙ્ગચ્ચગિરિસેણ પાળો અ ।

एगस्स तओ मोक्खोऽणन्तो अन्नस्स संसारो ॥१८७॥ (પ્રભાવક ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૭૩.)

હરિભદ્રસૂરિજી સમજી ગયા કે કોધાવેશમાં મેં આ શું કર્યું ? પોતે સ્વયં આત્માને સમજાવી માર્ગે વળ્યા, ગુરુજી પાસે પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાની ક્ષમાયાચના કરી ગુરુજીના આદેશથી આલોચના રૂપે ગ્રંથસર્જન કર્યું. તેઓને બીજા કોઈ શિષ્યો ન હોવાથી નિરપત્યતાનું કોઈક સમયે દુઃખ થતું. પરંતુ અંબાદેવીએ “તમારા જેવાએ આમ શોક કરવો ઉચિત નથી.” એમ સાન્ત્વન આપી “શાસ્ત્રોનો સમૂહ એ જ તમારી સંતતિ છે” એમ સમજાવ્યું. આટલું બોલી દેવી અદૃશ્ય થયાં. ત્યારબાદ આચાર્યશ્રીએ સૌ પ્રથમ અદ્ભૂત એવું આરાધક અને વિરાધક જીવોની નવ ભવોની કથાને જણાવતું “સમરાઈચ્ચકહા”=સમરાદિત્યચરિત્ર બનાવ્યું. આ પ્રમાણે પ્રભાવક ચરિત્રમાંથી જાણવા મળે છે. તેઓ અંતે મૃત્યુકાળ નજીક જાણી અનશન આદરી કાલગત થયા. (પ્રભાવક ચરિત્ર શ્લોક ૭૫)

તેઓના ગ્રંથોનું લખાણ કરાવવાનું કામકાજ એક લલિલગ નામનો શ્રાવક કરતો હતો, તેણે આ ગ્રંથલેખનમાં અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચ્યું છે. આ આચાર્યશ્રીના જીવન વિષે વિશેષાધાર જાણવામાં આવ્યો નથી.

યોગશતકમાં સહાયતા :-

આ ગ્રંથના લેખનકાર્યમાં ગ્રંથની જે જે પંક્તિઓ દુર્ગમ હતી તેમાં આ વિષયના અભ્યાસી અનેક ગીતાર્થ મુનિભગવંતો પાસેથી સુબોધ કરી છે. તથા કોઈ કોઈ સ્થળે પાઠશાળામાં ભણવા આવતાં વિશિષ્ટપ્રતિભાસંપન્ન, તીવ્રમેધાવી, સૂક્ષ્માર્થ તરફ દૃષ્ટિપ્રેરક, એવા પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબોના નિર્મળ ક્ષયોપશમની પણ સહાયતા મળેલી છે. તથા પૂજ્ય પન્યાસજી શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી મ. સાહેબે લખેલા “શૂન્ય બનીને પૂર્ણ બનો” એ પુસ્તકની સવિશેષ સહાયતા લીધેલી છે. તથા કોઈક સ્થળે ડૉ. ઝવેરી ઈન્દુકલાબહેનના પુસ્તકનું પણ આલંબન લીધેલ છે. મૂળસૂત્ર અને ટીકાની શુદ્ધિના વિષયમાં શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃત વિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલ અને મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મ. સાહેબથી સંપાદિત થયેલા યોગશતકનો પણ સહારો લીધેલ છે ઉપરોક્ત સર્વે સહાયકોનો આ સમયે હાર્દિક આભાર માનું છે.

માતા બાળકને જેમ વાત્સલ્યથી સંસ્કાર આપે તેમ નાની ઉંમરથી જ જેમણે મને ધાર્મિક-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ન્યાય આદિના વિષયોનું યત્કિંચિત્ જ્ઞાન અને સુસંસ્કારો આપ્યા છે, તે શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા (મહેસાણા), તથા (સ્વર્ગસ્થ) પંડિતજી પૂજ્ય શ્રી પુખરાજજી સાહેબ, તથા પંડિતજી શ્રી ચંદ્રશેખરજી, તથા પંડિતજી શ્રી શાંતિલાલ કેશવલાલ શાહનો આ સમયે ઘણો જ ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથની મહત્તા :-

(૧) આ ગ્રંથમાં આત્મ ઉત્થાનનો અદ્ભૂત માર્ગ બતાવ્યો છે. ગમે તેવા કઠોર હૃદયના માણસને પણ કોમળ બનાવે એવી અકાટ્ય યુક્તિઓ આપી અધ્યાત્મરસનું જ પ્રદાન કરેલ છે. સંસાર ઉપર નિર્વેદ અને મોક્ષની રૂચિ સ્વરૂપ સંવેગમાર્ગની જ પુષ્ટિકરેલ છે. ગર્ભિત રીતે ગુણસ્થાનકોનો જ ક્રમારોહ વર્ણવેલો છે.

(૨) પતંજલિ અને ગોપેન્દ્રાદિ ઈતરદર્શનકારોના યોગિમહાત્માઓની યોગસંબંધી દૃષ્ટિની સુંદર તુલના કરી છે. તથા મહામતિ પતંજલિ (યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગાથા ૧૦૦), અને ભગવદ્ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ ગાથા ૧૦૦) જેવા અત્યન્ત બહુમાનવાચક શબ્દો લખીને તેઓ પ્રત્યે પણ મહાન્ સદ્ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી અને તટસ્થ એવા આત્માઓને સ્વ-પરના ભેદની ટૂંકી દૃષ્ટિ તુટી જાય છે. અને ગુણીયલ પુરુષો પ્રત્યે ગુણસંબંધી બહુમાનની વૃત્તિ સ્વતઃ જ આવી જાય છે. પ્રયત્નવિશેષથી લાવવી પડતી નથી.

(૩) જૈનદર્શનની પારિભાષિક વાતોનો અન્યદર્શનોની સાથે શબ્દભેદ માત્ર વિના અર્થભેદ નથી. એમ સમન્વય કરી રાગ-દ્વેષ, પક્ષપાત અને તિરસ્કારનો પરિહાર કરી “પરમસામ્ય” મેળવવાનો ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો છે.

(૪) મૂળગાથામાં આવતા એકેએક પ્રાકૃત શબ્દોના પર્યાયવાચી સંસ્કૃત શબ્દો ટીકામાં આપીને ગૂઢ અર્થને ખુલ્લો કરેલ છે. તથા ટીકામાં સંસ્કૃત શબ્દો ટાંકતાં ગાથાના મૂળશબ્દોનો ક્રમ જાળવી રાખેલ છે. ગાથામાં આવતા ક્રમશઃ શબ્દોનો ટીકામાં ક્રમશઃ જ પર્યાયવાચી સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. જેથી છાયા કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

(૫) રાગ-દ્વેષ- અને મોહને તોડવા માટે તેના સ્વરૂપની, પરિણામની, અને વિપાકની સુંદર ભાવનાઓ જણાવી, મૈત્રી આદિ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ જણાવી આત્માર્થી આત્માઓને આ ગ્રંથ મોક્ષનો સુંદર પથદર્શક થયો છે.

(૬) દર્શનશાસ્ત્રોની ચર્ચામાં (ગાથા ૭૨) અલ્પશબ્દોની અંદર મર્મયુક્ત યુક્તિઓથી એકાન્તવાદોનું નિરસન કરી યથાર્થપણે જગતમાં રહેલા અનેકાન્તવાદોનું સુંદર અને સચોટ સ્થાપન કરેલું છે, જે જૈનદર્શનપ્રત્યેની યથાર્થ અનહદ ભક્તિ અને હાર્દિક બહુમાન આચાર્યશ્રીના હૃદયમાં રહેલાં છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે.

(૭) ગાથાના ગાથાર્થ કરવા સુગમ પડે એટલા માટે અમે અન્વયસૂચક ઝીણા અક્ષરોમાં ગાથાના પદો ઉપર નંબરો આપ્યા છે.

આ ગ્રંથમાં કયા વિષયો છે ?

નિશ્ચયયોગ અને વ્યવહાર યોગની વ્યાખ્યા, ચાર પ્રકારના યોગના અધિકારી જીવોનું વર્ણન, (૧) અપુનર્બન્ધક, (૨) અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૩) દેશવિરતિધર, (૪) સર્વવિરતિધર, તેઓનાં લક્ષણો, તેઓને યોગ્ય ઉપદેશ, અધિકસ્થાનોમાં (ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં) પ્રવૃત્તિ માટે નિજસ્વભાવાલોચન, જનવાદાવગમ, અને ત્રિવિધયોગ શુદ્ધિની વિચારણા, ભય-રોગ-વિષના ઉપાયો, ચતુઃશરણપ્રાપ્તિ, દુષ્ટતગર્હા-સુકૃતાનુમોદના, ભાવના-શ્રુતપાઠ, તીર્થશ્રવણ, આત્મસંપ્રેક્ષણ આદિ ઉપાયોની ચર્ચા, કર્મનું સ્વરૂપ, રાગ-દ્વેષ-મોહનું સ્વરૂપ, તેના વિનાશ માટે પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓની ચિંતવણા, શુકલાહારનું વર્ણન, લબ્ધિઓનું વર્ણન, સમતાભાવ એ જ મોક્ષનું અંગ છે તેનું વર્ણન,

મરણકાલને જાણવાના ઉપાયો, મૃત્યુકાલ જાણીને સર્વભાવોનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક અનશનવિધિનું આચરણ, અને અંતે સંસારવિરહ તથા મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના ભોક્તા બનવાનો ઉપાય, ઈત્યાદિ વિષયો ગ્રંથકારશ્રીએ અદ્ભૂતશૈલીથી આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે.

ક્ષતિ બદલ ક્ષમાચાચના :-

પૂ. હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રંથો તથા તેઓશ્રીની ટીકાઓ અલ્પાક્ષરી અને ગંભીરઅર્થવાળી હોવાથી કઠીન તો છે જ, પૂર્વાપરની સંકલનાથી, આ વિષયના સૂક્ષ્માભ્યાસી મહાત્મા પુરુષોના સહયોગથી, દેવ-ગુરુ-ધર્મની કૃપાદષ્ટિથી, અને પવિત્ર મુનિપુંગવોના શુભાશીર્વાદથી યથામતિ અર્થ ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ છન્નસ્થતાના કારણે, મતિમંદતાના કારણે, તથા અનુપયોગદશાના કારણે ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હશે, તથા આ ગ્રંથ જ ગૂઢાર્થ હોવાથી કદાચ કોઈક સ્થળે અસંગત અર્થ પણ થઈ ચૂક્યો હશે, તે બદલ વિદ્વદ્વર્ગ અને વાચકવર્ગ સમક્ષ વારંવાર ક્ષમા માગું છું અને નિવેદન કરું છું કે મારા ઉપર કૃપા કરી મને વેલાસર તે ક્ષતિઓ જણાવશો કે જેથી પછીની આવૃત્તિમાં સુધારવામાં સહાયક થાય. તથા મને પણ યથાર્થ સમજણનું કારણ બને. પ્રશંસક વર્ગ કરતાં અનુગ્રહ બુદ્ધિએ ક્ષતિઓ સૂચવનાર વર્ગ યથાર્થ ઉપકારી છે. તેથી ક્ષતિઓ સુધારાવાનો મારા ઉપર અવશ્ય ઉપકાર કરશો. પંડિતજી શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ તથા પંડિતજી શ્રી વસંતલાલ નરોત્તમદાસે પ્રથમાવૃત્તિની ઘણી અશુદ્ધિઓ સૂચવી છે. તે તમામ આ બીજી આવૃત્તિમાં અમે સુધારી લીધી છે.

અનુવાદમાં રખાયેલ ધ્યાન :-

અભ્યાસક વર્ગને આ ગ્રંથ તથા તેની ટીકા કેમ સરળ પડે ? તેનો ગુજરાતીમાં ભાવાર્થ કેમ સમજાય ? ભણનાર વર્ગ ભાવિમાં અન્ય છાત્રગણની જ્ઞાનપિપાસા કેમ સંતોષી શકે ? ટીકાના એકેક શબ્દનો ગુજરાતીમાં અર્થ કેમ સંગત થાય ? ઈત્યાદિ વિષયોનું બની શકે તેટલું વધારે ધ્યાન રાખીને આ પુસ્તકને સરળ, લોકભોગ્ય, અને સુબોધ કરવા શક્ય પુરુષાર્થ કર્યો છે. ટીકાની પંક્તિમાં આવતા કઠીન શબ્દોના ક્યાંક ક્યાંક શબ્દાર્થો પણ આપ્યા છે, કોઈ સ્થળે ટીકાના લાંબા-લાંબા ફકરાને સુખબોધ કરવા વિભાગ પણ કર્યા છે. ભણાવનાર મુનિવર્ગને તથા અધ્યાપક બંધુઓને સહાયક થાય તેનું પૂરતું ધ્યાન આપેલ છે. કેવળ મારા પોતાના સ્વાધ્યાય માટે અને અન્ય આત્માઓના ઉપકાર માટે જ આ પ્રયત્ન કરેલ છે.

હૃદયની લાગણી અને કાળજી રાખી આ બીજી આવૃત્તિનું પ્રુફ સંશોધન કરી આપવા બદલ પંડિતજી શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલભાઈનો તથા વ્યવસ્થિત ટાઈપસેટિંગ કરવા બદલ તથા સુંદર છાપકામ અને બાઈન્ડીંગ કરવા બદલ 'ભરત ગ્રાફીકસ'નો પણ આ સમયે આભાર માનું છું

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ,
ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૯.
ફોન : ૬૮૮૯૪૩

લિ.
ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

પ્રાક ડથન

સંસારવર્તી આત્માઓ મોહજન્ય સંસ્કારોની બહુલતાથી કર્મના વિનાશદ્વારા સાધ્ય એવા આત્મ-વિકાસની કેડીએ પ્રસ્થાન કરી શકતા નથી.

ક્યારેક કોઈ આત્મા એ માર્ગો પ્રયાણ કરવા પ્રવૃત્તિશીલ બને તો પણ માર્ગની અણપિછાણના કારણે પુણ્યોદયે પ્રાપ્ત થયેલ સુખ અને સુખના સાધનોમાં સર્વ-અર્થસિદ્ધિ સમજી આત્મ-વિકાસના પુરુષાર્થ ઉપર પૂર્ણ વિરામ મૂકી દે છે.

આવા આત્માઓને સત્ય વાતની સમજ આપવા ગ્રંથકારશ્રીએ કરુણાભાવથી આત્મ-વિકાસના અનુપમ સાધનરૂપ આ યોગશતક ગ્રંથની રચના કરી છે.

દરેક દર્શનમાં યોગ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. પણ એક જ યોગ શબ્દ ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભમાં ભિન્ન-ભિન્ન અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે.

યોજનં યોગઃ = જોડવું-પ્રવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ તે યોગ, એટલે બળ-વીર્ય-શક્તિ-પરાક્રમ-ઉત્સાહ આ બધા યોગના પર્યાયવાચી નામો થાય છે.

આ અર્થ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાની સારી કે ખરાબ દરેક પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવાય. આ પ્રવૃત્તિ કર્મબંધ દ્વારા સંસારપરિભ્રમણનું કારણ બને છે. આ યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી બંધનું કારણ બને છે.

યોગઃ = કર્મસુ કૌશલમ્ :- ક્રિયામાં કુશળતા અર્થાત્ એવી વિશિષ્ટ રીતે ક્રિયા કરવાની શક્તિ કે જેથી ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ શકે.

કાર્યમાં કુશળતા ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? જ્યારે શાંતિથી-સમભાવથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે. એટલે ‘સમત્વં યોગ ઉચ્ચતે’ યોગનો અર્થ જ સમભાવ, સમાનત્વ, એ જ યોગ.

આ જ અર્થને પતંજલિકારે પાતંજલ યોગસૂત્ર-૧ના ભાષ્યમાં જરા જુદી રીતે સ્પષ્ટ કર્યો કે યોગઃ= સમાધિઃ, યોગ એટલે સમાધિ, સ્થિરતા, મનની એકાગ્રતા અર્થાત્ બાહ્ય અને અભ્યન્તર એમ બંને પ્રકારની સમાધિ પ્રાપ્ત થવી એ યોગ છે.

જો સમાધિ પ્રાપ્ત ન થાય તો આ યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી જે શક્તિ, તે લાભને બદલે હાનિકર થાય છે. કારણકે યોગની શક્તિ અદ્ભુત છે. આશ્ચર્ય-જનક છે. યોગની સાધનાથી કાયામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો સંચાર થાય છે. મન મજબૂત બને છે. જિહ્વા ઉપર વચનસિદ્ધિનો વાસ થાય છે.

યોગ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા યોગ બળથી ધારણા કરેલ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. આવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા જો સમાધિ પ્રાપ્ત ન કરી શકે, અને બાહ્ય ચમત્કારોથી જગતને આકર્ષિત કરવા પ્રયત્ન કરે તો પૂજા-માન-સત્કારને વશ થઈ પ્રાપ્ત કરેલ સઘળું ગુમાવી બેસે.

એથી યોગના સ્વરૂપને સમજાવવા સો ગાથા-શ્લોક પ્રમાણ આ યોગશતક ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ યોગશતક ગ્રંથના કર્તા સૂરિ-પુરંદર પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ છે.

સામાન્યતયા આગમગ્રંથોમાં આત્માના વિકાસનું વર્ણન, કર્મના વિનાશ દ્વારા, ચૌદ ગુણસ્થાનક આદિ રૂપે, બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્મારૂપે અથવા ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનરૂપે મળે છે, પરંતુ “મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ” “આત્માને મોક્ષ સાથે જોડી આપે એવો વ્યાપાર તે યોગ” આવો અર્થ કરી આત્માના વિકાસનું વર્ણન યોગરૂપે પ્રાયઃ પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજએ સર્વ પ્રથમ કરેલ છે.

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ ક્યારે થયા તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. છતાં

મોટાભાગના વિદ્વાનો અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોના અનુસારે તેમનો સમય વિક્રમની આઠમી સદી (વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭)નો ગણે છે.

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ ૧૪૦૦, ૧૪૪૦ અથવા ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેઓશ્રીએ દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારે ચાર અનુયોગ વિષયક ગ્રંથો રચ્યા છે. તે ગ્રંથો જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ છે. કેટલાક ગ્રંથો ગદ્ય સ્વરૂપે રચ્યા છે તો કેટલાક પદ્ય સ્વરૂપે પણ રચ્યા છે. પૂજ્યશ્રીના મોટાભાગના ગ્રંથો કાળની વિષમતાએ આજે ઉપલબ્ધ નથી, ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની સંખ્યા પ્રાયઃ સોની અંદર છે. જેમાં પંચવસ્તુ, પંચાશક, પંચસૂત્ર, ષોડશક, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, સમરાઈચ્ય કહા, અનેકાન્ત જયપતાકા, લલિતવિસ્તારા વૃત્તિ, સંબોધ પ્રકરણ, અષ્ટક, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ વગેરે મુખ્ય છે.

યોગવિષયક વર્ણન તેઓશ્રીના અન્ય-અન્ય ગ્રંથોમાં થોડું થોડું મળે છે પરંતુ યોગને લગતું વિશદવર્ણન પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ (૧) યોગબિંદુ (૨) યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય (૩) યોગવિશિકા અને (૪) યોગશતક આ ચાર ગ્રંથોમાં કરેલું આજે મળે છે.

યોગબિંદુ ગ્રંથની ૫૨૭ ગાથાઓ છે. જ્યારે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથની ૨૨૮ ગાથાઓ છે. આ બન્ને ગ્રંથની રચના સંસ્કૃત ભાષામાં કરેલ છે. યોગવિશિકાની ૨૦ ગાથા છે જ્યારે યોગશતકની સો ગાથાઓ છે. આ બન્ને ગ્રંથોની રચના પ્રાકૃત ભાષામાં કરેલ છે.

આ યોગશતક ગ્રંથની પ્રાયઃ સર્વથી પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રત ખંભાતના શ્રી શાન્તિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડારમાં વર્તમાનમાં પ્રાપ્ય છે. તે બારમી સદીમાં લખાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ જ (યોગશતક) નામનો બીજો પણ એક અન્ય ગ્રન્થ મળે છે પણ તે વૈદ્યક વર્ણનને લગતો છે અને સંસ્કૃતમાં છે.

અનાદિ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો આત્મા જ્યાં સુધી ચરમાવર્તમાં ન આવે ત્યાં સુધી યોગમાર્ગનો અધિકારી બનતો નથી. ચરમ + આવર્ત = ચરમાવર્ત. આવર્ત શબ્દથી પુદ્ગલપરાવર્ત લેવાય છે. શાસ્ત્રોમાં પુદ્ગલપરાવર્તનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિથી ભિન્ન-ભિન્ન રીતે વર્ણન કરેલ છે. સામાન્યતઃ અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ કાળને પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. ચરમ=છેલ્લો, જ્યારે જીવને છેલ્લો એક પુદ્ગલપરાવર્તન કાળ સંસારભ્રમણનો બાકી રહે ત્યારે તે જીવ ચરમાવર્તમાં આવ્યો કહેવાય છે.

અચરમાવર્તકાળને ભવનો બાલ્યકાળ કહેવાય છે. જ્યારે ચરમાવર્તકાળને ધર્મનો યૌવનકાળ કહેવાય છે. ચરમાવર્તમાં આવ્યા પછી જ આત્માની આધ્યાત્મિક વિકાસયાત્રાનો પ્રારંભ થાય છે. તેથી આ કાળ આત્મ-ધનના ઉપાર્જનનો યૌવનકાળ કહેવાય છે.

આ યોગશતક ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ યોગના અધિકારી રૂપે (૧) અપુનર્બંધક (૨) સમ્યગ્દષ્ટિ, (૩) દેશવિરતિ અને (૪) સર્વવિરતિથી યોગની પૂર્ણતા સુધીનો જણાવેલ છે.

આત્મા જ્યારે અચરમાવર્તમાં હોય છે ત્યારે સંકલેશ=કષાય પરિણતિને વશ થઈ સર્વ કર્મમાં પ્રબલ એવા મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ બાંધે છે. પણ જ્યારે ચરમાવર્તમાં આવે છે ત્યારે સંકલેશ ધીમે ધીમે મંદ થતો જાય છે.

જ્યારે ચરમાવર્તમાં પણ દેશોન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે તે જીવ શુક્લપાક્ષિક કહેવાય છે. આ અવસ્થા પૂર્વે જીવને કૃષ્ણપાક્ષિક કહેવાય છે. કૃષ્ણ=મોહનીયકર્મની તીવ્રતારૂપ પક્ષનો આશ્રય જ્યાં સુધી કરેલ હોય ત્યાં સુધી જીવ કૃષ્ણપાક્ષિક કહેવાય અને તે મોહનીયકર્મની તીવ્રતારૂપ કૃષ્ણપક્ષ પસાર કરી શુક્લ=આત્માના સહજ ગુણના ઉદયરૂપ પક્ષનો આશ્રય આત્મા જ્યારે કરે ત્યારે તે શુક્લપાક્ષિક કહેવાય છે.

શેષ રહેલ સંસારકાળમાં આત્મા જો બે વાર મોહની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાનો હોય તો તે દ્વિર્બંધક કહેવાય છે. જ્યારે માત્ર એક જ વાર મોહની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને બાંધનાર હોય તો તે સકૃદ્બંધક કહેવાય છે અને જ્યારે ફરી એ મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને બાંધવાનો જ નથી ત્યારે આ આત્માને અપુનર્બંધક કહેવાય છે.

અપુનર્બંધક બનેલ આત્માના વર્તન, વાણી અને વિચારમાં પરિવર્તન આવે છે. ધીમે ધીમે પણ યોક્કસ સ્વરૂપે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ સંયમિત બને છે.

અપુનર્બંધકપણું પ્રાપ્ત થયા પછી જીવને વિકાસક્રમમાં માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ પંચસૂત્રની વૃત્તિમાં આ વાત જણાવી છે. જ્યારે નવાંગી ટીકાકાર પૂજ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજાએ પંચાશક ૩-૩ની વ્યાખ્યામાં આ બંને અવસ્થાને અપુનર્બંધક પહેલાંની અવસ્થારૂપે સ્વીકારી છે અર્થાત્ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત આ બંને અવસ્થા અપુનર્બંધકથી ઉતરતી કોટિની જણાવી છે.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આ બંને અવસ્થા અપુનર્બંધકપણું પ્રાપ્ત થયા પછીની વિકાસ અવસ્થાઓ રૂપે જણાવી છે છતાં જેઓ અપુનર્બંધકની પૂર્વ અવસ્થા રૂપે આ બંને અવસ્થાને માને છે. તેઓના મતે પણ આ બંને અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકની અત્યંત નિકટની હોવાથી યોગના અધિકારમાં ગણી શકાય એમ જણાવેલ છે.

માર્ગાભિમુખ = જેમ વાંકો-ચૂકો ચાલતો સર્પ પણ સીધી નળીમાં જતાં જેમ સીધો થઈ જાય તેમ જે અવસ્થામાં ચિત્તની સરળ પ્રવૃત્તિ એ જ માર્ગ છે અને આ માર્ગની સન્મુખ વળેલા જીવો માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે અને માર્ગમાં આવેલા અર્થાત્ ચિત્તની સરળ પ્રવૃત્તિરૂપે માર્ગને પ્રાપ્ત કરેલ જીવો માર્ગપતિત કહેવાય છે.

અભવ્ય આત્માઓ ચરમાવર્તમાં આવતા નથી. તેથી તેમને આ વિકાસયાત્રા ઘટતી નથી. તે આત્માઓ યોગની ભૂમિકામાં ગણાતા નથી.

ચરમાવર્તમાં આવેલ ભવ્યજીવો યોગના અધિકારી તરીકે ગણાવ્યા નથી, છતાં અપુનર્બંધકાદિ અવસ્થામાં પૂર્વ-પૂર્વ ભૂમિકા આત્મવિકાસનું સાધન હોઈ સકૃદ્બંધક, દ્વિર્બંધક વગેરેને અન્યગ્રંથોમાં વ્યવહારનયને આશ્રયી અધિકારી જણાવ્યા છે.

કયો આત્મા યોગમાર્ગનો અધિકારી છે અથવા અનધિકારી છે તે જાણવાની શક્તિ સામાન્ય બુદ્ધિવાળામાં નથી, માત્ર અતિશય જ્ઞાનીઓ જ તે જાણી શકે છે. છતાં અતિશય જ્ઞાનીઓએ ચારે પ્રકારના યોગાધિકારીઓનાં લક્ષણો શાસ્ત્રોમાં કહ્યાં છે, તે લક્ષણો દ્વારા ઉપયોગવંત વિવેકી આત્માઓ પણ યોગાધિકારીઓને જાણી શકે છે.

એ લક્ષણો કયાં છે ? અથવા એ આત્માઓનું સ્વરૂપ શું છે ? આ આત્માઓ કેવી ભૂમિકાએ વર્તે છે. વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવા આ યોગશતક ગ્રંથ બહુ જ ઉપયોગી છે.

વિદ્વદ્વર્ય પં. શ્રી ધીરુભાઈએ બહુ પરિશ્રમપૂર્વક સરળ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકાનું સુંદર વિવેચન કર્યું છે. યોગમાર્ગના અભ્યાસકોને ખરેખર આ વિવેચન અધ્યાત્મમાર્ગમાં અત્યંત સહાયક બનો. એજ અભ્યર્થના.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન પાઠશાળા અમદાવાદ.

વિ. સં.-૨૦૫૫, અક્ષયતૃતીયા-૧૮-૪-૮૮

વિ.

રતિલાલ ચીમનલાલ દોશી (લુદરાવાળા)

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી રચિત કેટલાક ગ્રંથોની નામાવલી

(૧) અનુયોગદ્વાર સૂત્ર-લઘુવૃત્તિ	(૩૬) જિનસ્તવ
(૨) અનુયોગદ્વારવિવૃત્તિ	(૩૭) જીવાભિગમસૂત્રલઘુવૃત્તિ
(૩) અનેકાન્ત જય પતાકા	(૩૮) જ્ઞાનપંચકવિવરણ
(૪) અનેકાન્ત જય પતાકાવૃત્તિ	(૩૯) જ્ઞાનાદિત્ય પ્રકરણ
(૫) અનેકાન્ત જય પતાકા ઉદ્યોતદીપિકા	(૪૦) ડુપડુપિકા (તત્ત્વાર્થટીકા)
(૬) અનેકાન્ત પ્રથકૃ	(૪૧) તત્તપયઃસગ (તત્ત્વાર્થટીકા)
(૭) અનેકાન્ત પ્રવેશ	(૪૨) તત્ત્વતરંગિણી
(૮) અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ	(૪૩) ત્રિભંગીસાર
(૯) અનેકાન્ત સિદ્ધિ	(૪૪) દંસણસત્તરિ (દર્શનસમતિ)
(૧૦) અર્હદ્યુગામણિ	(૪૫) દંસણસુદ્ધિ (દર્શનશુદ્ધિ)
(૧૧) અષ્ટક પ્રકરણ	(૪૬) દર્શનસમતિકા
(૧૨) આત્મસિદ્ધિ	(૪૭) દશવૈકાલિકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ
(૧૩) આત્માનુશાસન	(૪૮) દશવૈકાલિકસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
(૧૪) આવશ્યકસૂત્રબૃહદ્વૃત્તિ	(૪૯) દશવૈકાલિકાવચૂરિ
(૧૫) આવશ્યકસૂત્ર લઘુવૃત્તિ	(૫૦) દિક્પદા (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયટીકા)
(૧૬) આવશ્યકવૃત્તિ	(૫૧) દિનશુદ્ધિ
(૧૭) ઉપદેશપદ	(૫૨) દેવિંદનરંજનપયરણ
(૧૮) ઉપદેશપ્રકરણ	(૫૩) દ્વિજવદનચપેટા (વેદાંકુશ)
(૧૯) ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ	(૫૪) ધર્મસંગ્રહણી (ધમ્મસંગહણી)
(૨૦) કથાકોશ	(૫૫) ધર્મબિંદુ
(૨૧) કર્પૂરકાવ્ય	(૫૬) ધર્મલાભસિદ્ધિ
(૨૨) કર્મસ્તવવૃત્તિ	(૫૭) ધર્મસાર
(૨૩) કિતવકકથાનકપંચક	(૫૮) ધર્મસારટીકા
(૨૪) કુલકો	(૫૯) ધુત્તકૃખાણ (ધૂર્તાખ્યાન)
(૨૫) ક્ષમાવલ્લીભીજ	(૬૦) ધ્યાનશતકવૃત્તિ
(૨૬) ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ	(૬૧) નંદીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
(૨૭) ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ	(૬૨) નાણાઈત્ત (જ્ઞાનાદિત્ય)
(૨૮) ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ ટીકા	(૬૩) નાણાચિત્ત પયરણ
(૨૯) ચૈત્યવંદનભાષ્ય (સં.)	(૬૪) નાણાપંચગવકૃખાણ
(૩૦) ચૈત્યવંદનવૃત્તિ (લલિતવિસ્તરા)	(૬૫) નાણાયત્તક
(૩૧) જઈદિણકિચ્ચ (યતિદિનકૃત્ય)	(૬૬) નાનાચિત્રક
(૩૨) જંબૂદ્વીપસંગ્રહણી	(૬૭) નાનાચિત્રપ્રકરણક
(૩૩) જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ ટીકા	(૬૮) નૃત્ત્વનિર્ણય (લોકતત્ત્વનિર્ણય)
(૩૪) જસહરચરિય યશોધરરચિત)	(૬૯) ન્યાયપ્રવેશવ્યાખ્યા (શિષ્યહિતા)
(૩૫) જિણહરપડિમાથોત્ત	(૭૦) ન્યાયવિનિશ્ચય

(૭૧) ન્યાયામૃતતરંગિણી	(૧૦૪) વિંશતિવિંશિકા
(૭૨) ન્યાયાવતારવૃત્તિ	(૧૦૫) વિમાણનરયઈદ
(૭૩) પંચઠાણગ (પંચસ્થાનક)	(૧૦૬) વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ
(૭૪) પંચનિયંઠી (પંચનિર્ગન્થી)	(૧૦૭) વીરત્થય (વીરસ્તવ)
(૭૫) પંચલિંગી	(૧૦૮) વીરાંગકથા
(૭૬) પંચવત્થુગ (પંચવસ્તુક)	(૧૦૯) વેદબાહ્યતાનિરાકરણ
(૭૭) પંચવસ્તુટીકા	(૧૧૦) વ્યવહારકલ્પ
(૭૮) પંચસૂત્રક	(૧૧૧) શતશતક
(૭૯) પંચસૂત્રકવ્યાખ્યા	(૧૧૨) શાશ્વતજિનસ્તવન
(૮૦) પંચસ્થાનક	(૧૧૩) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય
(૮૧) પંચાશક	(૧૧૪) શ્રાવકધર્મતંત્ર
(૮૨) પરલોકસિદ્ધિ	(૧૧૫) શ્રાવકધર્મપ્રકરણ
(૮૩) પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ	(૧૧૬) શ્રાવકધર્મસમાસ
(૮૪) પ્રજ્ઞાનપનાસૂત્ર પ્રદેશવ્યાખ્યા	(૧૧૭) શ્રાવકધર્મસમાસવૃત્તિ
(૮૫) પ્રજ્ઞાપનોપાંગવૃત્તિ	(૧૧૮) શ્રાવકપ્રજ્ઞપિ
(૮૬) પ્રતિષ્ઠાકલ્પ	(૧૧૯) શ્રાવકપ્રજ્ઞપિટીકા
(૮૭) પ્રદેશટીકા (જીવાભિગમવૃત્તિ)	(૧૨૦) શ્રાવકસામાચારી
(૮૮) પ્રશમરતિટીકા	(૧૨૧) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય
(૮૯) બૃહદ્મિથ્યાત્વ મંથન	(૧૨૨) ષડ્દર્શની
(૯૦) બોટિકપ્રતિબોધ	(૧૨૩) ષોડશકપ્રકરણ
(૯૧) ભાવનાસિદ્ધિ	(૧૨૪) સંસારાદાવાનલસ્તુતિ
(૯૨) ભાવાર્થમાત્રાવેદિની	(૧૨૫) સંસ્કૃતાત્માનુશાસન
(૯૩) મુણિવર્ણચરિય	(૧૨૬) સમરાઈચ્યકહા (સમરાદિત્યકથા)
(૯૪) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય	(૧૨૭) સંબોધપ્રકરણ
(૯૫) યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયટીકા	(૧૨૮) સંબોધસમતિ
(૯૬) યોગબિંદુ	(૧૨૯) સમ્મત્સત્તરિ (સમ્યક્ત્વસમતિ)
(૯૭) યોગવિંશતિ	(૧૩૦) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ
(૯૮) યોગશતક	(૧૩૧) સર્વજ્ઞસિદ્ધિટીકા
(૯૯) લગ્નકુંડલિયા (લગ્નકુંડલિકા)	(૧૩૨) સાધુપ્રવચન સાર પ્રકરણ
(૧૦૦) લગ્નશુદ્ધિ	(૧૩૩) સાધુસામાચારી
(૧૦૧) લઘુક્ષેત્રસમાસ	(૧૩૪) સ્યાદવાદકુયોદ્યપરિહાર
(૧૦૨) લોકબિંદુ	(૧૩૫) હિંસાષ્ટક
(૧૦૩) વર્ગકેવલિવૃત્તિ	(૧૩૬) હિંસાષ્ટકાવચૂરિ

ઈત્યાદિ અનેક ગ્રંથો છે, જે આજે કેટલાક પ્રાપ્ય અને કેટલાક અપ્રાપ્ય છે. એકેક ગ્રંથો અત્યન્ત ચમત્કૃતિઓથી ભરેલ છે.

અનુક્રમણિકા

નંબર	વિષય	ગાથાંક	પૃષ્ઠાંક
(૧)	મંગળાયરણ	૧	૩
(૨)	નિશ્ચયયોગનું વર્ણન	૨/૩	૧૧
(૩)	વ્યવહારયોગનું વર્ણન	૪/૫	૧૬
(૪)	વ્યવહારિક યોગની ઉપયોગિતા	૬/૭	૨૦
(૫)	યોગના અધિકારીનું વર્ણન	૮ થી ૧૨	૨૩
(૬)	અપુનર્બન્ધકનાં લિંગો	૧૩	૩૩
(૭)	સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં લિંગો	૧૪	૩૫
(૮)	ચારિત્રવાનનાં લિંગો	૧૫	૩૬
(૯)	સામાયિક ચારિત્રનું વર્ણન	૧૬ થી ૨૦	૩૯
(૧૦)	આજ્ઞાયુક્તાનુષ્ઠાન તે યોગ	૨૧ થી ૨૪	૫૨
(૧૧)	અપુનર્બન્ધકાદિને આપવા યોગ્ય ઉપદેશનું વર્ણન	૨૫ થી ૩૫	૬૦
(૧૨)	અયોગ્યને અપાતો ઉપદેશ દારૂણ	૩૬/૩૭	૯૦
(૧૩)	ઉપરના ગુણસ્થાનકે જવાની વિધિ	૩૮ થી ૪૫	૯૪
(૧૪)	ભયાદિ પ્રસંગે શરણાદિના ઉપાયો	૪૬ થી ૫૩	૧૧૪
(૧૫)	કર્મનું સ્વરૂપ	૫૪ થી ૫૮	૧૪૦
(૧૬)	રાગ-દ્વેષ-મોહની વ્યાખ્યા	૫૯/૬૦	૧૪૭
(૧૭)	રાગાદિના સ્વરૂપ-પરિણામ અને વિપાકને વિચારવા માટેની વિધિ	૬૧ થી ૬૬	૧૫૨
(૧૮)	રાગના સ્વરૂપાદિનું ચિંતન	૬૭ થી ૬૯	૧૬૨
(૧૯)	દ્વેષના સ્વરૂપાદિનું ચિંતન	૭૦	૧૬૭
(૨૦)	મોહના સ્વરૂપાદિનું ચિંતન	૭૧ થી ૭૭	૧૭૦
(૨૧)	મૈત્રી આદિ ભાવનાઓનું વર્ણન	૭૮ થી ૮૦	૧૮૮
(૨૨)	યોગી મહાત્માના આહારનું વર્ણન	૮૧ થી ૮૩	૧૯૫
(૨૩)	યોગ પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિઓનું વર્ણન	૮૪ થી ૮૫	૨૦૨
(૨૪)	યોગાવસ્થાના ફળનું વર્ણન	૮૫ થી ૮૯	૨૦૪
(૨૫)	યુગબળે સામાયિકની શુદ્ધિ	૯૦ થી ૯૬	૨૧૩
(૨૬)	મૃત્યુકાલ જાણવાના ઉપાયો	૯૭ થી ૯૯	૨૨૨
(૨૭)	ગ્રંથનો ઉપસંહાર	૧૦૦	૨૩૦

અમારાં લખાયેલ પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકો

- (૧) યોગવિવેચિકા :- ઉપાધ્યાયજી કૃત સંસ્કૃત ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.
- (૨) યોગશતક :- સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા તથા ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.
- (૩) શ્રી જૈન ધર્મના મૌલિક સિદ્ધાન્ત :- સામાયિકના સૂત્રો ઉપરનું વિવેચન, નવતત્ત્વ, ચૌદ ગુણસ્થાનકો, કર્મોના ૧૫૮ ભેદો, સાત નયો, સપ્તભંગી, કાલાદિ પાંચ સમવાયિ કારણો ઉપર વિવેચન.
- (૪) શ્રી જૈન તત્ત્વ પ્રકાશ :- બે પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો ઉપર વિવેચન.
- (૫) શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર :- શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વિરચિત શાસ્ત્રનું વિવેચન
- (૬) જૈન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોશ :- જૈન શાસ્ત્રોમાં વારંવાર વપરાતા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો છે.
- (૭) જૈન ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તર માલા :- ભાગ-૧ પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને ઉપયોગી ચારસો પ્રશ્ન-ઉત્તરોનો સંગ્રહ.
- (૮) “કર્મવિપાક” પ્રથમ કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૯) “કર્મસ્તવ” દ્વિતીય કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૦) “બંધસ્વામિત્વ” તૃતીય કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૧) “ષડશીતિ” ચતુર્થ કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૨) પૂજા સંગ્રહ સાર્થ :- પંચ કલ્યાણક, અંતરાયકર્મ આદિ હાલ વધુ પ્રમાણમાં ભણાવાતી પૂજાઓ તથા તેના સરળ ગુજરાતી અર્થો.
- (૧૩) “સ્નાત્ર પૂજા સાર્થ” સ્નાત્ર પૂજા અર્થ સહિત.
- (૧૪) “સમ્યક્ત્વની સજ્ઞાય” રોચક કથાઓ સાથે સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલની ઉપાઠ કૃત સજ્ઞાયના અર્થ.
- (૧૫) “નવસ્મરણ” મૂલ ગાથા, તથા અર્થો ગુજરાતી અને ઈંગ્લીશમાં
- (૧૬) રત્નાકરાવતારિકા :-ભાગ-૧, પરિચ્છેદ : ૧-૨, રત્નપ્રભાચાર્ય મ.સા. રચિત ટીકા તથા તેનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૭) રત્નાકરાવતારિકા :-ભાગ-૨, પરિચ્છેદ : ૩-૪-૫, રત્નપ્રભાચાર્ય મ.સા. રચિત ટીકા તથા તેનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.

હાલ લખાતા ગ્રંથો

- (૧) યોગદૈષ્ટિસમુચ્ચય - સ્વોપજ્ઞ રીકા સહિત સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૨) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર - સરળ, બાલભોગ્ય ભાષાયુક્ત, પરિમિત વિવેચન.
- (૩) “શતક” નામના પાંચમા કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૪) “આઠ દૈષ્ટિની સજ્ઞાય” પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી કૃત સજ્ઞાયના અર્થ.

આગળ ઉપર લખવાની ભાવના

- (૧) દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયનો રાસ - (પૂ. ઉ. યશોવિજયજી મ. સા. કૃત)
- (૨) સમ્મતિ પ્રકરણ - (પૂ. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજી કૃત)
- (૩) “ષોડશક પ્રકરણ” (પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા. કૃત)

લિ. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

શ્રી ભીલડીયાજી તીર્થની યાત્રાર્થે પધારો

ગુજરાતના ઉત્તરભાગમાં પાલનપુર જિલ્લામાં ડીસાથી નજીક શ્રી ભીલડીયાજી તીર્થ આવેલ છે. જેમાં ભવ્ય બાવન જિનાલય યુક્ત, સુંદર જૈનમંદિર આવેલ છે. તથા સારી ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની સુવિધા છે. ડીસાથી રેલ્વે દ્વારા અથવા બસ દ્વારા જઈ શકાય છે. ત્યાં યાત્રાર્થે જરૂર પધારો.

- (૧) ઈતિહાસના આયનામાં પ્રાચીન નામ ભીમપલ્લીતીર્થ.
- (૨) અહીં શ્રી મહાવીરસ્વામીના પ્રાસાદમાં આચાર્ય શ્રી જિનપતિસૂરિજીની દીક્ષા વિ. સં. ૧૨૧૮ ફાગણ વદ-૧૦ની થયેલ છે.
- (૩) વિ. સં. ૧૨૭૩માં આ શ્રી જગચંદ્રસૂરિજીની યાત્રાર્થે પધરામણી.
- (૪) વિ. સં. ૧૩૮૩ આસપાસમાં આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી, આ. શ્રી સોમપ્રભસૂરિજી અને ઉપા. શ્રી દેવભદ્રગણિજીનું યાત્રાર્થે આગમન.
- (૫) મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે વિ. સં. ૧૨૮૭ આસપાસ શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયનો જિર્ણોદ્ધાર કર્યો અને કલાત્મક રથ બનાવ્યો.
- (૬) વિ. સં. ૧૩૧૭ વૈશાખ સુદ-૧૦ શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા આ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીના હસ્તે થઈ.
- (૭) વિક્રમના ચૌદમા સૈકામાં પાલનપુર નિવાસી સમર અને કિન્હુ નામના ભાઈ-બહેનની દીક્ષા શ્રી મહાવીરસ્વામીના જિનાલયમાં થઈ.
- (૮) વિ. સં. ૧૩૩૨-૧૩૭૨ આસપાસમાં અહીં ભીમપલ્લીમાં આ. સોમપ્રભસૂરિજી ચાતુર્માસ હતા. ત્યારે બે કારતક માસ હતા. શ્રુતજ્ઞાનથી ભાવિમાં થનારા ઉપદ્રવને જાણી પહેલા કારતકમાં વિહાર કર્યો. બીજા કારતકમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થયો.
- (૯) અનંત હંસગણિના ઉપદેશથી જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના. વિ. સં. ૧૫૫૭માં થઈ.
- (૧૦) મુનિશ્રી ઉમેદવિજયજીની પ્રેરણાથી પોષ દસમીનો મેળો ભરાવાનો પ્રારંભ શ્રી ડીસા સંઘદ્વારા વિ. સં. ૧૮૩૬માં થયો.
- (૧૧) આ જિનાલયનો સંપૂર્ણ જિર્ણોદ્ધાર કરાવવા માટે બધી જ પ્રતિમાજીનું ઉત્થાપન વિ. સં. ૨૦૧૭માં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી ભદ્રસૂરીશ્વરજી તથા પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી ઝંકારસૂરીશ્વરજીના માર્ગદર્શન મુજબ થયું.
- (૧૨) નૂતન ભવ્યજિનાલયમાં શ્રી ભીલડીયાજી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ. પૂ. આ. મ. શ્રી ભદ્રસૂરીશ્વરજી, પ. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી ઝંકારસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા પ. પૂ. આ. મ. શ્રી સુબોધસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના હસ્તે વિ. સં. ૨૦૨૭માં થઈ.
- (૧૩) બાવન જિનાલયની અંજનશલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના હસ્તે વિ. સં. ૨૦૩૭માં થઈ.

લિ. શ્રી ભીલડીયાજી જૈન તીર્થ

શ્રી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી

બહુમુખી પ્રતિમાના સ્વામી યાકિની મહત્તરાસૂનુ આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીને જૈનો જ નહીં અજૈનો પણ જાણે છે. દેશમાં જ નહીં.... વિદેશમાં પણ એમનું નામ-કામ જાણીતું છે. વિદ્યાધરકુલના આ. શ્રી જિનદત્તસૂરિજીના તેઓ શિષ્ય હતા. અને આ. શ્રી જિનભદ્રસૂરિજીના આજ્ઞાવર્તી હતા. એમનું જીવનચરિત્ર ‘કહાવલી’ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ વિગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવે છે. અર્વાચીન લેખકોએ પણ તેમના વિશે સ્વતંત્ર પુસ્તકો અને લેખો લખ્યા છે. (હીરાલાલ કાપડીયાનું “આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ” અને પંડિત સુખલાલજીનું “સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર” વિગેરે પુસ્તકો તેમના ચરિત્રની ઝાંખી કરાવે છે.

તેઓશ્રીએ ૧૪૦૦ (અથવા ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪) ગ્રંથો રચ્યાનું ઘણા પ્રબંધોમાં જણાવેલ છે. જો કે અત્યારે ૬૦ જેટલા ગ્રંથો મળે છે. અપ્રાપ્ય એવા ઘણા ગ્રંથોમાંના થોડાક ગ્રંથોના ઉલ્લેખો તેઓશ્રીના ગ્રંથોમાં મળે છે. હાલ જે ગ્રંથો મળે છે તે પણ ઘણા ઘણા વિષયોને આવરી લે છે. આગમ, દર્શન, યોગ, કથન વિગેરે વિગેરે ગ્રંથોના અવગાહનમાં એક માણસની આખી જીંદગી પણ ઘણી જ ઓછી પડે તેવા ગ્રંથો છે.

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ મૌલિક પ્રદાન પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં કર્યું છે. આગમ શાસ્ત્રો ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચવાનો પ્રારંભ તેઓશ્રીએ કર્યો અને પછી મોટા ભાગની ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં જ લખાઈ છે. યોગમાર્ગમાં પણ તેઓશ્રીનું પ્રદાન ઘણું મૂલ્યવાન છે. એના ઉપર પણ ઘણા વિદ્વાનોએ ઘણું ઘણું લખ્યું છે. તેઓશ્રીના યોગગ્રંથોમાં મળતી અનેક પદ્ધતિઓ, અને અનેક પદાર્થોના મૂલ ક્યાંય દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. દશવૈકાલિક, ન્યાય પ્રવેશક વગેરે ગ્રંથોમાં આચાર્યશ્રીએ પોતાનો પરિચય “યાકિની મહત્તરાસુનુ” તરીકે આપીને પોતાને સન્માર્ગમાં લાવવામાં પ્રબળ નિમિત્ત બનેલાં ધર્મમાતા સાધ્વીજી મ. શ્રી પ્રત્યે પોતાનો હાર્દિક આદર ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. અનેકાન્તજયપતાકા, સમરાઈચ્ચકહા, આદિ ગ્રંથો “ભવવિરહ” શબ્દવિશેષથી અંકિત કર્યા છે. પોતાના બે શિષ્યોના વિરહ પછી સૂરિજીના જીવનમાં એક વળાંક આવ્યો. બૌદ્ધો પ્રત્યે આવેશ પ્રગટ્યો પણ ગુરુદેવે સમરાદિત્યના ભવો સૂચવતી ગાથાઓ મોકલી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીને શાન્ત કર્યા. અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગ્રંથરચનાઓ કરવા ફરમાવ્યું.

આચાર્યશ્રી જગતના જીવોને આશીર્વાદ રૂપે પણ મુખ્યતયા “ભવવિરહ” થાઓ એ પ્રમાણે આપતા તેથી તેઓશ્રી “ભવવિરહસૂરિ” એવા નામથી પણ ઓળખાતા. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના સમય વિષે પણ ઘણો ઉહાપોહ અને ચર્ચાઓ થઈ છે. વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો તેમનો સત્તાકાળ ઈતિહાસના વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે.

“યોગશતક” સો ગાથા કે સો શ્લોકની રચનાને શતક કહેવાય છે. આવા જ સો સો ગાથા વાળા વૈરાગ્યશતક વગેરે ઘણા ગ્રંથો રચાયા છે. પ્રસ્તુત “યોગશતક” પણ આચાર્ય

હરિભદ્રસૂરિજીનો યોગવિષયક અતિમહત્વનો ગ્રંથ છે. આમાં આવતી વિષયવસ્તુની જાણકારી અનુક્રમણિકામાં આપેલી છે. એટલે અહીં આપવી જરૂરી નથી. અહીં ચર્ચેલ કેટલાક પદાર્થોનું વિસ્તૃત વિવરણ ગ્રંથકારશ્રીએ યોગબિંદુમાં કર્યું છે.

વિવેચનકાર પં. શ્રી ધીરુભાઈ :

પંડિત શ્રી ધીરુભાઈ જાણીતા અધ્યાપક છે. અધ્યાપનની એમની વિશિષ્ટ શૈલીના કારણે એમના વર્ગોમાં અભ્યાસીઓની સંખ્યા વધતી રહી છે. બધા અભ્યાસીઓ બરાબર સમજી જાય. ત્યાં સુધી કંટાળ્યા વિના સમજાવતા રહેવાની એમની ધીરજ એમના નામને યથાર્થ બનાવે છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ચાતુર્માસ દરમ્યાન વિદેશના જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાન-પીપાસા તૃપ્ત કરવા તેઓ વિદેશ જાય છે. ત્યાં જે સમય મળે છે. તેનો લેખન-વિવેચનમાં તેઓ ઉપયોગ કરતા હોવાથી સારા સારા ગ્રંથોના વિવેચનો અભ્યાસીઓને મળતા રહ્યા છે. આમ તેઓના વર્ગમાં અભ્યાસ ન કરી શકનાર પણ તેમના જ્ઞાનથી લાભાન્વિત થાય છે.

પંડિત ધીરુભાઈનું લક્ષ્ય પાંડિત્યપૂર્ણ વિવેચન કરવાનું બિલકુલ નથી. તેઓનું લક્ષ્ય સામાન્ય અભ્યાસીને ગ્રંથની એક એક પંક્તિ અને એક એક શબ્દનો સાદો-સરળ અર્થ સમજાય તે છે. ગ્રંથ તથા તેની ટીકાની પંક્તિઓ ભણનારને બરાબર સમજાઈ જવી જોઈએ. એક અનુભવી અધ્યાપક હોવાથી વિદ્યાર્થીને મુંઝવણ ઉભી કરે એવા કઠીનસ્થળે વિસ્તૃતવિવેચન અને સુગમસ્થળોએ સંક્ષિપ્તવિવેચન તેઓ કરે છે. તેઓશ્રીનું વિવેચન અભ્યાસીની આંગળી પકડીને ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરાવતું હોય એવું લાગે છે.

“યોગશતક”ના વિવેચનની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે. તે એની ઉપયોગિતાનો પુરાવો છે. પંડિતશ્રી અધ્યયન રસિક છે. એટલે એમના વર્ગમાં પણ અગાઉ ચાલી ગયેલા ગ્રંથો લેવા કરતાં નવા નવા ગ્રંથોનું અધ્યાપન કરાવવાનું વલણ વિશેષ છે. અને પહેલી વાર ગ્રંથનું અધ્યાપન કરાવતા હોવા છતાં અભ્યાસીઓને રસ પડે અને સંતોષ થાય એવું, સરસ-સુંદર અધ્યાપન તેઓશ્રી કરી રહ્યા છે. ઘણા-ઘણા ધન્યવાદ. તેઓશ્રીના નવા નવા ગ્રંથોના વિવેચનો અભ્યાસી જગતને મળે એ જ અપેક્ષા.

લિ.

જૈન ઉપાશ્રય,
મું. વાવ
ચૈત્ર પુનમ, વિ. સં. ૨૦૫૫

પૂ. આ. મ. શ્રી ભદ્રસૂરિજી મ. સા.ના
શિષ્યરત્ન શ્રી જિનચંદ્રવિજયજી મ. સા.ના
વિનેય આ. મુનિચંદ્રસૂરિ

પરમ પૂજ્ય આ. ભ. શ્રી ઝંકારસૂરીશ્વરજી મહારાજ

બરાબર ૬ ફૂટની દૈવીકાયા, પ્રચંડ મેઘા, પણ તેના ભાર વિનાનો સદાય મૃદુ હાસ્ય ભરેલો દેદીપ્યમાન ચહેરો, સતત અમીવર્ષા કરતી સ્ફટિકશી તેજસ્વી આંખો, પ્રભાવ ચક્રવર્તીનો પણ બાળક ખોળામાં રમી શકે, બોલેને ફૂલ ખરે સૌ સમજી શકે તેવી સરળભાષામાં સતત વહેતા ગહન શાસ્ત્રો.

૩૦-વર્ષ પહેલાંની એક સુપ્રભાતે ઉત્તર ગુજરાતના વેરાન અને રેતાળ વિસ્તારો ડીસા અને વાવ પથકમાં આપશ્રીએ પાવન પગલાં કર્યાં. નવો ઇતિહાસ પ્રારંભ્યો, આપશ્રી આ પ્રદેશોમાં અને મારવાડમાં પધારો એટલે સમગ્ર વિસ્તાર ધર્મ ચૈતન્યવાળો થતો.

આપશ્રીએ માત્ર પ્રભુમંદિરોમાં પ્રભુ પ્રતિષ્ઠિત નથી કર્યા, સૌના હૃદયે પ્રભુ બિરાજમાન કર્યા, આરાધનાભવનોની પ્રેરણા માત્ર ભવનનિર્માણ માટે ન હતી, આરાધનારત થવાની આપની સૌને શીખ હતી.

પાંજરાપોળોના સંવરણથી સૌની જીવદયા વૃત્તિ આપ વધુ સતેજ કરતા રહ્યા. આ વિસ્તારોની તમામ અધૂરપ આપે મધુરપમાં પલટી. અમારી તમામ ગડમથલ, તમામ ગુંચળા આપે ધર્મગુંથણીમાં પરિણામ્યાં. શાસન એકતા - શાસન સંવાદિતાના અદ્ભુત, ઐતિહાસિક કાર્યનો ઇતિહાસ આપના નામે લખાશે, પૂજ્ય ગુરુદેવ ! શાસનના ઝળહળાટ પાછળનું અદ્ભુત એક રત્નમણિ હતા આપ. વંદના ગુરુદેવ ! શતશઃવંદના.

લિ. સેવન્તિલાલ અમથાલાલ મહેતા

શ્રી “યોગશતક”ની બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશન કાર્યમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી તથા પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી શ્રી ભીલડીયાજી પાર્શ્વનાથ જૈન પેઢી ભીલડીયાજી (જિલ્લો બનાસકાંઠા)ના જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી ૫૦૦ (પાંચસો) કોપીનો પરિપૂર્ણ આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. તે બદલ પૂ. આચાર્યશ્રીનો તથા ટ્રસ્ટીગણનો અમે અતિશય ભાવપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

લિ. જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ વતી
ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

२५२